СРПСКА АКАДЕМИЈА НАУКА

ЗБОРНИК РАДОВА

Књ. XLIX

ВИЗАНТОЛОШКИ ИНСТИТУТ

Књ. 4

Уредник:
Академик ГЕОРГИЈЕ ОСТРОГОРСКИ
управник Византолошког института САН

Примљено на III скупу Одељења друштвених наука САН
23 IV 1956 године

Научно дело

ИЗДАВАЧКА УСТАНОВА САН

БЕОГРАД
1956

ACADÉMIE SERBE DES SCIENCES

RECUEIL DE TRAVAUX

T. XLIX

INSTITUT D'ÉTUDES BYZANTINES

№ 4

Rédacteur:
GEORGES OSTROGORSKY
Membre de l'Académie
Directeur de l'Institut d'études byzantines

Présenté à la IIIe séance de la Classe des Sciences sociales de l'Académie Serbe des Sciences, le 23 IV 1956

BEOGRAD
1956

Штампа и повез Графичко предузеће „Академија", Београд, Космајска 28

САДРЖАЈ

Зборник радова С.А.Н. XLIX — Византолошки институт, књ. 4
Recueil des travaux de l'Acad. Serbe des Sc. XLIX —
Institut d'Études Byzantines, №4.

МИХАИЛО ДИНИЋ

ЗА ХРОНОЛОГИЈУ ДУШАНОВИХ ОСВАЈАЊА ВИЗАНТИСКИХ ГРАДОВА

За утврђивање хронологије Душанових освајања византиских градова коришћен је као врло поуздан познати запис из псалтира писаног за Бранка Младеновића. Захваљујићи њему преовладало је мишљење да је Душан 1345 посео Берат, Валону и Костур, пре него што се прогласио царем. Запис је писан **„вь лѣто ҂ѕ҃·ѡ҃·н҃·д҃·ѥньдикьто г… вь дьни благовѣрьнааго и богочьстивааго и самодрьжьца вьсѣхь срьбьскыхь земль и поморьскыхь кралѣ Стѣфана и сына моу кралѣ Оуроша. Вь то врѣме** — завршава писац записа Јован Богослов — **прѣѥ господинь краль Стѣфань градь Костоурь, градь Бѣльградь, градь Канинoу“.**[1]

Поверење у годину овог записа тек се постепено искристалисало. Ил. Руварац је покушавао да објасни несклад између године и индикта. „Шта нисам радио — пише он — и како се нисам мучио, да дознам, где је погрешка; најпосле сам преко пријатеља свога запитао г. Миклошића, који је тај запис приопштио у Starine knj. IV — но одговор је гласио, да је тако записано он нашао, и да његово није испитивати, дали индикт одговара или не одговара години“. Руварац је одмеравао дали треба жртвовати годину или индикт, али се није могао одлучити.[2] У исто време проучавао је белешку Јована Богослова и Љ. Ковачевић, који се показао мање опрезан у овом питању и одлучио се за 1336 годину, претпостављајући да је Миклошић треће слово .м. погрешно прочитао као

[1] Љ. Стојановић, Стари српски записи и натписи I, 1902, 33. Први га је објавио Миклошић, Starine IV, 1872, 29.

[2] Ил. Руварац, О кнезу Лазару, 1887, 117: „Или да није може бити примио краљ Стефан Костур, Београд и Канину оне године кад је индикт био XIII (гі) па је при записивању оно і (10) испало а остало само г (3) — и онда би се то догодило 6853. тј. између 1 септ. 1344 и 1 септ. 1345 г. Но то је само нагађање, а сигурно је само то, да је поменуте у запису градове заузео Душан прије него што се зацарио (16. априла 1346. г.)“.

.н.[3] Ускоро је К. Јиречек објавио нека непозната писма цара Душана у својим Споменицима српским.[4] На основу њих он је сматрао да је година записа исправна: „У њима видимо, да је цар Душан у јуну 1347 био на сабору у Сопотници, у августу исте године да је дошао у Призрен освештавати цркву св. Арханђела и да је онда држао Авлону већ најмање двије године, дакле од јулија 1345. То се слаже са биљешком Борачког псалтира (Starine IV, 29), по којој је Душан узео г. 6854 (1345/6) Берат и Канину, која је до саме Авлоне".[5] После овог изгледало је да је питање године заузимања Костура, Берата и Валоне коначно решено и историчари су ишли за Јиречеком.[6]

Ако бисмо се држали тачно само године и податка да се Душан помиње као краљ, три поменута града била би заиста освојена после 1 септембра 1345. Како Јован Богослов не помиње освајање Сера, а сада се зна да се он предао Душану у суботу 24 септембра 1345,[7] запис би могао настати најкасније неколико дана доцније док још није приспела вест о паду Сера у град Борач у Дреници, где је Богослов радио: он очигледно не би пропустио да спомене најважнији град који је Душан освојио аа читаве своје владе. Али, годину 6854 не смемо примити као безусловно тачну. Њој одговара индикт 14, док нам писац даје индикт 3. Овоме би одговарале године 6843 или 6858, али су обе искључене: прва зато што је Урош, који се у запису помиње, рођен 6845 године, друга стога што је Душан тада већ био цар.[8]

Други елеменат сумње да су Костур, Берат и Канина заузети 1345 уносе управо она писма цара Душана Дубровнику на која се Јиречек позива. Шестог августа 1347 даје Душан разрешницу Дубровчанима Николи Лукаревићу, Марину Држићу и Думањи Го-

[3] Љ. Ковачевић, Вук Бранковић, Годишњица Н. Чупића X, 1888, 219: Миклошић је прочитао .ѕ·ѡ·и·д. (1346 или 1345), а биће .ѕѡмд. (да не стоји .ѕѡ. и .д. место ѕѡ·н·мд?)" Ипак Ковачевић није сасвим одлучан у своме тврђењу. Док на стр. 219 каже да је псалтир писан 1336, на стр. 228 узима да је то било „1336 или 1345."

[4] К. Јиречек, Споменици српски, Спомемик XI, 1892, 27—28.

[5] Ib. 4. Ср. Историја Срба I, 221: „У Арбанији заузеше Срби (у јесен 1345) Берат и Валону, у Македонији Костур". Ту се Јиречек тачније држи записа Јована Богослова. У студијама Zwei Urkunden aus Nordalbanien и Valona im Mittelalter његова формулација је ближа оној у Споменику,L. Thallóczy, Illyrisch — albanische Forschungen I, 1916, 132: „Bald folgte die serbische Okkupation Mittelalbaniens. Nach dem Epilog des Psalters des Branko Mladenović (beschrieben von Miklosich, Starine 4,29) nahm im Jahre 6854 — 1 September 1345 bis 31. August 1346 — „gospodin kralj Stefan" Kastoria (slawisch Kostur), Bêlgrad (Berat) und die Burg Kanina, diese jedenfalls samt dem benachbarten Valona, in welchem August 1347 Zollpächter aus Ragusa seit zwei Jahren, also seit ungefähr Juli 1345 sassen". Ср. ib. 178.

[6] Шуфлај, Acta Albaniae I, 245; II, 1; Ст. Станојевић, Историја српског народа 1926[3], 164; В. Ћоровић, Историја Југославије, 1933, 111; М. Динић, Историја Народа Југославије, 1953, 356.

[7] А. Соловјев, Цар Душан у Серезу, Југословенски историски часопис I, 1935, 472.

[8] Љ. Стојановић, Стари српски родослови и летописи 82, 121, 172, 202.

љебићу ѡдь трьга Бавлоньскѡга, ще ми држашє за .в. годинє — dello mercado della Vallona loqual tenne due anni, — како је преведено.[9] Уз ову разрешницу послао је Душан и пропратно писмо дубровачком кнезу Филипу Орију у коме се такође истиче да је закуп Валоне трајао две године (Nicola de Lucari et Marin de Dersa et Domagna de Golliebo dello mercado de Valona lo qual me tenne dove anni). Почетком августа 1347 било је према томе прошло две године од када је Валона, чије је заузимање повлачио пад Канине, прешла у српске руке. Душанова разрешница свакако није издата баш онога дана када је истицао двогодишњи закуп валонског трга, те према томе постоји могућност да је Валона била српска и пре августа 1345. Та могућност постаје још вероватнија ако ближе расмотримо још једну Душанову разрешницу, која се односи такође на Валону, издату пет дана раније (1 августа 1347).[10] По овој су Никола Лукаревић и Марин Гучетић, са оцем и браћом последњега ,држали тргове у Руднику, Зети, Призрену и Валони. Јасно се разликује *две* групе закупника у којима је само Никола Лукаревић исти судеоник. Једна је држала само Валону, а друга поред ње и остале наведене тргове. Друштво Лукаревић — Држић — Гољебић било је последње које је експлоатисало валонски трг. То се види из наређења дубровачке владе овима, од децембра 1346, да не смеју заводити никакве новине у погледу царина према дубровачким трговцима у Валони и околини (circa partes vel in partibus Avallone conversantibus). Забрана, која има важити доклегод држе трг, пропраћена је за случај непослушности претњом тешке новчане казне и прогонства из Дубровника.[11] Искључено је да влада не би поименице набрајала и друге судеонике, ако их је било, када се радило о таквој казни као што је прогонство властеле. Ако су Лукаревић, Држић и Гољебић били закупници Валоне у децембру 1346, а њихов закуп трајао две године пре 6 августа 1347, јасно је да је група Лукаревић и Гучетић са оцем и браћом морала већ пре лета 1345 држати валонску царину.

Закључак који се из нашег разлагања намеће био би да се разрешница од 1 августа 1347 односи на време пре двогодишњег рока означеног у другој, тј. да је Валона била у српској власти бар годину дана пре лета 1345, пошто тргови нису издавани за краћи временски период од једне године. Душан је према томе у размаку од пет дана ослободио обавеза цариникe Валоне непосредне закупнике за двогодишњи рок пре августа 1347 као и оне који су им претходили. Да се разрешнице издају са закашњењем — у овом случају од две године —, то није усамљен пример. Овај се објашњава свакако тиме што је Клемент Гучетић, један

[9] Споменик XI, 28.

[10] Ib. 27.

[11] Monumenta Ragusina I, 250.

од судеоника прве групе, умро управо у то време када је дата разрешница: она је несумњиво била потребна ради уређења његовог наслеђа.[12]

* * *

Година епилога Јована Богослова већ према изложеноме не заслужује оно потпуно поверење које јој је указивано. Сумња због неслагања са индиктом није коначно отклоњена и после Јиречекових објашњења на основу нових извора. Ту годину потпуно и сигурно обара један грчки запис, неискоришћен за утврђивање хронологије Душанових освајања на рачун Византије, мада је објављен пре више од пола века.[13] Он ће нам показати и да све евентуалне резерве о нашем тумачењу Душанових писама о закупцима валонског трга морају отпасти. На крају једног рукописа стоји следеће: ἐπόνησα πρὸς ταῦτα τῷ ἑξακισχιλιοστῷ αὖθις ὀκτακοσιοστῷ πρὸς τοῖς πεντήκοντα καὶ ἑνὶ ἔτη ἰνδικτηῶνος δὲ ἑνδεκάτης (= 1343). Ἰστέον ὅτι τὸ παρὸν βιβλίον ἐγράφη ἐν τῷ πρώτῳ ἔτω τῆς εἰς τὰ Βελλάγραδα εἰςελεύσεως τοῦ σεβαστοκράτωρος Σερβείας κῦρ Νικηφόρω τὸ Ἰσαακίω, χειρὶ δὲ Ἰακώβῳ ἱεροθύτῳ.

Док смо за датум српског записа могли наћи сумњивих елемената, у грчком је све у најбољем реду. Година је исписана речима а и индикт који јој одговара. Душанов претставник ушао је у арбанашки Београд 6851 године, значи између 1 септембра 1342 и 31 августа 1343. И друге неке околности доказују да се ова година мора безусловно прихватити. Двадесет петог маја 1344 закључено је у дубровачком Већу умољених да се пошаље поклисар неком „Кјерсакију“ са даровима и да му се препоруче дубровачки трговци — de mittendo unum ambassiatorem Chiersacchio ad honorandum ipsum et presendandum et recommandandum mercatores in partibus illis conversantes. Посланику Циву Кабужићу одобрена је исплата трошкова за унајмљивање коња и бродова.[14] До „Кјерскија“ имао је, дакле, ићи морем и копном. О њему нам пружа драгоцене податке једна недатирана повеља Душана као краља.[15] Душан га назива „**прѣлюбовни властєлинь кралєвства ми сєвастократорь Кєрьсакь**“ и „брат краљевства ми севастократор града Охрида“. Краљ потврђује том повељом села цркви Богородице Перивлепти у Охриду, а осим тога „успоменуо“ је Душану епископ деволски кир Глигорије да је и Керсак приложио истој цркви село Родокали,

---

[12] М. Медини, Дубровник Гучетића 49.

[13] Sp. P. Lambros, Catalogue of the Greek manuscripts on Mount Athos I, 1895, br. 3750.

[14] Mon. Rag. I, 154. Ту стоји још да је предложено „de mittendo dona eidem Chiersacchio cuidam alii baroni souro (!) de yperperis CC“ (усвојено само 150). Шуфлај, Acta Albaniae II, 1, поправио је souro према оригиналу у Suberto. Ни једно ни друго читање није исправно. Ми смо прочитали cuidam alii baroni *sub eo*, што једино и има највише смисла. Обе речи су спојене и нешто нејасне, те се Шуфлају учинило да је слово *b* превучено цртом, скраћеницом за ber.

[15] А. Соловјев, Одабрани споменици српског права, 1926, 127.

данас Родокал у Албанији, што је Душан оснажио. И по имену и по титули јасно је да је севастократор Керсак био Грк, један од оних који су прешли на страну Срба, као што је био и Михаило, заповедник Просека, који је 1342 дочекао Кантакузена када је прешао српску границу. Керсак је свакако имао заслуга са прелазак Охрида под српску власт, како излази из нешто нејасног става повеље: **Тѣмь же и азь рабь Христовь Стєпань краль всѣхь Срьбьскихь и Поморьскихь и Грьчкихь земль и благочьстива и христолюбива и прѣвисока кралица кира Iєлєна и зь богодарованимь наю синомь младимь кралємь Ѹрошємь и сь Христовомь помощию и прѣданиѥмь брата кралєвства ми севастократора града Охрида и обрѣтє кралєвство ми ꙋ градꙋ Богородицꙋ Перивлєптꙋ, хрисовꙋлє записани и ꙋзаконѥньни од прьво бивьшихь светихь царь, тагожде и кралєвство ми и записа и ꙋтврьди села и метохиѥ те црькве**".

Душанов „Керсак севастократор града Охрида“, „Chiersacchius“ дубровачких извора и „севастократор Србије кир Никифор Исак“, који је 6851 године ушао у арбанашки Београд, су очигледно исто лице. Ни титула ни име не остављају никакве сумње. Није редак случај да странци укључују грчко „кир“ у име личности (Chiermanoli, Chierpauli и сл.[16]). Севастократор Никифор Исак је, као што нам дубровачки податак сведочи, већ у мају 1344 држао област коју су у већем броју посећивали дубровачки трговци. То није могао бити само Охрид са околином, за који немамо никаквих података да су га Дубровчани посећивали у то време, већ недавно стечени део Албаније са Валоном и Бератом. Нажалост, о овом човеку не можемо више рећи. Осим наведених вести немамо више о њему помена. Једино што знамо то је да се место њега убрзо јављају друге личности у местима где је он деловао. Шурака цара Душана, деспота Јована Асена Комнена, налазимо од почетка 1350 као господара Берата и Валоне а севастократор Бранко Младеновић био је пре 1365 „господин граду Охриду“. Како Бранко већ тада није био жив, можда је и он већ у време цара Душана управљао Охридом.[17]

Недавно је откривен један натпис, још необјављен, на једној икони у Охриду у коме се помиње као дародавац Исак Дука севастократор. Јован Ковачевић га је идентификовао са нашим „Керсаком“. Он га сматра и истом личношћу са ћесаром Дуком — καἴσα(ρ) Δούκας —, чији је портрет са натписом пронађен поред цркве старог

---

[16] Acta Albaniae II, 1. Ср. Споменик III, 64: **повелѥниѥмь цара Кєрьсака**, место **кирь Исака**.

[17] Потпуно отпада према томе мишљење М. Шуфлаја, Acta Albaniae II, 1: „Kir-Sacus, ut nostra fert opinio, ultimus erat capitaneus byzantinus Spinarizae et Belgradi et Avlonae ante harum urbium per Dusanum regem Serbiae occupationem (exeunte anno 1345).“

Св. Пантелејмона.[18] Ако би се прва његова претпоставка показала исправном, онда би смо имали севастократора Керсака, односно Никифора Исака, тражити у некој породици која је називана Дука.

*

Запис Јована Богослова, иако је довео у заблуду историчаре, ипак нам је драгоцен за познавање Душанових ратова против Византије. Он нам казује да су Срби у исто време поселн Костур, Београд и Канину. Велика Душанова освајања у Албанији, као што смо из грчког записа о Берату сазнали, падају у 6851 годину од створења света, значи између 1 септембра 1342 и 31 августа 1343. Тада је Душан био врло активан према Византији. У јесен 1342, после споразума са Кантакузеном, дошло је до напада на Серез, обновљеног у пролеће следеће године. Из Цариграда су чињени напори да се савез Душан—Кантакузен разбије по цену великих жртава. Замољена је за посредовање и Млетачка Република. Почетком маја налазио се у Венецији посланик царице Ане и молио за посредовање код Душана да не помаже „великог доместика, бунтовника царства". Молба је прихваћена 12 маја; 3 јуна још посланик републике Св. Марка није био кренуо на пут. Марин Вениер, који је био упућен Душану, пошао је негде средином тога месеца, али му се догодила нека незгода те се морао вратити у Венецију: 19 јуна опет се о њему расправљало и закључено је да се одмах упути, „пошто се већ разгласило и у нашем граду Венецији и другде изван земље да шаљемо реченом краљу нашег поклисара у службу царства" — in servicium imperii. Марин Вениер је са двора Душановог у августу обавестио своју владу да је мир између Србије и Византије склопљен, и влада је 3 септембра одлучила да пише Душану и честита му веридбу његовог сина са сестром царевом.[19] То је био резултат преговора оног посланства које је цариградска влада у два маха слала у Србију. Поседање већег дела Албаније и Костура свакако је претходило овом ефемерном миру између Душана и Византије, пошто он пада пред сам крај 6851 године. Питање је само колико бисмо га само могли померити уназад до крајње хронолошке границе коју нам грчки запис допушта (1 септембар 1342).

*

Значајна тековина краља Душана исте године, по цариградској ери, био је и град Костур. Док Миклошић није објавио запис из

[18] J. Ковачевић, Средњевековна ношња балканских Словена, 1953, 49. Ср. Д. Коцо, Климентовиот манастир „Св. Пантелејмон" и раскопата при „Имарет" во Охрид, Год. зборник Фил. фак., Скопје 1948, 151. Коцо мисли да је ћесар Дука епирски деспот Теодор Комнен.

[19] S. Ljubić, Listine o odnošajih izmedu Južnoga Slavenstva i mletačke republike II, 1870, 174, 175, 178, 192.

псалтира Бранка Младеновића, једини наш извор, који је говорио о времену освајања Костура, била је недовршена биографија краља Душана. Пошто је описао састанак Душанов са Андроником III код Солуна којим је завршен рат са Византијом, анонимни биограф наставља: **Господиноу кралю нѣкоторооу же честь землѥ и градовь даровавьшоу ѥмоу, и тако сьмиривьша се сьтвориста растанниѥ. Прочѥ же грады и землѥ грьчьскыѥ, ѥлико вьзеть, и приложи кь земли отьчьствиѩ своѥго и землѥ нѣкоторыѥ многы оть области царьства того и грады, ихьже имена сиꙗ соуть: прьвоѥ градь славьныи Охридь и градь славьныи Прилѣпь. вь томь во влагочьстивыи краль вьздвиже себѣ дворь царьскыи вь прѣбываниѥ и пакы градь славьныи Костоурь градь Строумицоу, градь Хлеринь, градь Желѣзьньць, градь Водѣнь, градь Чьмрѣнь и сиꙗ вьса прнѥть вь три лѣта кралѥвьства своѥго.**[20] Пре објављивања записа Јована Богослова није се доводило у сумњу казивање Душановог биографа, трезвеног и савременог догађајима. Њему верује Ил. Руварац (1872 г.);[21] њега се држи и Флорински (1882),[22] чијој је пажњи измакао овај запис. Ближе размотрен, овај став постаје прилично загонетан. Пре свега, нека места ту наведена дошла су трајно под српску власт већ за време Стевана Дечанског. Док се он спремао 1330 да одбије напад Бугара, окончан победом код Велбужда, византиски цар Андроник III упао је са југа преко Пелагоније на српску територију и посео неке градове: *καὶ Βουτζοῦνιν μέν τι φρούριον προσαγορευόμενον εἷλεν ἐξ ἐφόδου, Δεύριτζαν δὲ καὶ Δουβροῦνιν καὶ Καβαλλάριον καὶ Σιδηρόκαστρον, φρούρια καὶ αὐτά, παρεστήσατο ὁμολογίᾳ.*[23] Сва је та места Дечански лако повратио после победе над Бугарима и „бежанија цара грчкога", међу њима и Железнец (*Σιδηρόκαστρον*) у изворној области Црне. И **Чьмрѣнь** на њеном средњем току био је и остао свакако у српским рукама пре Душана.

Поуздано се зна да су Прилеп, Охрид и Струмица остали Србима после склапања мира између Душана и Андроника III, 26 августа 1334 г. Али како објаснити да Душанов биограф тврди да су Костур, Хлерин и Воден већ тада заузети и задржати, када се то коси са оним што сазнајемо из епилога Јована Богослова и других извора?

У првом нападу Душана на Византију, Костур је играо извесну улогу. Када је Сиргијан пребегао у Србију, Душан му је дао војску с којом је заузео Костур и нека друга места.[24] Међу њима свакако није био и Хлерин: у вези са планом да се Сиргијан

[20] Даничић, Животи краљева и архиепископа српских, 1866, 225—226.

[21] Н. Радојчић, Зборник Илариона Руварца, 44.

[22] Южные Славяне и Византия во второй четверти XIV века II, 70.

[23] Кантакузен, бонско изд. I, 428.

[24] Ib. I, 451.

смакне, који ће и успети, Кантакузен казује како је цар Андроник III поверио на управу Сфранцу Палеологу, са задатком да се приближи Сиргијану, поред неких других места и Хлерин (...αὐτῷ δὲ γράμματα παρασχόμενος βασιλικά, ἃ τῶν φρουρίων Σωσκοῦ τε καὶ Δεύρης καὶ Σταριδόλων καὶ Χλερηνοῦ ἐπέτρεπε τὴν ἀρχήν.[25]) Можда је ипак привидно прелажење Сфранца Палеолога на страну Душана било разлог што је његов биограф био под утиском да је и Хлерин тада заузет. Али то нам још не објашњава како га је могао убрајати у трајне тековине на основу мира од августа 1334 године. Хлерин ће поменути Кантакузен нешто касније, кад говори о преговорима са Душаном на почетку 1343 године, као за Византију већ изгубљен град (αὐτίκα δέ τις προσελθὼν Ἄρμπενος ὠνομασμένος, ἐκ Χλερηνοῦ πρότερον Ῥωμαίοις ὑπηκόου πόλεως...[26]) Ни за Воден (Едесу) не слаже се тврђење Душановог биографа са византиским изворима. Срби су овај град поселили први пут у зиму 1342/43. Кантакузен казује, приликом описивања византиске офанзиве 1350 године, за време Душановог напада на Босну, како су Срби 16 година опседали град.[27] Дословно узето, то нема смисла: једино се може закључити да је већ око 1334 било напада на Воден. По свему судећи, изгледа да је Душанов биограф убројао и неке привремене тековине у трајне. Али и тада остаје необјашњено зашто наводи Воден, а можда и Хлерин. Не може се с разлогом претпоставити ни да је он унео спорна места под утиском догађаја из 1342/3 године. Он није доспео да говори о другом рату Душана са Византијом: одломак биографије свршава са сукобом између Србије и Угарске (1335). Још мање би била основана претпоставка, по свему што знамо о византиско-српским односима између 1334 и 1341, да је Душан у међувремену вратио Византији Костур, Хлерин и Воден. Једини засада могући закључак је да наведени став Душанове биографије није тачан: у њему налазимо места која су била у српским рукама пре Душана; која је он заиста посео у првом рату са Византијом; најзад и таква која није могао држати одмах после мира од 1334 године. Исти писац свакако поступио је уосталом на сличан начин и у биографији Стефана Дечанског. Ту се казује како је краљ после победе код Велбужда и повлачења Андроника III заузео Велес, Просек, Штип, Чрешће и Добрун. Штип је међутим већ краљ Милутин био освојио, а Просек се предао Србима пре Велбужда[28] (1328).

*

Резултати до којих смо дошли показују да је 6851 година била једна од најзначајнијих у Душановим нападима на Византију.

[25] Ib, I, 454.
[26] Ib. II, 350.
[27] Ib. III, 127.
[28] Изд. Даничић, 197.

Припојио је област ћесара Хреље, на почетку 1343, што га је учинило господарем не само градова који су били српски пре његовог одметања већ и Мелника који је Хреља добио од Кантакузена. Читава Албанија, осим анжујског Драча, била је сада у српској власти. На југу Воден, Костур и Хлерин су били трајна тековина. Душан оперише у крајевима источно од Солуна и преговара о састанку са Апокавком на ушћу Струме. Ови велики успеси огледају се и у Душановој титули. У повељама из првих година краљевања не помињу се „грчке земље“ или „грчке стране“. Имамо његових повеља још из 1339, 1340 и 1342 где се он назива само **„краль всѣхь срьпскихь и поморскихь земль“.**[29] На почетку 1343 као да се запажа извесно колебање. У повељи од 19 маја те године старцу Глигорију о цркви св. Петра у Кориши још налазимо стару титулу.[30] Али у оној о струмском властелину Рудлу од 28 марта, свакако 1343 године, Душан је **„краль и самодрьжьць всѣхь србскыихь и поморскыихь земль и чьстникь грчкыимь странамь“**[31] Даље се, међутим, редовно помињу и „грчке стране“ (25 октобра 1343, 1 јануара 1345).[32] Није према томе без значаја што се у епилогу Јована Богослова Душан назива само самодржац **„всѣхь срьбскыхь земль и поморьскыхь“**, ако је још потребно

---

[29] B. Korablev, Actes de Chilandar, Actes Slaves 468, 470, 471.

[30] Соловјев, Одабрани споменици, 125.

[31] Korablev o. c. 481; Новаковић, Законски споменици, 410. У повељи година 6853, инд. 11. Корабљев је задржао 1345 г. Новаковић се међутим одлучио за 1343 која се добија према индикту и боље одговара догађајима. В. Мошин — А. Пурковић, Хиландарски игумани средњега века, Скопље 1940,63 су исто за 1343 г. По помену хиландарског игумана Арсенија она би ипак могла бити и из 1345.

[32] Соловјев, Богословље IV, 1929, 296; Новаковић, Законски споменици 598, 487; Korablev, Actes de Chilandar, 478. — Има неких недатираних краљевских повеља Душанових у којима се у титули наводе „грчке земље“ или „грчке стране“. Ту спада и повеља у којој се помиње севастократор Керсак. Новаковић о. с. 672 ставља је од 1342 до 1345 а Соловјев о. с. 127 у 1345 „на јесен“. Повељу о цркви Св. Николе у Врању где је Душан означен и као **„чьстьникь Грькомь“** Новаковић (413) датира 1331—1346 (!), Соловјев, Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор VII, 1927, 109 „највероватније у г. 1343—1345 пред заузеће Сера“, што је свакако исправније. Ср. и Ђ. Сп. Радојичић, Старинар XIII, 1938, 55. Једини изузетак да Душан пре 1343 помиње у титули „грчке стране“ била би његова повеља о протосевасту Хрељи (Споменик III, 25; Корабљев 458; Новаковић 399). „Ова повеља сачувана је у хиландарској архиви у два примерка. Први — са златним печатом има датум 6844 г., индикта 11, маја 6. Други — без печата, али са рупицама за њега: 6842, инд 11, 6 маја“ (Мошин — Пурковић 61). Стојановић је ставља у 1332 годину, не знамо по чему, (у Исправкама стр. X, ставио је: „треба да стоји година 1334 (6844)“, Новаковић у 1328 на основу индикта, Корабљев у 1336. Одређивање године по индикту мора се одбацити: 1328 је немогућа јер тада није био хиландарски игуман Арсеније, већ Гервасије, нити су Срби држали села око Струмице која се у повељи наводе, а њу издаје „краљ Стефан“, очигледно Душан. Искључено је, ако се држимо индикта, и 1343 година: Хреља је тада већ био умро као ћесар. Према садржини повеље највероватнија је година 6844 (1336) првог преписа. Али ипак остаје необјашњиво да се Душан већ тада називао „честник грчким странам“. Ср. и Г. Острогорски, Пронија 138; В. Марковић, Православно монаштво и манастири у средњевековној Србији 108.

нових потврда да је година 6854 немогућа. Од почетка септембра 1345 та титула више није уопште у употреби.

На крају, вратимо се опет запису Јована Богослова. И година и индикт, како су објављени, показали су се нетачни. Тешко је претпоставити да је писац погрешно забележио оба елемента датирања, а није лако ни свалити кривицу на таквог једног научника као што је Миклошић. Последње решење ипак као да се намеће, с обзиром на резултате до којих смо у овом прилогу дошли. Можда у рукопису стоји место ҂·ѕ҃·ѿ҃·н҃·д҃· ипак ҂·ѕ҃·ѿ҃·н҃·а҃·. Погрешка у читању била би само у последњем слову, а она би се због сличности њихове могла објаснити. Тако бисмо добили 6851 годину, исту ону коју даје и грчки запис и која се показала једино исправном. Индикт би у том случају остао нетачан, али има доста примера код нас да је он погрешно забележен. Љ. Стојановић је израчунао да је у записима и натписима индикт погрешан у 30% случајева.[33]

M DINIĆ

POUR LA CHRONOLOGIE DES CONQUÊTES DES VILLES BYZANTINES PAR L'EMPEREUR DUŠAN

(Résumé)

On considérait comme un fait définitivement établi que l'empereur Dušan avait occupé, en 1345, les villes de Kastoria, de Belgrade albanais (Bérat) et de Valona. La source historique sur laquelle était fondée cette opinion est une note datant de l'an 6854, selon laquelle c'était en cette année-là que le „seigneur roi Stéphane prit possession de la ville de Kastoria, de la ville de Belgrade et de la ville Kanina" (la conquête de Kanina entraînait aussi la reddition de Valona). La discordance entre l'année et l'indiction (3) mit en doute la certitude de l'année, mais tous les soupçons semblaient être dissipés lorsque K. Jireček publia deux lettres de l'empereur Dušan, datant du commencement d'août 1347, d'après lesquelles il arriva à la conclusion que Valona était déjà sous la domination serbe deux ans auparavant, donc à l'époque indiquée dans la note susmentionnée. L'analyse de ces lettres démontre, cependant, que Valona doit avoir appartenu aux Serbes même avant l'été de 1345, un an au moins. Par conséquent, l'année 6854 (1345/6) comme époque à laquelle devait avoir lieu la conquête de Kastoria et des villes albanaises mentionnées ci-dessus, est devenue non seulement fort douteuse mais même impossible.

[33] Љ. Стојановић, Стари српски записи и натписи VI, 1926, 197.

D'après une note en langue grecque, datant de l'an 6851, l'indiction 11, c'était la première année depuis l'entrée du sébastocrator de Serbie Kyr Nicéphore Isaac à Bérat (Belgrade albanais): Ἰστέον ὅτι τὸ παρὸν βιβλίον ἐγράφη ἐν τῷ πρώτῳ ἔτω τῆς εἰς τὰ Βελλάγραδα εἰςελεύσεως τοῦ σεβαστοκράτωρος Σερβείας κῦρ Νικηφόρω τὸ Ἰσαακίω... Les documents de Dubrovnik (Raguse) mentionnent ce „sévastocrator de Serbie" sous le nom de Chiersacchius et un diplôme non daté du roi Dušan comme „sébastocrator de la ville d'Ohrid Kersak". Il avait occupé Bérat entre le ler septembre 1342 et le 31 août 1343, en tout cas avant la paix de courte durée entre la Serbie et l'Empire byzantin, conclue par l'intermédiaire de Venise en été 1343. La note serbe susmentionnée, quoiqu'elle indique une fausse année, témoigne que les villes de Kanina et de Kastoria avaient été occupées en même temps. L'expansion considérable de la Serbie aux dépens de Byzance se reflète aussi dans le changement de titre du roi Dušan. A partir de 1343 ce titre comprend aussi les „pays grecs" ou les „contrées grecques": „roi et autocrate de tous les pays serbes et maritimes et de contrées grecques"; „seigneur de tous les pays serbes et maritimes et grecs".

Зборник радова С.А.Н. XLIX — Византолошки институт књ. 4
Recueil des travaux de l'Acad. des Sc. XLIX —
Institut d'Études Byzantines, №4.

ИВАН БОЖИЋ

ПАРАСПОР У СКАДАРСКОЈ ОБЛАСТИ

До најновијег времена сачувао се у Србији, Македонији и Бугарској израз *парасӣор* или *парасӣур* за означавање једне врсте земљопоседа и рада зависног сељаштва. Термин и установа створени су у време српске и бугарске средњовековне државе очигледно под византиским утицајем (грч. παράσπορον), пошто на њих наилазимо и у Грчкој, Јужној Италији и на Сицилији, које су се такође налазиле под византиском влашћу и сачувале многобројне трагове византиског утицаја.

Термин је до у најновије време сачувао неколико значења:

1) Параспор у првом реду означава земљу на којој сељаци раде за феудалног господара. Говорећи о окрузима припојеним Србији 1878 год., М. Ђ. Милићевић наводи и параспор: „*Парасӣурна њива* је она земља коју спахија задржи за себе, па му је сељаци, његове чивчије, морају обрађивати и род с ње сносити у кошеве и амбарове.“ [1] Риста Т. Николић, у својим антропогеографским испитивањима Врањске Пчиње, такође помиње тај тип поседа и рада зависних сељака из „горњих села“. Наводећи њихове обавезе према спахији, које се разликују од обавеза сељака из „доњих села“, он каже: „Десетак од берићета спахији нису давали у горњим селима, али су у сваком од њих становници орали спахији њиву звану *сӣахијска њива* или *парасӣур,* са које је сав берићет даван спахији, који га је или собом носио или ту продавао.“ [2] Ст. Новаковић додаје да је за рад на параспурној њиви „господар био дужан давати својим чивчијама по 20 ока семена на сваку кућу; остало је било њихово“.[3] Међу више значења новогрчке речи παρασπόρι К. Амантос наводи исто ово зна-

---

[1] М. Ђ. Милићевић, Краљевина Србија, Нови крајеви, Београд 1884, стр. 135.

[2] Риста Т. Николић, Врањска Пчиња у сливу Јужне Мораве, антропогеографска испитивања, Српски етнографски зборник V, Насеља српских земаља II, Београд 1903, стр. 113.

[3] Ст. Новаковић, Пронијари и баштиници, Глас I, Београд 1887, стр. 89.

чење као најважније: у Епиру и у другим областима то је боља њива на којој хришћани раде за турског господара.[4] То значење речи *παρασπόρι* наводи и Д. Димитракос у свом великом речнику грчког језика, објашњавајући је као „обраду комада читлука од стране закупца за сопствени рачун“.[5]

2) Називом параспор означава се такође и земља коју спахија уступа свом момку на име награде за службу, како га објашњава један извештај који је Ст. Новаковић добио 1905 год. с властелинског имања Бардовци код Скопља.[6] У истом значењу нашао је и Риста Николић параспор у Врањској Пчињи: „Момку пак, који је становао на чифлуку, у згради, Турчин је давао сваке године: *120 гроша*, што га служи са својом породицом, *12 ока соли, 20 ока „ара“, 50 ока купуса* и остало, што му је потребно за зиму, за исхрану му је давао њиву звану *парасйур*, обично 8 шиника, 4 шиника жита, 4 шиника кукуруза“.[7]

3) У западној Бугарској К. Јиречек налази параспор и у значењу земље која се уступа сељацима који се и зову параспурџије уколико живе само на туђој земљи: „... v západním Bulharsku, u Radomiru a Kystendilu, se pracovníci až do války platili žitem, a vůbec přirodninami. Část pozemku, která se dělníkovi zapůjčuje k zaseti, slove *paraspor* (nebo *paraspur*) a odtud se vesničanům, žijícim jen na cizí půdě, říká *paraspordžiji*... Slova *paraspur* se v tomto smyslu užíva i v Dupnicku, Radomírsku, Kystendilsku i okolo Staré a Nové Zagory“.[8] Параспор се јавља и у Јужној Италији (parasporu) као и на Сицилији (paraspolu) у значењу земље коју обрађује сељак: „terreno che il contadino lavora per suo conto, oltre il convenuto“.[9] У овом случају појединости нам нису познате. Према поменутом извештају који је Ст. Новаковић добио 1905 год. из Бардоваца параспуром је називана и пракса када „исполџије сеју и жању раж, пшеницу, јечам и кукуруз и по одбијању семена деле летину напола с господарем“.[10] Карактеристично је

---

[4] Εἰς τὴν Ἤπειρον καὶ ἀλλαχοῦ παρασπόρι λέγεται καὶ ὁ καλύτερος ἀγρός, ὁ ὁποῖος συνήθως ἐκαλλιεργεῖτο μὲ ἀγγαρείας ὑπὸ τῶν χριστιανῶν ὑπὲρ τοῦ Τούρκου κυρίου. K. Αμάντου, Παρασπόρι, Ἑλληνικά, IV—2 1931, стр. 320.

[5] Ἡ ὑπὸ τοῦ μισθωτοῦ καλλιέρεια τμήματός τινος τσιφλικίου, δι' ἴδιον λογαρισμόν. Δ. Δημητράκου, Μέγα λεξικὸν τῆς Ἑλληνικῆς γλώσσης, s. v.

[6] Ст. Новаковић, Параспор — Παρασπορά, прилог к познавању старих аграрних обичаја Балканскога Полуострва, Годишњица Николе Чупића XXVI, Београд 1907, стр. 193. Иста је расправа, у скраћеном облику, најпре објављена у Archiv für Slaviche Philologie XXVIII, Berlin 1906, стр. 463—464.

[7] Риста Т. Николић, нав. дело, стр. 116.

[8] Konst. Jireček, Cesty po Bulharsku, Praha 1888, стр. 130; Исти, Das Fürstenthum Bulgarien, Wien 1891, стр. 192. Ст. Новаковић, Село, Глас XXIV, 1891, стр. 177—178.

[9] Morosi, L'elemento greco nei dialetti dell'Italia meridionale, Archivio glottologico italiano, XII, 1890, стр. 76 и д., бр. 283, цит. према К. Јиречеку, Историја Срба, II, Београд 1923, стр. 39; III, стр. 197.

[10] Ст. Новаковић, Параспор, стр. 192—193.

да и сам К. Јиречек наполицу доводи у везу с параспуром: „Die Halbwirtschaft (bulg. ispolica), wo der Ertrag zwischen dem Grundbesitzer und dem Bauern getheilt wird, ist jedenfalls alt. Dafür spricht auch der Terminus paraspúr, paraspurdži... “.[11] Ст. Новаковић објашњава да су параспурџије изнајмљиване на једну или пола године о Ђурђевдану и Митровдану. „Имало је радника који су цео свој век проводили на овај начин, идући с једног имања на друго као параспурџије“.[12] По томе би се обрада параспора од стране сељака могла довести у везу с наполицом или неким другим системом дељења летине — „oltre il convenuto“.

4) Као важно значење речи *παρασπόρι* у Грчкој К. Амантос наводи и узајамно испомагање сељака при пољопривредним радовима, бесплатан рад сељака за неког сиромашног суседа, удовицу или сирочад.[13] То би била појава која потпуно одговара нашој моби. Зато није чудно што се за исти појам, уз назив *ξέλασι* у Елиди и северној Аркадији, јавља у Евританији и израз *παρακαλιά*[14] (молба, значи: моба).

О раширености термина сведочи и сачувани топоним *Параспур* за један од јачих извора воде у Ћурковици (Врањска Пчиња)[15] као и назив *параспурци* којим у Врању „зову поједине сиромахе, који су без игде ичега“.[16] Иван Поповић објашњава реч „параспурец“: „Сељаци принуђени да раде за турског спахију (paraspuri) нису имали никакве сопствене имовине, и на тај начин је назив којим су се они називали — прешао уопште на појам „сиромаха“.“[17]

Све су ово трагови термина и установе који су у средњовековну српску и бугарску државу ушли под византиским утицајем — исто као и у Јужну Италију и на Сицилију. На њих је обраћана посебна пажња зато што у српским и бугарским средњовековним споменицима нема ниједног помена овог назива, док ретки помени речи од којих је изведен параспор у византиским изворима не омогућују никакво одређено објашњење. Зато је Ст. Новаковић, говорећи о параспору, подвукао да су „обичаји народни... кроз пет векова турске владе сачували не мало ствари онако како су биле у обичају за Византијског Царства“.[18] Полазећи од речи

[11] K. Jireček, Archäologische Fragmente aus Bulgarien, Archäologisch-epigraphische Mittheilungen aus Österreich-Ungarn, X, Wien 1886, стр. 70.

[12] Ст. Новаковић, Село, стр. 178.

[13] Τὸ μᾶλλον ὅμως ἐνδιαφέρον εἶναι ὅτι πολλαχοῦ παρασπόρι εἶναι ἡ ἀλληλοβοήθεια ἡ γεωργική, ἡ ἄμισθος ἐργασία τῶν χωρικῶν ὑπὲρ πτωχοῦ τινος συντοπίτου των ἢ χήρας καὶ ὀρφανῶν. Κ. Ἀμάντου, Παρασπόρι, стр. 320.

[14] На истом месту.

[15] Риста Т. Николић, нав. дело, стр. 182.

[16] Исто дело, стр. 117.

[17] Иван Поповић, Новогрчке и средњегрчке позајмице у савременом српскохрватском језику. Зборник радова САН 36, Византолошки институт, књ. II, Београд 1953, стр. 218.

[18] Ст. Новаковић, Параспор, стр. 191.

παρασπορά коју Sophocles, Greeck Lexicon, s. v., објашњава као „a sowing heside, mingling with. Sext. 12, 20; Galen II, 272 B", дакле према писцима с почетка III века, и речи *παρασπόρια*, о којој Du Canges, Glossarium, s. v., даје објашњење „*κανστρέσια, ἰδιόκτητα* in Gloss. Basilic. Peculium Castrense", Ст. Новаковић је могао, подвукавши сву неподударност савремених вести којима је располагао, да изведе овај закључак: „*Параспор* или *параспур* значи, дакле, *споредно или узгредно* сејање у сваком од три горе назначена начина. Свагда то сејање у чивчија или држалаца земље значи сејање које се као споредно врши уз неко друго главно".[19]

Јиречек[20] и Амантос[21] указали су и на везу између савремене речи параспор, *παρασπόρι*, и термина у наслову једне изгубљене новеле цара Тиберија II (578—582): Περὶ παρασποριτῶν.[22] Како новела није сачувана, не знамо о чему се ту ради. Јиречек је указао и на термин *οἰκομοδοπαράσπορον* који се сусреће у једној повељи из 1234 год.[23] Тај је термин покушао да објасни Фр. Делгер у свом осврту на прилог К. Амантоса. Према њему, реч *οἰκομοδοπαράσπορον* значила би заједничко убирање познатог намета *οἰκομόδιον* и самог *παράσπορον*, који би претстављао обавезу парика — „eine Entschädigung an den Grundherrn für den Teil des von diesem zur Verfügung gestellten Saatgetreides, welcher bei der Aussaat verloren geht", обавезу која се, како каже Делгер, не би могла довести у везу са савременим значењем речи.[24] Делгерово објашњење параспора, дато на основу једног податка у коме се назив јавља као део сложенице, претставља само обичну хипотезу.

Различитост значења термина параспор у њиховим траговима у XIX и XX веку такође не дозвољава да се одговори на питање шта је тим термином означавано у Византији и јужнословенским земљама под византиским утицајем у Средњем веку. Зато Амантос сматра да је термином *παρασπόρι* у почетку називана њива која је обрађивана сваке друге године.[25] Међу неколико значења К. Јиречек се определио за једно и узео да је параспор у Средњем веку претстављао њиву уступљену „оптерећеном сељаку... за његову исхрану"... „за његову сопствену употребу".[26] Јасно је да параспор етимолошки стоји у вези с неком врстом споредног сејања, како је подвукао Ст. Новаковић, али се поставља питање ради ли се ту о земљи коју феудални господар уступа зависном

[19] Исто дело, стр. 195.

[20] K. Jireček, Archäologische Fragmente, стр. 70.

[21] K. Ἄμαντος, на наведеном месту.

[22] Zach. von Lingenthal, Ius Graeco-Romanum, III, стр. 32; Ersch-Grubers Enc. Bd. 86, стр, 213; цит. према наводима К. Јиречека и К. Амантоса.

[23] Miklosich-Müler, Acta Graeca, IV, стр. 182.

[24] Byzantinische Zeitschrift, 32, 1932, стр. 418.

[25] На наведеном месту.

[26] К. Јиречек, Историја Срба, II, стр. 39; III, стр. 197.

сељаку или је то део земљишног фонда који он резервише за себе и на коме му, под одређеним условима, треба да раде од њега зависни сељаци. Најновија значења термина параспор наоко дозвољавају и једну и другу могућност, мада њихова неподударност само показује да је термин у току векова, очигледно под турском влашћу, мењао значење. Већ сама анализа развитка аграрних односа дозволила би да се наслути које је значење било примарно а које секундарно.

Иако упорно одржавање термина до XIX и XX века показује да је он у балканским земљама Средњег века означавао појаву која је била врло раширена, не налазимо га у сачуваним изворима ни у једном крају док је он био под српском влашћу. Али зато располажемо драгоценим подацима о параспору у крају који је раније припадао Византији, затим српској држави, а којим су крајем XIV века завладали Млечани — на територији Скадра.

Вести о параспору у скадарском крају сачувани су у Скадарском катастиху из 1416—1417 год.[27], који је млетачка управа саставила ради своје фискалне евиденције. Подаци овог катастиха и иначе су врло значајни пошто нам говоре и о другим установама које су Млечани примили у наслеђе из времена српске власти и задржали.

Ту су пописани сви скадарски општински терени, сва села и њихови становници с тачно уписаним њиховим обавезама према млетачкој власти у Скадру као и њиховим евентуалним привилегијама. Ту су наведена лица или групе лица који су управљали појединим селима или већим бројем села с функцијом главара (cavo), пронијара или са обе функције уједно. Назив пронијара, а вероватно и главара, задржали су Млечани из раније феудалне структуре и управне организације овог краја који је недавно доспео под њихову власт. Број главара који се јављају као старешине села знатно је већи од броја пронијара као и лица која носе оба назива. Но и једни и други имали су под млетачком влашћу и у односу према њој ако не сасвим исту, а оно бар доста сличну функцију — функцију локалних, млетачкој власти оданих управних органа, накалемљених на старе установе, у чијим редовима налазимо чак и нове људе које су Млечани са собом довели као своје плаћене чиновнике или војне функционере.[28] Не

[27] Sime Ljubić објавио је само оскудан извод из тог важног извора: Skadarski zemljišnik od god. 1416, Starine JAZU XIV, Zagreb 1882, стр. 30—57. Читав текст објавио је Fulvio Cordignano, Catasto Veneto di Scutari e Registrum concessionum, Tolmezzo 1944[2].

[28] Г. Острогорски, Пронија, прилог историји феудализма у Византији и у јужнословенским земљама. Изд. САН, Београд 1951, стр. 155, 159, 161. Г. Острогорски сматра да се пронијари ипак разликују од главара „не само својим већим угледом већ и својим специфичним војним задацима.“ У вези с тим Г. Острогорски наводи да су у селима скадарске области која су била под пронијарима често забележени командадори, док их у селима потчињеним главарима нема сем у случају села Баладрини; но ту се ради о селу које је раније било под моћним

располажемо подацима који би нам одговорили на питање да ли је приближавање функције главара и пронијара резултат млетачког настојања да затечене установе прилагоде својим потребама или наслеђе из српске државе које су Млечани задржали, али по свему изгледа да је последња могућност мање вероватна. Главари, пронијари, као и они који су носили оба назива, без обзира да ли се радило о појединачним или групним господарима, међу којима је било подељено 114 села и заселака на скадарској територији, нису сви имали исти значај и снагу. Неки су држали мало, понекад чак и пусто село, а други не само села с већим бројем становника већ и по више села и заселака. Колико се из катастиха види, само је петорици међу њима био уступљен и параспор. То су били следећи главари или пронијари:

1) *Тома Србин* (Thomasio Schiavo), који је служио млетачкој власти у Скадру као српски писар, био је *главар* два велика села — Калдирона са 50 кућа и Копоника са 89 кућа — и једног малог — Вулкатани са 7 кућа. Као главару Калдирона и Копоника дала му је млетачка власт и десет њива параспора (diexe campi de parasporo) с напоменом да на њима морају да му раде људи из та

пронијаром Ђорђом Дукађином. Исто, стр. 161. Потпуни текст скадарског катастиха, који је објавио Фулвио Кордињано (то издање Г. Острогорски није имао на расположењу када је писао своју студију о пронији) унеколико мења ове наводе. 1) *Тома Србин*, који је као *главар* држао три села а вероватно ни у једном од њих није живео, имао је у сваком селу по једног командадора: у Калдирону то је био неки Drago, у Копонику Jura Messi, а у Вулкатанима Petro Sperduti. Catasto, стр. 75, 85, 132. 2) *Вуко Губичић*, који је као *главар* држао два села (Somesi и Luorsi), имао је у селу Somesi као командадора Petro Costa. Сам је вероватно живео у селу Luorsi, па му тамо командáдор није био потребан. Catasto, стр. 129, 132. 3) У Светом Срђу (San Serzi) *главар* је био сам опат *Petro Cruetio*. У списку домаћина сеоских кућа наводи се и „Pali Laci comandador soto el dicto abate". Catasto, стр. 142. Опат је морао да га има јер је сам био заузет пословима свог манастира. 4) Под селом *Жупанима*, у коме су тројица лица заједнички вршила функцију *главара*, налазило се и село *Пулани*. Како у њему није живео ниједан од ове тројице, тамо се налазио командадор Miale Soma. Catasto, стр. 159. 5) *Викто Јонема*, чија функција није назначена, држао је село *Enchiechiani*. Он сам по свој прилици није живео у селу, али тамо се налазио његов командадор Радич Грила. Catasto, стр. 127. 6) Село *Sacholi* држала је удовица *Нина*. Раније су село држали њен отац, па њен муж, али њихове функције нису наведене. Командадор је у селу био Jon Dobrossi. Catasto, стр. 128, 7) Ser *Dabeseio Bonci*, пронијар у селу Piera Nigra, био је уједно и *главар* у већем селу *Barbarossi*. Ту је имао и свог командадора Jon Dayci. Catasto, стр. 133. Из ових примера излази да је у извесним случајевима и главар држао у селу командадора и то вероватно онда када сам у селу није живео. Намеће се овде и питање каква је била функција командадора. Та је функција у извесном случају била несумњиво и војна, уколико му је била поверена брига о безбедности села и његове заштите од појединачних турских провала или пљачке уопште. Он је нарочито био потребан сваком пронијарском селу да замени пронијара који је на сваки позив млетачке власти морао да се као коњаник придружи млетачким трупама. Но како се он јавља увек тамо где се морало рачунати с привременом или сталном отсутношћу или заузетошћу старешине села, он је првенствено морао имати улогу његовог извршног органа.

О учешћу појединих главара у војној служби не може се ништа одређено рећи. Вероватно су и они понегде имали војну обавезу, поготову у случајевима када је она падала на њихова села. Катастих увек наводи обавезу ратовања када

два села, али да му сем тога они не дугују никакве друге работе ни обавезе (altra angaria non e tegnudi de far al dicto Thomasio).[29] За све друге поседе које је држао: виноград у селу Гриши, 15 параспорних њива под селом Самаризи, млин у селу Мали Гровемири (заједно с главаром и пронијаром Ђин Мураром), плаћао је Млечанима закуп.[30] При експлоатацији тих поседа није могао да рачуна на бесплатну радну снагу својих сељака.

2) *Ђин Мураро* био је *главар* и *пронијар* села Грише (Grisa) са 39 кућа под којим су се налазила још три села (Cherezi, Bulsari, Grovemiri Pizoli) са укупно 22 куће. Уз попис села Грише

је њом неко село оптерећено. Карактеристично је да се у већини случајева ради о селима која су била под управом главара. Обавеза војне службе често је ослобађала становнике села које је давало Млечанима известан број ратника неке друге продуктне или новчане дажбине. Војна обавеза падала је на следећа села или групе села: 1) Село *Тузи*, чији је *главар* био Jurco Tusi, на својих 150 кућа (у катастиху је дат списак само 15 кућа које су биле у сродству с главаром) давало је 50 војника (homeni d'arme) што пешака што коњаника који су на сваки захтев млетачке власти у Скадру и њених ректора морали да крену у рат (andar in hoste). Зато су све дажбине села биле сведена на 120 перпера, од којих је 60 уплаћивано о Божићу а 60 о Ускрсу. Catasto, стр. 82—83. 2) Село *Копоник* са 89 кућа, којим је управљао *главар* Тома Србин, морало је да даје за рат известан број (који није наведен) пешака и коњаника а његови сељаци по потреби да раде на скадарској тврђави. Место уобичајених дажбина по огњишту (1 дукат, 1 модиј жита, десетина од проса и оброк од 4 гроша) становници овог села плаћали су само оброк и давали одређену количину вина или, место вина, соће. Catasto, стр. 84—86. 3) Села *Болша* и *Балецо* имали су за *пронијаре и главаре* Андрију Омоја и његовог нећака Гојчина. Болша је давала 8 војника, чије су куће биле ослобођене сваког давања, док су на осталих 9 кућа падале све редовне дажбине. У Балецу, селу од 25 кућа, војна је обавеза била општа, а сељаци су, сем појединачног ослобођења једног дела дажбина, били ослобођени једино десетине проса. Catasto, стр. 99, 101. 4) Село *Cruetio*, на чијем је челу стајао *главар* Zorzi Cruetio, имала је сем главареве још 9 кућа његових сродника. Те куће нису биле ослобођене уобичајених дажбина (сем у појединим случајевима делимично), а биле су обавезне на војну службу. Catasto, стр. 112. 5) На челу села *Messi* са 16 кућа и *Cusmaci* са 2 куће стајао је заједнички *главар* Vucha Nessi. Све су куће биле обавезне на војну службу и плаћале све дажбине. Појединачна делимична ослобођења дажбина, којих има и овде, готово су општа појава у свим селима. Catasto, стр. 114. 6) Селима *I Turchi*, *Misgoy*, *Gostoli* и *Penatari* управљао је као *пронијар* млетачки племић ser Marin Bonci. 18 кућа у селу I Turchi било је обавезно на војну службу. Ту су сви сем командадора плаћали све дажбине, једино су били ослобођени десетине проса уколико га нису сејали. Али, војна служба није падала на остала три села, мада су Misgoy и Gostoli имали заједничког а Penatari посебног командадора. Catasto, стр. 116—117, 125, 152. 7) *Свети Срђ*, чији је *главар* био сам опат Petro Cruetio, имало је 47 кућа, укључујући у тај број и командадорову. Војна служба, према првобитном катастиху, била је њихова општа обавеза, а дажбине сељака према овом од 1416—1417 год. друкчије но у осталим селима, пошто су они махом били кметови опатије. Catasto, стр. 142—143. Из ових се података види да у одређивању војне обавезе појединих села није одлучивала функција њиховог старешине. Само се у једном од седам случајева захтева војна служба од села коме је на челу пронијар, и то не домаћи човек већ млетачки властелин, затим само у једном случају када на челу села стоје два лица с називом пронијара и главара. У осталих пет случајева налазимо главаре, од којих је један чак опат манастира у Светом Срђу.

[29] Catasto, стр. 81, 88.

[30] Catasto, стр. 105, 109, 115, 148.

дат је списак свих терена скадарске општине, а после њих су наведени, под посебним насловом, „Terreni de parasporo". Ту је најпре наведено 20 њива „in luogo dicto a Fontanna Polvara", али се о њима, сем граница, не дају други подаци. Затим су наведена два терена: „Possericus" од 20 њива и „Stermento" од 10 њива, оба уступљена Ђину Мурару са напоменом, опширнијом од оне уз параспорне њиве Томе Србина, да људи из села Грише морају, на његов захтев, да та поља поору и засеју семеном које ће им он ставити на расположење, а исто тако да пожању и оврше жито и довезу га до његове куће. Даље се каже да их он за тај рад не плаћа већ само сноси трошкове у време рада на њивама и превоза жита. Изричито је наведено да су му те њиве дате „per honoranza e regalia del proniario". После тога наводе се још четири параспорна терена, од којих је само уз један забележено да је уступљен Николи Оти. За ове терене, као и за онај први у списку, стоји у тексту да ће они који их буду сејали плаћати десетину (die pagar desmo); једини је изузетак Ђин Мураро „који треба да их ужива у својству пронијара" (e cosi se die scuodere da chi semenera suso i dicti terreni salvo che i dicti terreni concessi a Gin Muraro i quali lui die gaudere per raxion de proniario).[31]

3) *Алекса Беган, главар* села Баладрини са 16 кућа,[32] имао је на расположењу терен од отприлике 6 њива, назван „I Caluza", за који скадарској општини није морао ништа да плаћа, а на коме су морали да му раде његови сељаци. Он нема других *регалија*. У овом тексту изричито стоји да је тај терен параспор (El dicto terreno... che e *parasporo*) и да га сељаци из Баладринија морају да обрађују као параспор (e i omeni de i Baladrini e tegnudi lavorar i dicti campi al dicto ser Alessio *como parasporo*).[33]

4) *Јонема Прегали, пронијар* три мала села (Dayci са 18 кућа, Busesessi са 3 куће и Precali soto la Scala са 2 куће) добио је „општински параспор од 14 њива" — „per regalia de proniario". Он „као пронијар" не плаћа ништа за ту земљу, а његови сељаци морају на њој да му раде[34] под истим условима који су предвиђени у случају пронијара и главара Ђина Мураро.

5) *Јон Бестоле „старији"* (el grande)[35], *пронијар* села Белани са 6 кућа и главар села Самаризи са 49 кућа, добио је на подручју села Белани „per regalia de proniario" — седам параспорних њива које је раније држао „Moise de Vita traditor". Земљу морају

[31] Catasto, стр. 107—108.

[32] Он се у другим документима наводи као „caput et proniarius territorij vocati Cazapi et ville Baladrini et de Ixexi", Г. Осрогорски, нав. дело, стр. 155.

[33] Catasto, стр. 138.

[34] Catasto, стр. 144—145, 153.

[35] Назив „el grande" није никаква титула, већ надимак главара Јон Бестоле по коме га треба разликовати од истоименог становника тог села Jon Bestole el pizolo (млађи). Catasto, стр. 145—146. На исти начин се у више случајева у катастиху прави разлика међу лицима истог имена.

да му обрађују сељаци из Белана под већ познатим условима. Текст подвлачи да он од својих људи не сме тражити друге работе „јер као пронијар треба да држи наведене њиве под наведеним условима и то треба да му буде доста (e questo i die bastare)“.[86]

Ови подаци из Скадарског катастиха показују да назив параспор не означава само врсту земљишног поседа којим у овом случају располаже скадарска општина, већ земљишни фонд једне територије којој је град-тврђава центар с посебном наменом да служи као властелинска резерва (властелинов домен) појединих пронијара и главара. Они за ту земљу нису никоме плаћали ништа, а њима потчињени сељаци били су обавезни да на тој земљи за њих раде. Таква се земља звала параспор управо због такве своје намене и улоге.

У наведеним подацима о параспору има један случај — у селу Гриша — где све параспорне њиве нису уступљене господару села, главару и пронијару Ђин Мурару. Знатан њихов део резервисала је себи скадарска општина да их уступа појединцима уз наплату десетине. Уз пописе појединих села у скадарској области катастих наводи и друге терене с параспорним њивама који нису били уступљени ни пронијару ни главару већ дати појединцима у закуп од стране млетачке власти у Скадру.

1) У селу *Глеросу* од 17 кућа, које је одлуком млетачког Великог већа од 17 јануара 1416 год. (по млетачком начину рачунања 17 јануара 1415 год.) дато млетачком војном функционеру Zuane Engelese, помиње се „терен општинског параспора који је раније држао епископ Сата“. Тај терен од 77 њива био је дат у закуп четворици људи.[87] Закупци су били:

a) *Дука Никшин,* који се на другом месту у катастиху уопште не наводи; он је овде закупио 30 њива за 15 модија жита годишње уз уобичајене услове.

b) *Видо (Витко) Јонема* закупио је 20 њива за 20 модија жита и 2 дуката годишње закупнине. Поред закупа једног терена у селу Велика Булча (Bulchia Granda), он је држао и два села: Xamoragni и Enchiechiani, без назнаке звања.[88]

c) *Радич Грила,* командадор села Enchiechiani, закупио је из тог параспорног фонда 17 њива за 8 модија жита. Његов је јамац био Видо Јонема, који је држао село у коме је он био командадор.

---

[86] Catasto, стр, 145–146, 150—151.

[87] Catasto, стр. 121—122.

[88] У селу Xamoragni са три куће, за које је Витко Јонема морао да даје Млечанима 3 дуката и 3 модија жита, посебно је у катастиху наведено 16 њива за које се не каже да ли су део параспора или не. Оне само граниче с параспором који је раније држао епископ Сата, а од кога је он закупио ових 20 њива. Али се уз обавезу од 3 дуката и 3 модија жита за 3 куће у селу наводе и „други услови речени у параспору који је држао епископ Сата“. Последња клаузула односи се несумњиво на тих 16 њива. Catasto, 123, 126, 127.

d) *Вуко Балончић* закупио је 10 њива за 5 модија жита.

Ови закупци смели су да на тој земљи населе људе који би је обрађивали. За њих не би ништа плаћали сем у случају када би их довели с територије Скадра и Дриваста. Тада би за њих морали да дају оно чим су они дотада били оптерећени. Смисао ове одредбе је јасан, пошто Млечани нису хтели да померање становништва доведе до смањивања њихових прихода.

2) Испод села *Самаризи*, чији је главар био већ поменути Јон Бестоле „старији", налазио се локалитет Bassi са отприлике 60 њива општинског параспора. Ове су њиве биле раздате у закуп двадесеторици лица,[39] од којих само двојица нису била из села Самаризи: главар Калдирона и Копоника Тома Србин са 15 њива и један од два командадора села Дајци — Dayci Dayci са две њиве. Остали су били из села: главар Јон Бестоле „старији" узео је у закуп 2 њиве, 3 сељака по 4 њиве, 3 сељака по 3 њиве, 9 сељака по 2 њиве и 2 сељака по 1 њиву.[40] За свих 60 њива дуговали су скадарској тврђави 50 модија жита годишње. Та је количина била пропорционално распоређена на сваког закупца према броју закупљених њива.[41] На уплату свог пропорционалног дела био је обавезан сваки закупац појединачно, без обзира да ли ће њиве засејати или не, сем у случају рата који би омео пољопривредне радове (то су уобичајене клаузуле закупа). За довоз жита у скадарску тврђаву и његову предају закупци су били колективно одговорни. Текст катастиха предвиђа и све модалитете око преноса закупа у случају смрти или одласка неког од закупаца.[42]

Давање у закуп параспорне земље, која припада граду као војничком центру или, тачније, градској тврђави (жито се довози и предаје „per lo modo che se usitado de receverse el formento in castiello") несумњиво је нова појава, коју заводи млетачка власт, једна од оних које ремете затечену аграрну структуру. Г. Острогорски је указао на извесне симптоме дегенерације самог пронијарског система у зетским крајевима под млетачком влашћу као и на чињеницу да је млетачка власт гледала и на функцију пронијара као на officium[43], што је довело до приближавања главарске и пронијарске функције. Давање у закуп параспорних њива појединим сељацима под истим условима као и њиховом главару, који је уједно и пронијар другог села, говори о мењању става врховне

[39] Catasto, стр. 147—149.

[40] Само једног од ове седамнаесторице сељака не налазимо у списку становника села Самаризи, вероватно зато што је на једном од ова два места (списак сељака и попис закупаца) његово име погрешно написано. Знатних разлика у писању истог имена у тексту катастиха и иначе има доста.

[41] На једну њиву долазило је $^{5}/_{6}$ модија или 3 кварте и 1 терцо. (Модиј се дели на 4 кварте, а 1 кварта на 3 терца: 1 модиј = 4 кварте = 12 терца).

[42] Catasto, стр. 149.

[43] Г. Острогорски, нав. дело, стр. 172, 159.

власти према друштвеном положају припадника двеју супротних класа — сељака и властеле. С гледишта млетачке власти та ситна локална властела и нису никаква властела. У тексту катастиха само је њихов племић — nobilis, ser. Домаћа властела немају никакве титуле већ само своју функцију. Давање у закуп параспорних њива уједно значи и тенденцију ка постепеном елиминисању оне улоге коју је параспор имао у затеченом друштвеном и војном систему а тим и ка постепеној ликвидацији старих установа уопште.

Услови под којима су параспорне њиве, као и други терени, даване у закуп несумњиво су били релативно повољни. У противном скадарски писар Тома Србин не би имао рачуна да закупи 15 таквих њива. У његовом случају је јасно да на тим њивама није радио он сам већ сељаци којима је или уступао део летине или их плаћао. О бесплатном раду њему потчињених сељака у селима Калдирону и Копонику није могло бити ни говора, пошто му је њихов бесплатан рад био обезбеђен само на параспорним њивама у тим селима с напоменом у тексту катастиха да му нису обавезни ни на какве друге работе. А ипак је морало, после исплате закупа и рада сељака, да и њему нешто остане. Давање у закуп ових њива претстављало је збиља извесну „concession“, но она није била резервисана ситној локалној властели већ и њој потчињеним сељацима.

Изгледа да се параспорна земља крије и у нетачно написаној или погрешно прочитаној речи „territorium Paraspuich“ у селу Калдирону, који је био састављен од четири терена с посебним називима „Balderoniza, Grebazi, et Albori et Cesari“, а о коме говори једна млетачка листина од 17 јуна 1417 год. Та је територија била додељена сину ранијег господара Будве — Радичу Сакату. Скадарски је катастих не наводи вероватно зато што је земља била напуштена и необрађена (vigrum et incultum). Радич је добио под условом да је дâ на обраду, а за обрађене делове да се млетачкој влади плаћа десетак. Овакав поступак био је у складу са општом колонизаторском политиком млетачке владе, пошто је Радич Сакат, као што је захтевано и у свим другим сличним случајевима, могао да ту насели само људе који нису били с млетачке територије.[44] Ово би био нови случај располагања параспорном земљом која је, услед свих промена кроз које је прошао овај крај, остала на крају запуштена.

У случајевима када је параспор дат било главару било пронијару бесплатно и с правом на бесплатне работе сељака, јасно је да је коришћење те земље претстављало награду за вршење функције. У катастиху се на неколико места каже да се параспорне њиве дају „per regalia de proniario“. Већина главара и пронијара с параспором држала су или већи број села или села

[44] S. Ljubić, Listine, VII, стр. 135.

с већим бројем сељачких домова. Радило се, изгледа, о истакнутијим лицима. За њих су параспорне њиве претстављале властелинску резерву, а за сељаке — давање работа, увек неминовно условљених постојањем таквог властелинског земљопоседа.

Међутим, у већини пронија и села катастих не наводи параспор. Држаоци тих села и пронија морали су од њих имати друге неке користи. То је нарочито подвукао Г. Острогорски расправљајући о пронији у Зети: „Поред дажбина које је убирао од становништва у корист власти, пронијар је морао да добије извесне приходе и за себе. У противном држање проније не би за њега имало никаквог смисла. Несумњиво је, међутим, да је држање проније било врло уносно. Као што се види из докумената, скадарски феудалци су се много трудили да добију проније, а ово значи да приходи које су они добијали од подређеног становништва нису били безначајни".[45] Он наводи један документ који говори како ће четири брата који се јављају као заједнички пронијар поделити „ntilitas proniarie".[46] На питање у чему се састојала та „utilitas" даје нам тачан одговор једна одлука Андрије Фоскола, млетачког посланика и провидура за Албанију, и Николе Зантанија, скадарског камерленга, од 26 марта 1417 год., унета у сам крај катастиха.

Андрија Фосколо и Никола Зантани донели су одлуку о приходима пронијара и главара у скадарској области на захтев млетачког Већа умољених од 12 септембра 1416 год. С њиховом одлуком није се сложио скадарски кнез и капетан Албан Контарини који је био мишљења да пронијарима и главарима треба оставити раније приходе, а то значи да ова одлука уноси извесне промене у систем по коме су ови пронијари и главари раније остваривали приходе од феудалне ренте. Отада су пронијари и главари без параспора могли да од потчињених сељака узимају само десетак; никакве друге обавезе нису смели од њих да траже.[47]

[45] Г. Острогорски, нав. дело, стр. 168.

[46] Исто, стр. 169.

[47] „. . . i proniarii e cavi de ville i qual se fa far parasporo overo che ha parasporo in le suo ville i omegni de quelle ville siano tegnudi e debia quello parasporo a requisicion de lo suo proniario e cavo arar semenar e lavorar senza algun pagamento veramente sia tegnudo el proniario e cavo dar la semente ch'el vora che se semine in quello parasporo e far le spexe a i omegni che e quando lavorara el suo parasporo e per simele sia tegnudi i dicti homeni taiar tibiar e condure quelle biave de quello parasporo mondo a cassa del suo proniario overo cavo senza algun pagamento veramente sia tegnudi i dicti proniarii far le spexe a quilli homegni che i lavorasse et altra angaria non possa dar i dicti proniarii e cavi a i omegni de le suo ville che como e dicto de sovra.

Quilli veramente proniarii che non havesse parasporo ni se fesse far parasporo e per simele i cavi questi cosi facti proniarii e cavi possa tuor el desimo et non altro declarando che per algun modo algun proniario ni cavo non possa ni debia altra angaria dar ni far al omegni de le suo pronie salvo che farse far parasporo a chi havesse parasporo de comun e chi non havesse parasporo tuor la diesma et altra angaria ni molestia non possa dar i proniarii ni cavi al omegni de le suo ville". Catasto, стр. 169–170.

Према томе, „utilitas“ главара и пронијара састојала се или у уживању параспора или у праву на десетак од производа својих сељака. Она је за њих била привлачна, али свакако и много ограниченија од оне коју су имали у српској држави. То управо може да објасни живо учешће пронијара у побунама против млетачке власти, нарочито у скадарској области.[48] О обиму побуна и одметништва уопште сведоче и многи подаци у самом катастиху када се набрајају општинска земљишта за која се каже да су раније припадала неком „одметнику“ или „издајнику“. Сама конфискација олакшавала је млетачкој власти мењање старих аграрних односа и јачање њихове нове форме — закупа.

Значење термина параспор у скадарској области најближе је оном из новијег времена које је у почетку наведено на првом месту према подацима које нам за Србију дају М. Ђ. Милићевић и Р. Т. Николић, а за Грчку К. Амантос. То је очигледно било и најраширеније значење параспора у Средњем веку. Као што се у скадарском крају параспурне њиве употребљавају под млетачком влашћу и за давање под закуп, тако су исто, само у другим аграрним и уопште економским условима, исте њиве доцније од спахија уступане момцима за награду или препуштане на обраду сељацима без земље с тим да за њих дају било половину било неки други уговорени део летине. У том значењу не би требало тражити првобитне средњовековне форме параспора, како је томе био склон К. Јиречек. У средњовековној српској држави он је несумњиво претстављао исто што и у скадарској области, где се и одомаћио за време српске власти, напоредо са увођењем и учвршћењем система проније. И као што се систем проније заснивао у скадарском крају на ранијим традицијама које је млетачка власт наследила из претходне епохе,[49] тако је и земљишни посед под називом параспора ту формиран према истоименом типу поседа који је у Србији претстављао раширену и општу појаву. У скадарском крају имамо податке о параспору из времена када је он делимично још чувао свој стари карактер, а делимично добијао нову улогу која је више одговарала интересима млетачке власти и била више у складу с њеном аграрном праксом. Подаци који откривају стару улогу и намену параспорних њива приближавају нас ономе што су оне претстављале у старој српској држави.

Параспор је и у средњовековној српској држави припадао властелинској резерви; он је чинио земљу коју је властелин у целини непосредно експлоатисао користећи се радом потчињених сељака — меропаха. Јасно је, међутим, да тим називом није била обухваћена сва земља којом је он непосредно располагао. Његов земљишни фонд који се налазио у његовој непосредној експлоатацији био је врло велик: меропси су на њему, према члану 68

[48] Историја народа Југославије, I, Београд 1953, стр. 456—457.

[49] Г. Острогорски, Пронија, стр. 152.

Душановог Законика, били обавезни „оу недѣлю да работаю два дьни прониарѹ".[50] А сам назив параспор говори о споредном делу резерве и споредном делу меропошких обавеза, као што и *παρασπορά* значи „узгредно, споредно сејање". Зато се намеће питање на који се део властелинске резерве односио назив параспор.

Мада је Фр. Делгер завршио своју белешку поводом чланка К. Амантоса напоменом да је немогућно успоставити ма какву везу између савремених значења речи *παρασπόρι* и средњовековне установе параспора — *παράσπορον*, изгледа да нам управо његова савремена значења помажу да се осветли оно што је тим термином у Средњем веку означавано.

К. Амантос је као важно значење термина *παρασπόρι* навео узајамно помагање сељака при пољопривредним радовима, што би сасвим одговарало нашој моби. М. Влајинац је доста убедљиво показао да је моба код Срба заменила стари назив „бедба". Тамо где се назив „бедба" у новије време сачувао у народу значио је исто што и моба. На основу детаљне анализе свих расположивих података М. Влајинац је, без колебања, извео закључак: „...мишљење, да је *бедба* у средњовековној Србији била исто што и данас моба, може се сматрати као неоспорно".[51] Природно је да се не може говорити о томе да су те две појаве сасвим исте, пошто је бедба настала у условима феудалних друштвених и аграрних односа, док се моба јавља у време ситног и слободног сељачког газдинства. У феудалном друштву бедба је претстављала принуду, а доцнија моба — добровољни рад. Према Даничићевом објашњењу, које је за М. Влајинца било полазна тачка, бедба је претстављала „...dužnost po kojoj su njegda ljudi manastirski radili manastiru poljske radove osim dana brojem određenih u koje su mu ih radili, ili osim mjere kojom su mu zemlju obrađivali. Bila je i ona izmjerena vremenom ili zemljom ili samijem poslom koji se njom mogao raditi, kao da je bila nalik na mobu, koja može biti da je ostatak od nje.[52] Тип и извесни услови тог пољопривредног рада збиља су слични. Ту сви сељаци излазе да на туђој земљи изврше одређени посао — у Средњем веку за феудалца као обавезу, у новије доба за свог суседа као добровољно пружање помоћи. Штавише, доцнија моба се несумњиво надовезује за феудалну обавезу бедбе која би одговарала работи називаној на Западу *opera corrogata — corvada*, у нем. *Bede* (од bitten — молити) за коју се реч, можда, везује и сам термин *бедба*. Треба сем тога имати на уму да је за параспорне њиве по херцеговачким читлуцима употребљаван израз „мобине". Приказујући аграрне односе у Херцеговини Јевто Дедијер каже: „У читлуцима разликујемо: читлуке у зиратној

[50] Ст. Новаковић, Законик Стефана Душана, Београд 1898, стр. 55.

[51] М. Влајинац, Бедба и заманица као мобарска и кулучарка работа у Срба Средњега века. Гласник Скопског научног друштва, II/1—2, Скопље 1927, стр. 54.

[52] Rječnik hrv. ili srp. jezika, I, 1880—1882, s. v.

земљи и читлуке у испашама, а затим *мобине* или њиве на читлуцима које мора кмет обрађивати, али с њих сав род прима ага".[53] Овај податак дозвољава да се успостави директна веза између средњовековног термина *παράσπορον* и савременог *παρασπόρι* са значењем „мобе" које је навео Амантос као и да се потврди везивање мобе за бедбу које заговара М. Влајинац.

Нас овде посебно интересује подударност између средњовековне бедбе и онога што знамо о параспору у скадарском крају. То је у оба случаја обавеза која оптерећује сељаке уз друге, главне обавезе, које се у средњовековној Србији састоје од работа а у скадарском крају под млетачком влашћу од натуралних и новчаних давања (само не више у корист ситног домаћег феудалца већ у корист млетачке власти). Сам термин *бедба*, даље, не значи само врсту рада већ, како по свему изгледа, и одређени тип земље, као што је случај и с параспором. У неким повељама које наводе бедбу јасно је да се термином означава и земља: „**Бѣдвоу да ороу юсєни юдноу Ꙗ бѣдвє на плоугь мьть**" .. „**Ꙗ Зѣкианє и Плавлианє до ороу м'ти и бѣдвє и виноградь копаю**" (Повеља краља Милутуна ман. Бањској, 1313—1318 год.)[54]; „**И да ороу бѣдвоу всакога жита... И властєлє кои сє обрѣтаю оу црьквє да ороу всакога жита бѣдвоу**" (Аранђеловска повеља цара Душана, 1348—1353 год.)[55]. Стављајући насупрот бедби заманицу, тј. рад при коме феудалац ништа не даје сељаку, М. Влајинац закључује да је средњовековна бедба „морала повлачити обавезу домаћина да хране бедбаре за време њиховога рада".[56] Та се претпоставка такође поклапа са одредбама о раду сељака на параспору у скадарском крају. Скадарски катастих предвиђа да главар или пронијар сноси трошкове око издржавања сељака за време њиховог рада на параспору и превоза жита после жетве.[57] То би све указивало на извесну подударност између онога што смо сазнали о параспору из Скадарског катастиха и података о бедби коју помињу наши средњовековни извори. Према томе, параспор не би претстављао читав земљишни фонд властелинске резерве већ само онај њен део на коме су сељаци морали да раде „бедбом".

Ако закључци које намеће поређење савремених средњовековних података о параспору и остају само прилично вероватне претпоставке, обавештења која нам пружа Скадарски катастих

---

[53] Јевто Дедијер, Херцеговина, Етнографски зборник XII, Београд 1909, стр. 42.

[54] Ст. Новаковић, Законски споменици, Београд 1912, стр. 625, 627.

[55] Исто дело, стр. 696—697.

[56] М. Влајинац, нав. дело, стр. 54.

[57] Чињеницу да члан 68 Душановог законика не помиње бедбу М. Влајинац објашњава укидањем обавезе храњења бедбара да би се олакшао терет пронијара. Нав. дело, стр. 159. То је, разуме се, само претпоставка, против које би говорила пракса сачувана у скадарском крају.

врло су драгоцена пошто се не односе на реликте старе средњовековне установе већ на још живу појаву и ту нам појаву, бар за скадарски крај, довољно објашњавају. Та су нам обавештења засада једино савремено сведочанство о таквом типу средњовековног земљишног поседа и за њега везаних работа.

IVAN BOŽIĆ

LE „PARASPORE“ DANS LE DISTRICT DE SKADAR

(Résumé)

L'empire Byzantin a légué aux pays qui furent sous son emprise le terme agraire παράσπορον pour désigner une espèce de tenure et, en même temps, une forme particulière des prestations en travail. C'est ce qu'on appellait jusqu'à l'époque moderne en Serbie, Macédoine et Bulgarie — „paraspor“, en Grèce — παρασπόρι, en Italie du Sud — parasporu, et en Sicile — paraspolu. Les acceptions modernes de ce terme sont assez variées: 1) d'abord ce sont les terres que le spahi turc dans les Balkans réserve pour son exploitation en comptant sur le travail gratuit de ses tenanciers corvéables (Serbie, Grèce); 2) puis, les terres que le propriétaire cède á son „tchivtchie“ ou le spahi à son domestique en récompense de ses services (Serbie, Bulgarie, Macédoine; en Italie c'est le terrain que le paysan exploite pour son propre compte); 3) c'est aussi le travail gratuit que le village prête en commun, pendant les grands travaux saisoniers, à ses membres pauvres, aux veuves et aux orphelins (Grèce); 4) enfin, c'est un système de métayage où le tenancier et le patron, après avoir séparé la semence, partagent également la récolte.

Les acceptions différentes de ce même terme dans les Balkans s'expliquent par l'évolution du système agraire au cours de la longue domination ottomane. Son extension témoigne qu'il a du concerner une coutume largement répandue dans tous les pays qui se trouvaient au Moyen Âge sous la domination et l'influence de l'empire Byzantin. Pourtant, les sources serbes du Moyen Âge ne connaissent pas ce terme; c'est dans une seule charte byzantine, de 1234, qu'on le décèle dans un mot composé οἰκομοδοπαράσπορον (Mikl.—Müller, IV, 182, 18). Fr. Dölger crut voir dans le terme παράσπορον une redevance exigée des parèques comme „... eine Entschädigung an den Grundherrn für den Teil des von diesem zur Verfügung gestellten Saatgetreides, welcher bei der Aussaat verloren geht“ (Byz. Zeitschrift, 32, 418). St. Novaković, dont le point de départ fut le mot παρασπορά, mais attesté par les textes du IIe siècle, dans le sens „semailles accessoires“ (E. A. Sophocles, Greek Lexicon, s. v.) trouve

que les différentes formes du „paraspore“ ont un trait commun, qu'il est toujours question „des semailles accessoires qu'on effectue à côté de celles qui sont principales“ (Godišnjica N. Čupića, XXVI, 195).

Le Cadastre de Skadar (Catasto Veneto di Scutari), que les Vénitiens ont rédigé en 1416—1417 pour assurer leur contrôle fiscal dans un pays acquis depuis peu, nous fournit, cependant, plusieurs renseignements sur ce terme (campi de parasporo). Ses données sont d'une extrême importance parce que dans les parages de cette place se sont maintenues les institutions (comme pronoïa, formées à l'époque où Skadar faisait partie de l'État serbe. Au moment de la rédaction de ce Cadastre la majorité des petits seigneurs locaux, pronoïaires (proniarii) et chefs des villages (cavi), percevaient de leurs paysans des prestations en nature — la dîme (la diesma). Pourtant deux pronoïaires, deux chefs de village et un qui était en même temps „proniario e cavo“ furent dotés d'un certain nombre de „campi de parasporo“. C'était un plus ou moins grand lopin de terre cultivable — selon l'importance de ce petit seigneur en question et l'étendue de sa „seigneurie” — qu'il exploitait pour son propre compte. Ses paysans, au lieu de lui payer la dîme, sont obligés d'effectuer pour lui gratuitement tous les travaux agricoles, et lui-même — de les nourrir à ses frais pendant les travaux. En dehors de ces corvées, ces cinq pronoïaires et chefs de village n'avaient point le droit d'exiger de leurs paysans d'autres services ou prestations. Ces épaves d'une ancienne institution fort répandue expliquent suffisamment ce que le „paraspore“ a du être auparavant.

Le Cadastre de Skadar cite aussi d'autres „campi de parasporo“, mais qui furent réservés par la commune pour etre affermés. Les nouveaux maîtres voulurent évidemment liquider ce rôle que le „paraspore“ jouait dans le société foncière avant la conquête vénitienne.

Il est vrai, pourtant, que le „paraspore“ dans les parages de Skadar apparaît comme la réserve seigneuriale qui entraîne le travail gratuit des tenanciers corvéables. Ce n'est pas, bien entendu, leur seule obligation, puisque les principales redevances (en nature et en argent) dont ils doivent s'acquitter appartiennent aux magistrats vénitiens de la ville.

Dans l'ancien Etat serbe le „paraspore“ aurait été une partie de la réserve seigneuriale entraînant un service accessoire de la population corvéable. Il est impossible de supposer que ce terme ait concerné la réserve au total, parce qu'elle fut toujours d'une étendue fort importante: les serfs, suivant l'art. 68 du Code de Dušan, devaient y travailler deux journées par semaine. Sous cette dénomination il faut comprendre la partie de la réserve seigneuriale sur laquelle les serfs devaient une corvée particulière dite „bedba“. On peut soutenir cette hypothèse: 1) charge servile secondaire, *bedba* impliquait, outre les autres travaux agricoles, les semailles accessoires, 2) le même terme (bedba) désigna plus tard chez les Serbes le travail gratuit que le village ou les amis prêtaient à un paysan;

dans ce sens le terme *bedba* fut substitué par un autre, plus courant, *moba* (demande, prière; Cf. Vlajinac, Glasnik Skop. nauč. društva II/1—2, 54) qui rappelle les services féodaux appelés en Occident *opera precaria, opera corrogata* — *corvada*, fr. *proières*, all. *Bede* (d'où, peut-être, par l'intermédiaire des mineurs saxons, le terme serbe „bedba"); le terme grec παρασπόρι désigne le même travail (K. Ἄμαντος, Ἑλληνικά, IV—2, 320); 3) en Herzégowine, les champs réservés à l'„aga" turc, sur lesquels travaillent gratuitement ses tenanciers corvéables s'appellent „*mobini*... čitluci" (*mobini* adj. de *moba*); au terme „paraspore", qui n'est pas connu dans cette région, est substitué le terme *moba*; 4) suivant les renseignements du Cadastre de Skadar le bénéficiaire d'un „paraspore" devait fournir la nourriture à ses paysans pendant leurs travaux sur ces champs; on a démontré que les bénéficiaires du travail gratuit oppelé *bedba* ou *moba* en faisaient de même.

Зборник радова С.А.Н. XLIX — Византолошки институт, књ. 4
Recueil des travaux de l'Acad. Serbe des Sc. XLIX —
Institut d'Études Byzantines, №4.

STJEPAN ANTOLJAK

DA LI JE ISTRA UPRAVO 539. GODINE POTPALA POD BIZANT?

I

Istom dolaskom na carigradski prijesto Justinijana I. (527.—565.) Bizantinci su se 535. godine primakli prvi put granicama Istre,[1] koja je pored ostalih zemalja bila pod vlašću Istočnih Gota.[2] Te je, naime, godine carski vojskovođa Konstancijan zauzeo cijelu Dalmaciju i Liburniju[3] i privukao na svoju stranu sve Gote, koji su ondje živjeli. Krajem 536. Justinijanov vojskovođa Belizar osvaja Rim, koji su Goti pod kraljem Vitigesom iste godine[4] podsjedali. No njemu su u pomoć došla dva bizantinska generala Martin i Valerijan[5] sa 1600 konjanika, među kojima je bilo najviše Huna, te Slavena i Anta.[6] Teško je išta reći o tome, kuda su oni prošli do Rima. Po svoj prilici morskim putem, i to iz Dalmacije, koja je bila već oslobođena od napadaja Gota. Naime, u međuvremenu su gotske čete, pojačane barbarima iz Panonije Savije, prodrle po nalogu kralja Vitigesa prvo u Dalmaciju[7]

[1] Bennussi piše da je ona 535. i u 536./7. godini takodjer pod Gotima, kako to posvjedočuje pretorijanski prefekt Kasiodor (B. Benussi, Nel medio evo, Parenzo 1897, 3), a gotovo isto tako kaže i F. Kos, (Gradivo za zgodovino Slovencev v srednjem veku I, Ljubljana 1902, XV, 16—18).

[2] Naime, na početku rata s Bizantom (535.) Istočni Goti su, kako piše Prokopije, gospodovali Siščanima, Posavcima, Karnima, Noričanima, Dačanima i Panoncima, t. j. svim tim narodima, koji su živjeli daleko od Jonskog (Jadranskog) mora. Uz to su Goti, po njemu, pored Italije vladali još i zemljom od Drača preko Prevalisa, Dalmacije, Liburnije, Istre i Venecije sve do Dunava (Procopii De bello Gothico, Opera omnia II, ed. Haury, 82).

[3] Čudno je pisanje Prokopija, koji pod 535. godinom tvrdi da je Konstancijan zauzeo cijelu Dalmaciju i Liburniju, a pod 536. navodi: kako je već rečeno, da je zauzeo zemlju izvan Jadranskog mora sve do Liburnije (Procopii o. c., 38, 81).

[4] Ni iz čega se ne može iz Prokopijevog djela poput Kosa zaključiti, da je to podsjedanje i pomoć Belizaru bila 537. godine (F. Kos, o. c. I, 15). Naprotiv je očito da se je to dogodilo 536. godine (Procopii o. c., 159).

[5] I 539. godine Slaveni u Belizarovoj vojsci pod Valerijanom podsjedali su i osvajali grad Osimo (Procopii o. c., 268—275).

[6] Procopii o. c., 38, 81, 84, 85, 130.

[7] Kos pogrešno datira ovaj upad sa 537. godinom (F. Kos, o. c., I, XV, 14).

sa ciljem da je povrate natrag. Jedan od njegovih vojskovođa Uligisal[8] ušao je čak u Liburniju,[9] gdje je bio poražen.[10] Ujedno je baš zaslugom Konstancijana potučena gotska mornarica kod utvrđene Salone (536. g.),[11] koja je odolila Gotima i sa kopna, i tako se oni moradoše povući.[12] Kuda je gotska vojska prolazila, jer i Prokopije o tome ništa ne donosi, teško je također nešto stvarno reći. Možda je ipak prešla preko Dalmacije, Liburnije i Istre u Italiju, praćena ostacima svoje poražene ali ne i uništene mornarice, čiji je veliki dio lađa i dalje mirno počivao u ravenskim vodama.

Baš 537. godine gotska napredna pokrajina Istra, nazvana ravenskom Kampanjom, urodila je uvelike vinom, uljem i žitom. Ovo se je sve otkupilo za državu, koja se je ponosila tom zemljom i od nje imala koristi u svakom pogledu. U Istri je među njenim provincijalcima tada vladao blaženi mir i kao da je se nisu ticali ratni neuspjesi njenih gospodara — Gota u susjednoj Liburniji i Dalmaciji. Svakako su Istrani bili tada ne samo vrlo marljivi i dobro situirani ratari nego i spretni trgovci, bogati posjednici i odlični gostioničari i ugostitelji, a njihova morska obala bila je posuta krasnim vilama, palačama i kupalištima.[13]

2

Da ni 538. ni 539. nije Istra još u rukama Bizantinaca, moglo bi se indirektno zaključiti iz ovih triju činjenica. Prva je, što Prokopije piše izričito, kako smo već vidjeli, samo o osvojenju Dalmacije i Liburnije, ali ne i Istre, iako je uporedo s ovima 536. godine kao zemlju napose spominje. Druga je, što Prokopije donosi da je 538. rimski senator Vergentinos na bijegu iz Milana preko Venecije i zemlje toga plemena sa svojom pratnjom odjedrio u Dalmaciju, a

---

[8] Šišić takodjer pogrešno stavlja ovu Uligisalovu ekspediciju u 537. godinu (F. Šišić, Povijest Hrvata u vrijeme narodnih vladara, Zagreb, 1925, 173).

[9] U Cod. Laurent. Prokopijevog djela stoji napisano „λιγουρνίαν" (Procopii o. c., 38).

[10] Procopii o. c., 85.

[11] Svakako se je ovo, kako se vidi iz Prokopijevog teksta, dogodilo te godine (Procopii o. c., 159), a ne 537., kako to piše F. Šišić (o. c., 173) i F. Kos (o. c. I, XV, 14, 15). Cessi pak stavlja ovaj dogadjaj čak u sredinu 536. godine (R. Cessi, Le vicende politiche dell'Italia medioevale I, Padova 1938, 110).

[12] Procopii o. c., 85.

[13] F. Kos, o. c. I, 18, 15—17. Od četiri ova Kasiodorova pisma, ono njegovo pismo, upućeno „provincialibus Istriae", po indikciji I stavlja u 538. godinu Negri (G. Negri, Memorie storiche della città e diocesi di Parenzo, Atti e Memorie della Società istriana di archeologia e storia patria III, Parenzo 1887, 157, a indirektno tako datira i C. De Franceschi, L'Istria, Parenzo, 1879, 488). Međutim Kos, koji donosi sva ova četiri pisma, prvo meće pod datum 533—537, a ostala tri između 1. IX. 537. i 1. IX. 538., dok Kandler, koji ima samo ova zadnja tri, stavlja ih u 538. godinu (P. Kandler, Codice diplomatico istriano I). No ja datiram sva ta pisma po indikciji I sa 537. godinom, jer po povezanosti i logički ona svakako spadaju prije u tu nego li u 538. godinu.

odatle je otišao caru Justinijanu.[14] Iz toga već podatka može se indirektno zaključiti da tada Istra nije bila bizantinska. Treća je ova: kada je Belizar htio podsjesti Ravenu 539. godine, on je poslao onamo svoga generala Magna, kome je naložio da sa svojom vojskom dođe blizu toga grada i da straži na obali rijeka Pada, te da tako spriječi Gotima ubuduće da odande šalju hranu. Drugi pak general Vitalij, koji je također sa vojskom onamo došao[15] iz Dalmacije, čuvao je drugu obalu te rijeke.[16] Iz ova dva posljednja podatka vidimo, da je Istra u ovo doba i dalje čvrsto u rukama Gota, jer da je drugačije, svakako bi to naveo Prokopije, kako to već prije piše glede Dalmacije i Liburnije. Uz to, kako će bizantinska vojska, sve da je i išla preko Istre, proći još onim dijelom Furlanije i Sjeverne Italije, koja je u vlasti Gota?[17] Prema tome otpadaju sve Kandlerove[18] kombinacije, kao i one F. Kosa, o njenom eventualnom osvojenju u to doba,[19] kao i ostalih.[20] Još nešto, što pojačava ovu moju tvrdnju, pretstavlja

---

[14] Procopii o. c., 82, 247.

[15] „ἀφικόμενος" ima za taj izraz Prokopije, a tu istu riječ upotrebljava i onda, kada govori da je 544. godine Belizar iz Pule otišao sa svojim brodovljem u Ravenu (Procopii o. c., 275, 340).

[16] Procopii o. c., 275.

[17] Ta i 552. godine Narzes, koji je prešao preko Istre, nije mogao proći kopnenim dijelom pokrajine Venecije, kojim su gospodarili Franci (Procopii o. c., 632, 633).

[18] Tako on još 1850. piše da je Belizar 539. godine osvojio Istru od Gota i da je ona podvrgnuta ravenskom egzarhu, te da je spojena sa Primorskom Venecijom sa magistrom militum kao upraviteljem. Nadalje da je vjerovatno da je i Labin ujedinjen s Istrom (Fasti istriani che abbracciano anche Trieste, L'Istria, Trieste 1850, br. 1, str. 7). Ovo sve do „upraviteljem„ ponavlja i 1855. godine u poglavlju „Annali del Litorale con indicazioni di avvenimenti che giovano alla storia di questa provincia" knjige „Indicazioni per riconoscere le cose storiche del Litorale" (Trieste 1854, 10). Interesantno da i u svome posmrtno izašlom djelu „Le istorie di Trieste" Kandler govori kako je 539. Belizar pošao protiv Gota da im ponovno preotme Italiju, te je sa brojnom mornaricom prešao Dalmaciju i došao u Pulu, zauzeo čitavu Istru, a da mu se nitko nije opirao, i posjetio Akvileju (P. Kandler, Le istorie di Trieste I, Archeografo Triestino III NS VIII, Trieste 1919, 86).

[19] F, Kos, o. c. I, XVI, 20.

[20] De Franceschi (o. c. 73) piše da je Istra osvojena 539. godine i spojena sa Primorskom Venecijom pod upravom posebnog magistra militum, dok Luciani slijepo slijedi Kandlera (T. Luciani, Albona, Venezia 1875, 12). Benussi kaže da je ona 539. osvojena od Bizantinaca i da je u II. i III. ekspediciji služila kao baza za vojne operacije i mjesto za postrojavanje onih četa, određenih da iz Gornje Italije napadnu istocnogotsku vojsku i grad Ravenu. Malo zatim iznosi da je Istra te godine osvojena od Vitalijana i tako je pala pod bizantinsko gospodstvo. (B. Benussi, o. c., 2, 4, 7). Tamaro (La Venetie Julienne et la Dalmatie I, Roma 1928, 120) naprosto slijedi Benussia u godini osvojenja ove zemlje. Kostrenčić piše da je 539. Istra pala u ruke vizantijskog vojvode Velizara i tim događajem riješena je njena sudbina sve do 751. godine, kada su je Vizantijcima oteli Langobardi (M. Kostrenčić, Statuti istarskih gradova i otoka, Savremenik XIV, Zagreb 1919, 541). Benussi i 1924. godine donosi da je Vitalijan zauzeo Istru, koja je 539. došla pod grčko gospodstvo (B. Benussi, L'Istria nei suoi due milenni di storia, Trieste 1924, 88), a Gruber, (Povijest Istre, Zagreb 1924, 8), kaže da je Vitalijan, zapovjednik u Iliriku, kada je išao u Italiju, da se spoji s Belizarom, prešao preko Istre i tom prilikom ju je pripojio bizantinskom carstvu (539.). Šišić, (o. c., 320) govori da je Bizant oko 539. podvrgao pod svoju vlast ostalu Italiju, Istru i Dalmaciju i u Veneciji i Istri postavio „na čelo vojničko-civilnog upra-

slijedeća činjenica. G. 539. polazi u Venecije po nalogu Belizara navedeni Vitalije da ondje preďobije što više tvrdih gradova. I zbilja, iza pada u bizantinske ruke Ravene,u koju je Konstancijan poslan iz Dalmacije, domogao se je Belizar i Treviza (Ταρβήσιον) i tvrđavâ u Venecijama. Ondje se je nalazio sa vojskom i Vitalis, koga su baš kod Treviza 540. porazili Goti.[21] Dakle, i opet i ovdje ne govori Prokopije o Istri,[22] kao što to direktno piše o osvojenju Venecijâ, a još prije i Dalmacije i Liburnije.

3

Istom 544. godine imamo prvi podatak iza 536. godine, gdje se neposredno spominje Istra,[23] t. j. jedan njen grad, a to je Pula,[24] u koju je tada sa svim svojim brodovljem i vojskom iz Salone, gdje je sa Vitalijem,[25] strategom Ilirika, sakupio do 4000 ljudi, doplovio Belizar. Ondje je boravio neko vrijeme, organizirajući vojsku. Zatim je s cijelim brodovljem stigao u Ravenu, kuda je po nalogu cara prvo imao poći, da odatle rat na bilo koji način pokrene.[26] I ovaj dakle podatak dokazuje da je Istra još neosvojena,[27] jer bi Belizar

vitelja s titulom magister militum, inače zavisna o egzarhu u Raveni. Pirchegger ističe da je Istra od 489—539. bila gotska, a od tada do 751. bizantinska (H. Pirchegger, Überblick über die territoriale Entwicklung Istriens, Erläuterungen zum Historischen Atlas d. österr. Alpenländer I/4 (1929), 489). M. Rojnić stavlja da je od 539. dalje Istra pod Bizantom (Historija naroda Jugoslavije I, Zagreb 1953, 218), a Ferluga slijedi Benussia (J. Ferluga, Niže vojno-administrativne jedinice tematskog uređenja, Zbornik radova Vizantološkog instituta SAN 2, Beograd 1953, 93).

[21] Procopii o. c., 279, 289, 288, 303.

[22] Isto ne piše ni o Panoniji Saviji da je osvojena od Bizantinaca i iz toga se može zaključiti da je i ova pokrajina takodjer kao i Istra ostala još u rukama Gota.

[23] Benussi kaže da je Belizar izabrao tada Istru za bazu svojih vojnih operacija da odavle zaskoči kralja Totilu (B. Benussi, L'Istria nei suoi due milenni..., 79).

[24] Interesantno je da izdavač Prokopijevih djela J. Haury u „Index nominum" kaže za nju „Πόλη: urbs in sinu Jonio" (Procopii Opera omnia III 1, 298), a u zapisniku crkvenog sinoda u Mantovi od 827. godine, gdje se navodi jedan događaj iz druge polovice 8. stoljeća, naziva se ona „civitas caput est Histriae..." (J. F. B. M. De Rubeis, Monumenta ecclesiae Aquilejensis, Argentinae 1740, 417).

[25] On je upravo nešto prije toga boravio u Italiji, gdje je ostavio ilirske vojnike, koji su ga po njegovu povratku 544. godine iznevjerili u nastavku borbe s Gotima (Procopi, B. G. ed. Haury II, 337, 342, 343). I odavle se dakle indirektno vidi da on svoje Ilire nije vodio preko Istre već pomorskim putem.

[26] Procopi B. G. ed. Haury II, 337, 338, 340—342.

[27] Privilegij porečkog biskupa Eufrazija od 24-III-543., koji bi mogao navodno pokazati indirektno da je Bizant u to doba vladao Istrom, svakako ne dolazi u obzir. Naime, ova isprava nije sačuvana u originalu, već u kasnijim prepisima (16., 18. stoljeće). Svakako je falzifikat iz 13. stoljeća, kako je to svojevremeno pokazao Benussi (gl. B. Benussi, Privilegio Eufrasino, Atti e Memorie della Società istriana di archeologia e storia patria VIII, Parenzo 1892, 49-86; Isti, Nel medio evo, 191, 192), koji je u tom ipak na kraju ostao neodlučan. U vezi s tim ja ću ovdje ipak dodati nekoliko zapažanja o tome privilegiju. Već sam rekao da ne postoji original ove isprave nego više prepisa. U meni poznatim prepisima, sačuvanim iz kraja 18. stoljeća, koji se nalaze u Državnom arhivu u Rijeci (Parenzo — Storia ecclesiastica Negri e Polesini № 39) u zbirci № I „Libro in cui sono registrati diplomi e privilegi antichi

možda radije išao kopnom preko nje u Italiju, da je ona bila u bizantinskoj vlasti. Ali ni Venecija, a ni Sjeverna Italija, također nisu

nel capitolo della cattedrale di Parenzo" nalaze se dva prepisa te listine. U oba stoji „Imperante Costantino" i „Costantino Imperatore". U onom drugom sa strane, uporedo sa tim izrazima, napisano je: Flaviano, così nel Libro Rosso e nel primo D. C. Ovaj je prijepis zapravo ponovo učinjen 1224, a ne 1222., kako to pišu Benussi i drugi, jer je uz to ova isprava obnovljena i njoj još nešto dodano i učinjeno 1222. godine u Poreču, a ona je prepisana ponovo 1224. godine. Dakle nemamo ni original isprave biskupa Adalberta, već njen mnogo kasniji prepis sa svima njenim dodacima, a 1519. je ova listina ispitana po ravenskom notaru Franji Racchumu. U onom prepisu zbirke № II „Monumenta aliqua ad capitulum canonicorum ecclesiae Parentinae spectantia, que antiquum ejusdem capituli jus et prerogativam eligendi canonicos ipsius ecclesie non obscure demonstrant studio et diligentia alumni ipsius capituli collecta anno Domini MDCCLXIX" je mjesto toga „Imperante Flaviano" i „Flaviano Imperatore". (Ovaj je prepis isto iz 1222, kako to piše Benussi. Uz to sa strane te isprave stoji g. 542. (str. 15), a ta godina piše i u uvodu navedene radnje (str. 1), gdje se spominje car „Flaviano Giustiniano"), a tako je donio i Benussi iz kopije te isprave, koju je našao u Libr. I „Iurium Episc. ecclesiae parentinae" (B. Benussi, Privilegio Eufrasino, Atti... VIII, 49), te ju je u cijelosti i objelodanio. Kandler opet proizvoljno stalno donosi „Fl. Iustiniano" (CDI I-543). Već ova kardinalna razlika dovodi nas do pomisli da je to više nego li sumnjiva isprava, u kojoj se prepisi međusobno ne samo u ovom izrazu, već i u drugim brojnim izrazima (n. pr. imenima biskupâ) nikako ne slažu Nadalje, neki izrazi u toj ispravi ne odgovaraju ovom stoljeću (n. pr. „Romanova" i još neki). Ne samo to. Tommasini isprva datira ovu ispravu, koju je našao u porečkom arhivu, sa „789. die 24.". U njoj se spominje car Konstantin. Na drugom mjestu on je datira sa 24-V-798. i donosi iz jednog prepisa (ex primo volumine scripturarum ecclesiae Parentinae) u cijelosti. Sada mu je u tekstu „... Imperante Costantino ... anno Imperii eius XVI die vero XXIV mensis Martij Indictione VI..." (G. F. Tommasini, De'Comentari storici-geografici della provincia dell'Istria libri otto, L'Archeografo Triestino IV, Trieste 1837, 167, 377—380). Negri stavlja tu ispravu u 796.godinu (G. Negri, Memorie storiche della città e diocesi di Parenzo, Atti ...III, Parenzo 1887, 170), a tako je još prije i Ughelli, dok Carli meće u kraj 7. stoljeća (B. Benussi, Privilegio Eufrasino, Atti ...VIII, 55), a Vergottin datira ovaj eufrazijski privilegij sa „verso 542" i donosi onu Adalbertovu ispravu od 1222., u kojoj se nalazi i ona od Eufrazija (B. Vergottin, Breve saggio d'istoria antica e moderna della città di Parenzo nell'Istria, Venezia 1796, 11, 52—54). Sva ova navedena raznolika datiranja pojačavaju još više sumnju u autentičnost one listine. U zbirci „Chiese e conventi di Parenzo" br. 44. (DAR) nalazi se i kopija ove isprave (od 54..), gdje je prekriženo „Flaviano", a gore mjesto toga stavljeno „Justiniano", te je i to prepis iz 1224., koji je učinjen ponovno 1580. godine. Prema tome, ova isprava nije izdana 543. (na osnovu ove isprave temelji Kandler, Annali ...II, svoju izjavu da je pouzdana vijest o kaptolima u Istri) već, ako je postojala, što ima malo nade, onda je mogla biti iz 558. godine, kada odgovara indikcija VI toj godini, a godine vladanja cara Justinijana su mogle biti krivo napisane (kao što i Benussi navodi: Privilegio..., Atti... VIII, 53) ili čak prepisane. Svakako već 559. papa Pelagije I. spominje biskupa Eufrazija kao prestupnika, ali ne naznačuje odakle je, t. j. gdje je on biskup (F. Kos. o. c. I, 59, 60). Po svemu dakle Bizant ni 543. ne gospodari ovim dijelom istarske obale i njenim gradovima, već će tek kasnije to postići.

Polesini donosi u svom rukopisnom djelu da Coletti u Italia Sacra od Ughellia (t. V, 397) i Vergottin (o. c., 68) imaju onu Eufrazijevu ispravu, u kojoj stoji: Imperante Costantino Romanorum triumphatore Augusto Anno Imperii ejus XVI. die vero XXIV. mensis Martio Inditc. VI, dok Negri ima: Imperante Flaviano Romanorum Imperatore triumphatore Augusto Anno Imperii ejus XVI die vero XXIV mensis Martii Indict. VI. Stoga Polesini zaključuje da Flaviano može biti samo Flavius Justinianus, car od 1-IV-527. i XVI. godina njegovog vladanja je 543., u koju pada i VI-a indikcija (DAR — Parenzo — storia ecclesiastica Negri e Polesini № 39 — F. de Polesini, Sulle memorie storico sacre profane della chiesa e diocesi di Parenzo nonchè dell'Istria

u rukama Belizara,[28] pa je također isključeno da bi mogao i ovuda proći u zemlju, gdje se je imao boriti pedalj za pedalj zemljišta. Uz to se vidi da se je on samo zadržavao u Puli i nije dalje nigdje išao po Istri. Kada je Belizar uslijed napredovanja Gota u Italiji bio prisiljen da privremeno ostavi ovu zemlju, on je iz Ravene preko Dalmacije otplovio u Drač (545.), gdje je čekao na vojnu pomoć iz Carigrada.[29] I iz ovoga podatka možemo zaključiti da nije išao preko Pule ili kojeg bilo dijela Istre, već je projedrio samo preko Dalmacije. To je i opet indirektni dokaz da je bar veći dio Istre i dalje u rukama sada i te kako pobjedonosnih Gota, koji je drže zajedno s njenim zaleđem: Panonijom Savijom, Furlanijom i Sjevernom Italijom.

---

raccolte I [scritto nel 1856 — ovo pisano olovkom], 5, 5a). F. Kos piše da je ova isprava „ponarejena", što nije teško dokazati uzevši za tu argumentaciju u pomoć navedenu Benussijevu radnju, te tvrdi da se iz jezika i drugih izraza dade zaključiti da je ona izrađena na osnovu starog dokumenta u prvoj desetini 13. stoljeća (F. Kos, o. c., I, 21). Babudri iznosi prvo mišljenje raznih pisaca, od kojih jedni stavljaju Eufrazija u kraj 8. stoljeća (Ughelli, Rubeis itd.), drugi u 7., a treći u razne godine 6. stoljeća, te dolazi do zaključka, bez nekih jačih argumenata, da je ovaj biskupovao u Poreču c. 530. do c. 560., kada je umro. Nadalje piše da je eufrazijski privilegij falsifikat, ali važan historiski izvor za hronologiju porečkih biskupa, navodeći da od njega nemamo originala, već postoje samo tri kopije, i to: dvije u libro „Jur. Ep. I", od kojih je jedna pergamena, a druga na listu papira (carta bambagina), dok je treća kopija napisana na pergameni u „Libro Rosso". Ona na papiru ima napisano ime cara Konstantina, a ostale dvije Flaviana (F. Babudri, I vescovi di Parenzo e la loro cronologia, Atti... XXV, Parenzo 1910, 187—195). Pogatschnig piše da se od eufrazijskog privilegija čuvaju tri rukopisne kopije, i to: dvije u I. i jedna u III. volumenu (libro rosso) zbirke Jurium episcopalium biskupskog arhiva u Poreču. Prva ima na glavi datum 24-III-894. i varijantu „Imperante Costantino Romanorum Imp.", te pisac drži da je nju upotrebio Tommasini u svojem djelu (V, 377). Druga se nalazi u istoj knjizi između drugih spisa biskupa Adalberta i ona je prepisana od Deperisa, a publicirana od Benussia (Privilegio..., Atti VIII, 49—51). Treća je u III. knjizi, i izraz „Filabiano" je ispravljen u „Filaviano", a razlikuje se od ove prve dvije, jer ima naznačenu godinu vladanja XVII, te izraz „ab urbe romana" i drugi puta umjesto „Flaviano" piše izraz „Mamano". Ujedno Pogatschnig donosi ovu ispravu nanovo i interpolacije u njoj stavlja kurzivnim slovima. Iz nje vidimo da tu glase neki izrazi ovako: „Imperante Flav. Jâno Imperatore" (A. Pogatschnig, Dalle origini sino all'imperatore Giustiano, Atti... XXVI, Parenzo 1910, 73—78 — sama isprava: 76—78). Jednom riječju, ovde ima prilično interpolacija, koje ni Kandler ni Benussi nisu htjeli naglasiti u svojim izdanjima, već su uzeli kao da sve pripada originalu isprave. Gruber (o. c., 9) ne samo da ne sumnja u ovu ispravu, već iz nje donosi, što je 24-III-543. u Poreču svećenstvo na čelu sa tamošnjim biskupom Eufrazijem (u katedrali u Poreču našao se je natpis na „pulvini e sull'arco", koji glasi: „+Famulus dei Eufrasius antistes temporibus suis agens annum XI hunc locum a fondamentis domino iuvante sancte ecllesiae catholicae condidit". A. Pogatschnig, o. c., Atti XXVI, 61). Teško je međutim prosuditi, iz kojeg je stoljeća, iako Gruber suvereno piše, kako je porečki biskup Eufrazije dao sagraditi (8-V-542.) stolnu crkvu (baziliku sv. Mavra) u Poreču na mjestu staroga poganskog hrama (D. Gruber, o. c., 9) i svjetovnim glavarima na čelu sa vojnim meštrom ili pokrajinskim vrhovnim glavarom Ivanom kao i sav puk na skupštini, a u prisutnosti carevih povjerenika Konstantina i Laurencija, zaključilo u pogledu plaćanja desetine (D. Gruber, o. c., 9). Sve u svemu ovaj je privilegij očiti falsifikat iz gore već toliko navedenih brojnih razloga.

[28] Procopii BG, ed. Haury II, 303 309—320.

[29] Procopii BG, ed. Haury II, 352.

4

O tome, da li je Pula i dalje ostala čvrsto u vlasti Bizanta ili ne, moglo bi se uvelike raspravljati samo na osnovu nekih prilično sumnjivih izvora.

Jedan od takvih izvora jc Agnelli, za koga kaže Heller da se nije potpuno oslobodio laži.[30] On u svojoj „Liber pontificalis ecclesiae Ravennatis“ [31] iznosi, da je car Justinijan, nakon što je stvorio odluku, naredio da papa Vigilije posveti puljskog đakona Maksimijana u Patrasu[32] zu ravenskog biskupa[33] i zatim ga je poslao u Ravenu.[34] Drugi je mnogo važniji izvor Maksimijanova vrlo sumnjiva „darovnica“ [35] u korist samostana sv. Andrije[36] i[37] bazilike sv. Marije[38] u Puli.

[30] J. Heller, Untersuchungen über einige annalistische Quellen zur Geschichte des 5. und 6. Jahrhunderts II, Neues Archiv der Gesellschaft für altere deutsche Geschichtskunde I, Hannover 1876, 309.

[31] Napisao ju je o. 846. godine (F. Kos, o. c. I, str. LXIV).

[32] Kos to datira 14. X. 546. (F. Kos, o. c. I, 29), što se poklapa sa 5-om godinom „post consulatum Basilii“ (Ph. Jaffé, Regesta pontificum Romanorum, Berolini 1851, 78), dok po indikciji X je godina 547.

[33] Kandler, Annali..., 11, također stavlja de je on postao 546. ravenskim nadbiskupom.

[34] Agnelli, o. c., Rerum Italicarum Scriptores (RIS) f. 200, t. II, p. III, Bologna 1924, 186, 187. Kos je od ovog teksta dao prvo onaj dio, koji počinje sa „Qui...“, a onda tek „Hic...“ (F. Kos, o. c., I, 29), dok je u Agnellia (novo ovdje navedeno izdanje) obrnuto. Nadalje u Kosa stoji „p. c. Basilii...“, a u Agnellia „pacifici Basilii...“.

[35] I dok Kandler donosi iz Rubeisa odlomak ove isprave, koji je on proizvoljno skalupio, stavljajući na njen početak datiranje „anno imperii ejus (sc. Justiniani) XX. IX. Cal. Marias sub (post?) Consulato Basilii“ (P. Kandler, o. c. — 547.), F. Kos meće na čelo regesta ove listine „547 (?) dne 21. februarja“, a na kraj „IX. Cal. Martii anno DXLVI (?) sub (?) consulato Basilii“ (F. Kos, o. c. I, 32). Nadalje prvi ne komentira njenu dataciju, a Kos zaključuje da datum ne odgovara. Naime 546. g. ne može biti prava, budući da je Maksimijan posvećen za biskupa 14. X. te godine i stoga misli da je ispravna 547. godina (o. c. I, 32). Međutim ako uporedimo Kandlerovo i Kosovo datiranje, vidjet ćemo da u prvoga stoji 20-a godina Justinijanove vladavine, a ta je 547. godina, t. j. ako se uzme da je on sjeo na prijestolje u kolovozu 527. godine. Naime car Justin je uzeo svoga nećaka za druga u vladanju već od travnja (R. Cessi, Le vicende politiche dell'Italia medioevale I, Padova 1938, 91, to stavlja u svibanj 527), i on mu je bio suvladar četiri mjeseca. „Porro mense aprili ejusdem indictionis (5-ta) aegrotus imperator Justinus effectus, provexit dum adhuc viveret, in imperatorem Justinianum filium sororis suae, qui et coimperavit ei mensibus quator. Mense autem augusto ejusdem indictionis quinto Justinus obiit apud Constantinopolim...“ (Historia miscella ab incerto auctore consarcinata complectens Eutropii Historiam Romanam, quam Paulus Diaconus multis additis, rogatu Adelbergae Beneventanae Ducis, à Valentiani Imperio usque ad tempora Justiniani deduxit, et Landulphus Sagax, seu quisquam alius continuavit usque ad annum Christi DCCCVI, L. A. Muratorius, Rerum Italicarum Scriptores I, Mediolani 1723, 103). Interesantno je što donosi u vezi sa tom ispravom Schönleben. On piše ovo: „...S. Maximianus Ravennas episcopus patria Polensis, Ecclesiae B. V. in Caneto Diaecesis Polensis in Istria fundos quosdam donat 9. Cal. Martij anno 546. subscribunt donationi Macedonius Patriarcha Aquileiensis, Trugiferus Episcopus Tergestinus, Germanus Bononiensis, Isacius Polensis, Theodorus Brixiensis, ut habet relatio Aloysij Marcelli Polensis Episcopi Anno 1658. edita. Hunc donationem factam à

Iz kritičke obrade ovih dvaju podataka ne isključuje se vladavina Bizanta nad Pulom, koju je svojevremeno zauzeo Belizar, po svoj prilici zbog njene strateške važnosti, ali je zato gotovo cijela ostala Istra i dalje bila u rukama Gota.

5

548. godina bila je osobito kritična za Bizant, a puna uspjeha za ostale t. zv. „barbarske“ narode, a napose Gote. Ta i sam Prokopije kaže, kada govori o Langobardima i njihovom doseljenju u Panoniju i Norik i osvajanju Herula, često sa žalošću: Tako su eto barbari preuzeli vlast od Bizantinaca.[89] U takvoj teškoj situaciji još

S. Maximiano statim atque ad Episcopatum promotus est, colligi potest ex ejus vita quam descripsit Hieronymus Rubeus. Nam mortuo Victori eodem anno 546. 15. Cal. Martii suffectus dicitur Maximianus eventu sane mirabili...“ (J. L. Schönleben, Carniola antiqua et nova I/3, Labaci 1681, 304), Rubeis (o. c. 192.) donosi ovaj tekst iz Schönlebena do „edita“ i navodi da se u jednoj listini od 4. XII. 1657. na talijanskom jeziku spominje tu ispravu, izdanu u Puli „sotto il consolato di Basilio“, t. j. bez godine konzulovanja. M. Kos u svojoj radnji opširno raspravlja o ovoj listini. Tako on kaže da u ispravi ravenatskog patrijarha Maksimijana od 21. II. 547. (?) (ovdje on netočno piše da i Schönleben, o. c. I/3, 304, ima taj isti datum, citirajući F, Kosa, o. c. I, št. 38, jer je ovaj datira upravo sa 21. II. 546.) ovo ne mora biti prava godina, jer od listopada 546. dalje vlada u Raveni taj patrijarh (V. Scussa, Storia cronografica di Trieste, Trst 1863. —; ovaj je pisac, piše Kos, stavio tu ispravu u 406., a drugi je meću u 524. godinu). Stoga zaključuje Kos da su sve te godine, obzirom na doba, kada je vladao Maksimijan, nemoguće, te je tako poljuljan i datum 21. II. 547. (M. Kos, Opazke h hronološki vrsti tržaških škofov v srednjem veku (separat), 4). Što sve ovo znači? Može biti da je ova isprava i kasnije izdana, t. j. iza posvećenja Maksimijana. Nadalje iz regesta u Schönlebena i u onom u Rubeisa na talijanskom jeziku u poredenju sa Kandlerovim sastavkom vidimo, kako smo već spomenuli, da je ovaj upravo bezobzirno ispremiješao tekst listine i zamijenio biskupe Germana „Bononiensis“ i Teodora „Brixiensis“ u „Germano Aemoniensi“ i „Theodoro Petiensi“, što je u komentaru doduše i naveo da je učinio. Zatim je Kandler, a po njemu F. Kos, dodao ona četiri biskupa iz Schönlebena i ukalupio ih u tekst kod Rubeisa, koji ih na talijanskom doduše spominje, ali u latinskom tekstu završava samo sa „... fratribus meis Episcopis etc.“ te ih je u ovakvom izdanju posudio od njega (gl. Rubeis, o. c., 192). Sve me ovo navodi da ustvrdim da je ova listina u najblažu ruku vrlo sumnjiva.

[86] Schönleben ne iznosi u tekstu ovaj samostan već samo crkvu s. Marije (o. c. I/3, 304), dok Rubeis ima oboje (o. c., 192), a po njemu i Kandler (o. c. — 547) i F. Kos (o. c. I, 32).

[87] U tekstu je „vel“ (Rubeis, Kandler, Kos), što se može prevesti i sa „i“.

[88] Agnelli donosi samo da je Maksimijan sagradio crkvu bl. Marije u Puli, koja se zove Formosa (Agnelli, o c. RIS t. 200, t. II, p. III, 193, 194). Međutim Kandler piše prvo da je 588. ova crkva izgrađena (basilica di S. Maria Formosa o di Caneto in Pola) darovanjem Maksimijana, ravenskog nadbiskupa, rodom iz Vistra u pulskom ageru (Fasti Istriani che abbracciano anche Trieste, L'Istria V, Trieste 1850, № 1, str. 7), a 1855. da je to bilo 546. godine (Annali... 11). F. Kos, koji ima malo drugačije pisane riječi od novog izdanja Agnellia, kaže da je ovu crkvu Maksimijan sagradio iza 14. X. 546., jer je postao tada ravenskim biskupom, i da je istoj crkvi darovao 21. II. 547. nekoliko posjeda (F. Kos, o. c. I, 31). Gruber kaže da je ravenski nadbiskup „sv. Maksimilijan“, rodom Pulanin, dao sagraditi negdje početkom 547. u svom rodnom gradu Puli baziliku sv. Marije Formoze ili od Caneta, te je nju kao i samostan sv. Andrije na otoku unutar pulske luke nadario (24. II. 547.) zemljištima (D. Gruber, o. c., 9).

[89] Procopii BG, ed. Haury II, 444.

je jedno zlo zadesilo Bizantince pod vodstvom Lazara, koje je sa 6000 vojnika, najviše Slavena, a nešto Gepida i Langobarda, u Veneciji porazio i pobio Langobard Ildiges, došavši onamo u pomoć gotskom kralju Totili i njegovom narodu. No nakon ove pobjede Ildiges se nije pridružio Gotima, već se je vratio natrag Slavenima, kojima je bio još prije u dva navrata bježao da se sačuva od gnjeva članova langobardske vladalačke kuće.[40] I ovaj nam dakle podatak bjelodano pokazuje slabost bizantinskog oružja, koje je poraženo u Veneciji, gdje je sada valjda ponovo zavladao Totila ili povratio svoju ondje ugroženu vlast. Možda je Ildiges došao sa svojim vojnicima iz slavenske zemlje u pomoć Gotima u ovaj kraj upravo preko gotskog dijela Istre, jer nije smio preko Panonije i Norika, gdje su vladali Langobardi.

Da Istra nije ni te godine u vlasti Bizanta, dokaz je i ovo. Indulf, jedan od vojnika Belizarove tjelesne garde, srčan i odlučan, prešao je kralju Totili i njegovim Gotima. Na to ga je taj kralj s velikom vojskom i brodovljem poslao u Dalmaciju, gdje je pljačkao i ubijao. Kada je bizantinski vojskovođa Klaudijan, koji je zapovijedao Salonom, doznao da se Goti nalaze kod mjesta „Λαυρεάτην",[41] poslao je onamo vojsku s lađama, ali su tu Bizantinci biti poraženi i pobijeni.[42] Krajem pak 548.[43] Indulf se vrati s bogatim plijenom Totili.[44]

Ovaj nam podatak iz Prokopija i suviše jasno govori da je Totila[45] bio ne samo još uvijek jak na kopnu, već i na moru. Nadalje je očito da bi, da već otprije nije držao u svojoj vlasti Istru ili jedan njen veći dio, bio naredio Indulfu, da mu prvo povrati nju, mnogo bližu Italiji, natrag, a ne Dalmaciju, koju su Goti još 535. bili izgubili.

---

[40] Procopii BG, ed. Haury II, 455, 456.

[41] Haury samo kaže u indeksu da je to „locus maritimus Dalmatiae" (Procopii, ed. cit. III/1, 272), dok Coste, jedan od prevodilaca Prokopijevog djela na njemački, piše u bilješci da je to čak „Loreto südlich von Ancona" (Prokop, Gothenkrieg. Übersetzt D. Coste, Leipzig[2] 1903, 254).

[42] G. Novak kaže da je 548. godine rimska vojska, poslana iz Solina onamo, potukla Gote, koji, ukoliko ne poginuše, razbježaše se (G. Novak, Prošlost Dalmacije I, Zagreb 1944, 89).

[43] Začudo Rački ovaj događaj stavlja u 550. godinu (F. Rački, Documenta historiae croaticae periodum antiquam illustrantia, Zagrabiae 1877, 224).

[44] Procopii o. c., ed. Haury II, 457.

[45] Pop Dukljanin u svojim redakcijama na latinskom i hrvatskom jeziku, iza kako je opisao poraz istarskog i dalmatinskog kralja po Gotima, navodi da je njihov vođa Totila (Lucius je komentirajući izdanje Marka Marulića Popa Dukljanina stavio Totilu i među „Reges Dalmatiae et Croatiae" i „Reges Slavorum" [J. Lucius, De regno Dalmatiae et Croatiae libri sex, Francofurti 1666, 447]) prešao sa svojom vojskom Istru i Akvileju i došao u Italiju: „... et Totilla per Istriam, et Aquileiam cum suo exercitu transiens..." (Presbyteri Diocleatis Regnum Slavorum, J. Lucius, o. c., 287). „Totilla cum suis in Istriam profectus Aquileiam vastavit..." (Marci Maruli Regum Dalmatiae et Croatiae gesta, J. Lucius, o. c., 304). Dakle, između oba ova teksta ima prilično razlike. Samo u tekstu hrvatske redakcije stoji da je to bilo „na lit gospodnjih štrista i sedamdeset i osmo" (Ljetopis Popa Dukljanina, Zagreb 1950, 42), dok u Marulićevom latinskom prevodu djela „Regum Dalmatiae et Croatiae

6

549. godina je takodjer u znaku napredovanja Gota i provale Slavena preko Dunava. Iz te godine imamo vijest,[46] kako su bizantinski vojnici, koji su bili poraženi od Gota kod Ravene, ostali bez svoga poginuloga vođe Vera i bježali kuda su god stigli. Kada su doznali da će carski vojskovođa German doći onamo kopnenim putem, svikolici su skupljeni u Istri krajem te godine tiho iščekivali njegovu vojsku. Ali uslijed nove provale Slavena preko Dunava čak u Dalmaciju, možda po nagovoru Totile, po zapovijedi cara German je smjesta odložio svoj put za Italiju (550.) i uskoro nenadano umro. Sada je po nalogu Justinijana Ivan, Germanov rođak, bio određen da odvede tu vojsku u Italiju. I on je s vojskom krenuo prvo u Dalmaciju da prezimi u Saloni, jer mu je izgledalo nemogućim da pri takvom vremenu otplovi morem i doplovi u Italiju, a i zato, što nije imao brodova. I sada Ivan konačno stiže s carskom vojskom u Salonu, zaključivši da ondje prezimi i da odanle odmah nakon što mine zima krene u Ravenu.[47] I tako je i bilo.[48]

Pitanje je sada, da li su se ti poraženi bizantinski vojnici mogli razmiliti po cijeloj Istri (549.) ili samo u njenom jednom dijelu?

Po mome mišljenju, jedino mjesto, kuda su mogli morem iz Ravene, bila je Pula, i ondje su tiho iščekivali, ali i nedočekali Germana. Da su ostali krajevi te zemlje u rukama Totile, razabire se iz onog drugog podatka o Ivanovom oklijevanju da pođe u Italiju, u koju je htio samo morem, nakon što odvede one vojnike iz Istre, a tada još nije imao brodova. Nadalje se iz navedenog citata iz Prokopija jasno vidi i to, da se on nije usudio iz Dalmacije poći kopnom preko Liburnije i Istre, a pogotovo Venecije, kako su to mislili već navedeni vojnici da će učiniti German. Da je to bilo tako, pokazuje i činjenica, što je Ivan odmah 551., nakon što je prezimio 550. godinu u Saloni, odlučio što je brže moguće da krene s vojskom na Totilu i Gote. Ali prvo je morao čekati novog carskog vojskovođu

---

gesta" je naznačen njegov ulazak u Italiju „Anno Christianae Salutis DXLVII" (Marci Maruli, o. c., J. Lucius, o. c., 304), koji datum donosi i I. della Croce (Historia antica e moderna, sacra e profana della città di Trieste, Venetia 1698, 519), dok u osnovnoj latinskoj redakciji nalazimo samo isti taj tekst ali bez datuma (Presbyteri Diocleatis o. c., J. Lucius, o. c., 287). Svakako se ovaj interesantni podatak i datacije ne mogu ipak uzeti u ozbiljnije razmatranje, jer imamo zato prvorazredni savremeni izvor Prokopija, koji o svemu tome ne zna i ne piše ništa. Valvasor piše slijedeće: „... In Pannonien, Dalmatien und in Bosnien befanden sich die Gothen unter ihrem Koenige glechfalls noch bey einer ziemlichen Macht. Und dieselbe wuchs allgemacht dermassen wieder zu dass ums Jahr 542 Totilas mit seinem Kriegsheer in Isterreich einbrach viel Staedte und nebst andrem auch Aglar verwuestete..." (J. W. von Valvasor, Die Ehre dess Herzogthums Krain IV, Laibach—Nürnberg 1689, 233), što, iako je ovdje izneseno, nije vrijedno uopće komentirati.

[46] Benussi iznosi da se to nalazi u Prokopija pod 550. godinom (Nel medio evo, 5).

[47] Rački, (o. c. 221, 223), krivo donosi da je to bilo 551.

[48] Procopii, BG, ed. Haury II, 467—478, 481, 600.

Narzesa u Saloni. Zatim je sa vojskovođom Valerijanom i s vojskom i brodovima stigao iz Skradina u Ankonu, te pobjedivši Gote, vratio se ponovo u Salonu. Baš tada je Totila preko svojih poslanika uzalud nudio Justinijanu Siciliju i Dalmaciju, koje su po njihovoj izjavi jedine ostale nepovrijeđene. Franci su, naime, gospodarili jednim dijelom Italije i najvećim dijelom Venecije, gdje je Gotima ostao samo mali broj gradova, a Bizantincima jedino primorska mjesta.[49] Tada je franački kralj Teodebert vladao i sjevernom stranom Italije i Panonije[50] preko Dunava i međa Panonije.[51]

7

Istom 552. godine Narzes je iz Salone krenuo na Totilu i Gote[52] sa bizantinskom ogromnom vojskom, u kojoj je bilo i Ilira, Langobarda,[53] Herula i Huna. Kada je bio blizu Venecije, tražio je od tamošnjih franačkih upravljača da ga puste preko te zemlje. Ali mu to oni nisu dozvolili i on je unatoč toga ipak stigao[54] do Ravene.[55] Iz ovoga se može zaključiti da je Narzes prvi od bizantinskih vojskovođa prešao kopnenim putem preko Dalmacije, Liburnije i Istre.[56]

---

[49] Procopii, BG, ed. Haury II, 600, 601, 603, 609—617.

[50] F. Kos. (o. c, I, 45), kaže da nijedan drugi pisac, osim što sam Teodebert javlja o tom caru Justinijanu, ne piše da je Panonija ili koji njen dio bio u rukama toga kralja. Međutim u navedenom pismu, ukoliko je autentično, i suviše jasno stoji da je to sjeverni dio Panonije, koji je išao preko Dunava i međa te zemlje!

[51] F. Kos, o. c. I, 44, 45.

[52] I. C. F. Manso piše da nije mogao ići sa vojskom morem, jer je oskudijevao brodovima (Geschichte des Ost-gothischen Reiches in Italien, Breslau 1824, 268).

[53] Pavao Djakon piše da su oni prevezeni u Italiju preko zaliva Jadranskog mora i da su se udruženi sa Bizantincima tukli sa Gotima do njihove propasti, te su se onda kao pobjednici s velikim darovima vratili svojim kućama (G. Vettich, Paolo Diacono, studi, Archeografo Triestino NS XXII/2, Trieste 1898—1899, 18). Prokopije samo kaže da ih je kasnije Valerijan otpratio u njihovu zemlju (Procopii BG, ed. Haury II, 661, 662). Kuda ih je proveo, teško je išta stvarno reći. Budući da su Franci, ogorčeni neprijatelji Langobarda, zbog kojih još 552. nisu htjeli ovuda pustiti Narsesa, koji ih je u svojoj vojsci imao (Procopii BG, ed. Haury II, 632, 633), držali veliki deo Venecije, možda ih je Valerijan provezao onim uskim primorskim trakom te zemlje, koji je držao Bizant, te ih onda otpratio preko Istre u njihovu domovinu.

[54] Romanin navodi da je Narzes prešao preko bizantinskog teritorija, t. j. laguna od Gradeža do Ravene, i detaljno iznosi, kuda je od Gradeža do ušća Pada išao (S. Romanin, Storia documentata di Venezia I, Roma 1853, 56). Grafenauer zna isto tako točan put, kojim je 552. Narses išao u Italiju, a taj je Hrušica—Aquileia—Oderzo—Treviso—Verona (B. Grafenauer, Zgodovina slovenskega naroda I, Ljubljana 1954, 80).

[55] Procopii BG, ed. Haury II, 630—634.

[56] Kandler piše da je on 542. pohodio Istru, kada je išao da osvoji Italiju (Fasti istriani..., L'Istria V, № 1, str. 7.). To ponavlja i 1855. godine (Annali..., 11), De Franceschi samo kaže da je prešao preko Istre i Venecije 552. godine (C. De Franceschi, o. c., 73). Benussi, citirajući Prokopija, Mansa i Romanina, iznosi kako Bizant nije posjedovao dovoljno brodova da prevezu najedamput toliku vojsku, te se je odlučilo da se ide kopnom. I tako je iz Dalmacije ona ušla u Istru, a odatle uzduž morske obale Jadrana, prelazeći preko mostova od ladja ušća brojnih rije-

Tada je istom dakle cijela Istra konačno prešla iz gotskih ruku u vlast Bizanta, čiji je vojskovođa Narzes te iste godine potukao Totilu i Gote u Italiji.[57]

Sa svime ovim istom sada možemo povezati i razumjeti ono pismo,[58] koje je uputio papa Pelagije I. Narzesu,[59] i to će nam upotpuniti svu ovu sliku. U ovom listu papa podsjeća Narzesa, što je bog učinio preko njega u ono vrijeme, kada je tiranin Totila posjedovao Istru i Veneciju,[60] a Franci su također sve pustošili.[61]

Kako su pojedini pisci protumačili ovaj tekst? Rubeis na osnovu ovoga, a služeći se i Prokopijem, iznosi mišljenje da je još uvijek oko 552. Istru ili jedan njen dio bio posjedovao Totila i da su također Franci ista područja pustošili.[62] I dok Benussi začudo ovo ne komentira, iako donosi onaj citat,[63] F. Kos kaže da se iz ovog pisma

---

tačkih rijeka, stigla je u Ravenu (B. Benussi, Nel medio evo, 6). Citirajući Dahna (Origini dei popoli germanici e romanici I, Milan [s. d.], 349, 350) piše Tamaro ovo: „En 552, Narsès, voulant éviter les dangers de la mer, vint de la Dalmatie en Istrie par terre, le long du littoral de Quarnaro, et par la route de Tarsatica à Trieste ou de Tarsatica à Aquileia" (A. Tamaro, La Venetie Julienne et la Dalmatie I, 121). Gruber, (o. c. 8) donosi da je Narzes 552. godine krenuo sa vojskom „preko Istre i Mletačke, koje je opet osvojio za carstvo, u Italiju, gdje je Gote potukao...". Šišić, (o. c. 173), piše da je Narses prošavši Dalmacijom i Liburnijom od Salone dalje ušao sa kopnene strane u Italiju, a G. Novak, (o. c. I, 89), da je isti, nakon što je sabrao u Saloni veliku vojsku, krenuo kopnenim putem u Italiju.

[57] Gl. o tom detaljno u Procopii BG, ed. Haury II, 660—678.

[58] Dümmler, donoseći ovo pismo, datira ga sa sept. 558.—560. godinom (Epistolae Merovingici et Karolini aevi I, Monumenta Germaniae historica, Epistolae III, Berolini 1892, 446). Benussi, dajući samo jedan izvadak istoga iz Dandola, meće ga u 555. (Nel medio evo, 6), a F. Kos, (o. c. I, 62), iznoseći ga u obliku regesta, stavlja ga u 559.

[59] Dandolo, donoseći ovo pismo, kaže da ga je Pelagije pisao Narsesu (A. Danduli Chronica per extensum descripta aa. 46—1280, RIS f. 313, Bologna 1938, 71), a tako isto kažu i De Rubeis (o, c., 194, 195, 204) i Benussi, Nel medio evo 6. Međutim F. Kos, (o. c. I, 62), citirajući brojna djela, gdje se to pismo nalazi i određuje kome je upućeno, pripisuje ga sa sigurnošću kao i Dümmler (Epistolae,.., 1446) patriciju Valerijanu, što sadržajno nikako ne odgovara da je pisano njemu, već Narsesu.

[60] F. Kos tvrdi da je još 548., kada su Franci zauzeli Veneciju, i Norik tada bio u njihovoj vlasti, dok na drugom mjestu smatra to samo mogućim (o, c. I, 53, 67).

[61] U najnovijem izdanju Dandola glasi to ovako: „Recolere enim debet celsitudo vestra, quid per vos Deus fecerit, tempore illo, quo et Ystriam et Veneciam tyrampno Totila posidente, Francis eciam cuncta vastantibus" (A. Danduli o. c., RIS f. 313, 71), a u Dümmlera: „Recolere enim debet celsitudo vestra, quid per vos Deus fecerit tempore illo, quo et Istrias et Venetias tyranno Totila possidente, Francis etiam cuncta vastantibus" (Epistolae... I, MGH, Ep. III, 446), što ima isto ovako i Kos (o. c. I, 63). U Rubeisa, koji je to uzeo iz Labbeausa Collectione Conciliorum, stoji sve isto, ali mjesto „Istrias" ima „Istriam" (o. c., 194), dok Benussi po starom izdanju Dandolove kronike (l. V, c. 10, p. 15) donosi začudo ovako taj citat: „Recolere enim celsitudo vestra quid per vos Deus fecerit tempore illo quo et Istriam *e Ravennam* (podvukao S. A.) tyranno *Tothyla* possidente, Francis *cetera* cuncta vastantibus" (Nel medio evo, 6).

[62] De Rubeis, o. c. 195.

[63] B. Benussi, Nel medio evo, 6.

može zaključiti da je oko 551. ili 551. Totila gospodovao Istrom i Venecijom, a to mu je tim vjerojatnije, što je tada poslao 300 ladja u Jonsko more, gdje su opustošile više otoka i mjesta.[64] Gruber piše da je Totili pošlo za rukom da je opet negdje 551. godine osvojio Mletačku i Istru.[65]

Ja bih svemu ovome imao samo dodati da je Istra ili veći njen dio do Narzesovog dolaska u nju, bila pod vlašću Totile, t. j. do 552. godine. Ako pak prokomentiram i navedeni tekst, onda je jasno iz njega, šta je bog po Narzesu učinio, kako ga na to podsjeća papa, a to je da je pobijedio Totilu i oslobodio ove dvije zemlje ispod njegove „tiranske" vlasti.

Tako možemo ustvrditi, da je istom 552. godine konačno cijela Istra došla pod Bizant, koji je tokom ovog i slijedeća dva stoljeća ipak nije uspio trajno, već samo povremeno, držati u svojoj vlasti.

U ovoj mojoj radnji ima i nekoliko hipoteza, koje sam pokušao potkrijepiti izvornim činjenicama. Svakako se prilično toga može i pobijati, ali je to upravo i svrha ovoga moga rada, jer se naši historičari dosada nisu pozabavili ovim problemom, o kome su suvereno kazali svoju tobože zadnju riječ samo talijanski historičari, te to njihovo stanovište vlada i danas u historijskoj nauci.

Jedno je dakle ipak jasno: da nikako ne stoji da je Istra potpala pod Bizant 539. g., već, po mome mišljenju, mnogo kasnije, a da li je to tako, vidjet će se iz narednih drugih kritičkih radova iz ovog područja, koji će ili potvrditi ovo moje mišljenje, ili ga nešto malo vremenski sniziti, ali nikako ne i povratiti u navedenu dosada zastupanu godinu.

STJEPAN ANTOLJAK

WAS ISTRIA SUBJECTED TO BYZANTIUM IN THE YEAR 539?

(Summary)

After Justinian's commander Constantianus had conquered the whole of Dalmatia and Liburnia (535), Byzantium for the first time approached Istria's frontiers. That country was enjoying the most complete peace and abundance under the government of the Eastern

[64] F. Kos, o. c. I, 49, 63, XVII.

[65] D. Gruber, o. c., 8.

Goths. The author concludes that this region was not subjected to Byzantium in the years 538 and 539, basing this conclusion on Procopius, and he contests the contrary opinions in this matter. — Procopius refers to Belisarius' and his army's and fleet's first arrival in Pola in the year 544, which evidences indirectly that a more important part of Istria was still governed by the Eastern Goths who then owned Pannonia Savia, Furlania and Northern Italy, too. The possibility that Pola remained now firmly in Byzantine possession cannot be excluded on the basis of a critical elaboration of two rather doubtful sources. Istria is not Byzantine either in the year 548, because the Eastern Goths defeated Justinian's forces in that same Dalmatia which they — the Goths — had lost already in the year 535. As a matter of fact, if Istria then had not been still under the Goths, they would have attempted in that year to get back first this region, which is much nearer to Italy, than Dalmatia. The year 549 is also marked by the advance of the Goths, who in Italy defeated the Byzantine forces. The defeated and fugitive soldiers then waited calmly in Istria, and precisely in Pola, for the imperial commander Germanus. Only as late as 552, when the imperial commander Narses went from Salona through Liburnia and Istria to Italy, was the until then gothic Istria definitively subjected to Byzantium. That is confirmed also by a letter of pope Pelagius I to the abovementioned commander. — The conclusion results clearly from all this: it absolutely cannot be accepted that Istria was subjected to Byzantium in the year 539; according to the author's opinion that happened much later.

Зборник радова С.А.Н. XLIX — Византолошки институт књ. 4
Recueil des travaux de l'Acad. des Sc. XLIX —
Institut d'Études Byzantines, № 4.

STJEPAN ANTOLJAK

ŠTO ZAPRAVO U PROKOPIJA ZNAČI „Νωρικῶν τε πόλει"?

I

Upravo kada su se Franci 548. godine domogli velikog dijela Venecije,[1] Gepidi zauzeše grad Sirmium i cijelu Dakiju. U takvoj situaciji car Justinijan I. obdari iste godine Langobarde postojbinom Noričana[2] i tvrđavama u Panoniji[3], kao i drugim mnogim utvrđenim

[1] J. Lucius stavlja to osvojenje u 549, godinu (De regno Dalmatiae et Croatiae libri sex, Francofurti 1666, 36), a F. Kos kaže da je najvjerojatnije da su se 548. Franci domogli većeg dijela Venecije (Gradivo za zgodovino Slovencev v srednjem veku I, Ljubljana 1902, 45, 53,) dok B. Grafenauer to baca na osnovu literature čak u o. 545. godinu (Ustoličevanje koroških vojvod in država Karantanskih Slovencev, Ljubljana 1952, 418; Zgodovina slovenskega naroda I, Ljubljana 1954, 80), iako upravo jedan od citiranih po njemu pisaca M. L. Hartmann datira to sa 548. godinom (Geschichte Italiens im Mittelalter I, Gotha 1897, 320, 321). Međutim iz savremenog izvora Prokopija jasno se vidi da je to bilo 548. godine (Procopii De bello Gothico, ed. Haury 443).

[2] Hartmann indirektno datira to darovanje sa 548. godinom (Geschichte... I, 320). F. Šišić, Povijest Hrvata I 214, piše da je o. 546. Justinijan dopustio „lang. kralju Audoinu da se njegov narod naseli u Panoniji s desne strane Drave (u današnjoj Slavoniji i Hrvatskoj) i u Noriku (u današnjoj Sloveniji)". Lj. Hauptmann kaže da su Langobardi o. 546. zauzeli područje Save i donjoaustrijski kut Noricuma (Krain, Erläuterungen zum historichen Atlas der österreichischen Alpenländer I/4, Wien 1929, 337). M. Barada iznosi da su se oni čak 555., t.j. nakon poraza Istočnih Gota, naselili na njihova sjedišta u Panoniji i Noriku (Hrvatska dijaspora i Avari, Starohrvatska Prosvjeta III/2, Zagreb 1952, 10), što pobija Grafenauer i meće u 546. godinu (B. Grafenauer, M. Barada, o. c., Historijski Zbornik VI/1—4, Zagreb 1953, 75). S ovakvim datiranjem ovih naših historičara ja se ne slažem iz razloga, što je Prokopije prvorazredni i jedini vjerodostojni savremeni izvor, koji treba uzeti bez ikakvih rezervi u pogledu točnosti doseljenja Langobarda ne samo u Panoniji već i u Norik. On to datira sa 548. godinom!

[3] Lucius samo donosi citat Pavla Đakona da su Langobardi prebivali u Panonijama 42 godine (o. c., 40). Hartmann indirektno datira prepuštanje Panonije sa 548. godinom (Geschichte... I, 320). F. Kos stavlja njihovo doseljenje u Panoniju o. 546. godine, pozivajući se na „Historia Langobardorum codicis Gothani", sastavljenu početkom 9. stoljeća, po kojoj bi oni bili u toj zemlji već 22 godine, t.j. 546. su stigli onamo. Ujedno zabacuje stavak Pavla Đakona da su u Panoniji prebivali 42 ili čak 12 godina i dodaje da se iz Prokopija znade da su već 548. bili u ovoj zemlji (o. c. I, LXXIII, 31, 30, 31). M. Kos u svojoj „Zgodovina Slovencev", izišloj 1933. godine,

mjestima (vojničkim dobrima ili predijima), te povrh toga velikom svotom novaca. Sada se Langobardi zapute iz svoje domovine i nastane kod rijeke Dunava, ne suviše daleko od Gepida[4].

Iz ovoga podatka, koji se nalazi u Prokopija, najviše su se strani i naši historičari i ostali mnogi naučni radnici bavili onim pasusom, gdje se spominje postojbina Noričana. Jednom riječi, oni su razbijali glavu i domišljali se, šta je zapravo mislio Prokopije pod „Νωρικῶν τε πόλει"?

I dok Hartmann donosi „Νωρικῷ πόλει" što prevodi sa „Stadt" Noricum,[5] F. Kos iz izdanja Prokopija po Dindorfu ima „Νωρικῷ τε πόλει", a u indeksu čak piše „ἡ Νωρικῇ πόλις".[6] U tekstu pak istog ovog pisca, koji je izdao J. Haury, stoji „Νωρικῶν τε πόλει", a u bilješci ispod toga dodao je isti Haury: Νωρικῶν scripsi, νωρικῶ codd.[7] Hauptmann piše „πόλις Νωρικόν"[8], a u Pauly-Wissowa, Real-Encyclopädie[9] naprosto stoji „Νωρικῷ τε πόλει", što ima i Grafenaner, iako je u bilješci naveo da se je za to služio izdanjem Haurya, a onda i F. Kosa. Ali zato isti Grafenauer u dva navrata začudo upotrebljava i izraz „πόλις Νωρικῶν"[10] ili „πόλις Νωρικῶν".[11]

2

Kako su do danas naučenjaci prevodili i tumačili ovaj izraz? Ovdje ću iznijeti samo neka tumačenja, i to uglavnom najnovija. Tako prevodilac Prokopija na latinski u izdanju L. A. Muratoria prevodi to sa „urbem Noricum".[12] I. C. F. Manso se pita, je li taj grad Norik

---

naprosto kaže da je Justinijan ponudio Langobardima zaposjednuće Panonije, i to se dogodilo 546. godine (o. c., p. 24), dok u istoimenoj knjizi iz 1955. godine sve isto piše, osim što datira sada ovo sa o. 546. godinom (Zgodovina Slovencev, Ljubljana 1955, 24). Grafenauer isprva samo navodi, krivo citirajući stranu Hauryevog izdanja Prokopija (433), da su se Langobardi preselili u Panoniju o. 546. (Ustoličevanje..., 416), a onda piše kako je car predobio Langobarde time, što im je dao 546. Panoniju sa sadašnjim slovenskim krajem između Ptuja i Krasa, t.j. Panoniju i Gornje Posavlje, kako to na drugom mjestu kaže (*Zgodovina*... I, 80, 94). Međutim ono što sam rekao glede Prokopija u bilj. 2 vrijedi upravo onako i ovdje, t.j. datacija je ista. Još nešto. Logično je, da je i Panonija Savija tada bila izgubljena za Istočne Gote!

[4] „... Φράγγοι Βενετίων τὰ πλεῖστα σφίσι προσεποιήσαντο ... Γήπαιδες δὲ πόλιν τε Σίρμιον καὶ Δακίας ἐκ τοῦ ἐπὶ πλεῖστον ἁπάσας καταλαβόντες ἔσχον ... Λαγγοβάρδας δὲ βασιλεὺς Ἰουστινιανὸς ἐδωρήσατο Νωρικῶν τε πόλει καὶ τοῖς ἐπὶ Παννονίας ὀχυρώμασί τε καὶ ἄλλοις χωρίοις πολλοῖς καὶ χρήμασι μεγάλοις ἄγαν. διά τοι τοῦτο ἐξ ἠθῶν τῶν πατρίων Λαγγοβάρδαι ἐξανάσταντες ἐνθένδε ποταμοῦ Ἴστρου ἱδρύσαντο, Γηπαίδων οὐ πολλῷ ἄποθεν ..." (Procopii BG, ed. Haury II, 443).

[5] o. c., II/1, Gotha 1900, 30, 12.

[6] o. c. I, 31, 396.

[7] Procopii BG, ed. Haury II, 443.

[8] o. c., Erläuterungen... I/4, 336.

[9] 33, Stuttgart 1936, 987.

[10] Ustoličevanje,.. 418, 419.

[11] B. Grafenauer, M. Barada, o. c., Historijski Zbornik VI/1—4, 75.

[12] Rerum Italicarum Scriptores I, Mediolani 1723, 328.

Noreja, prijašnji glavni grad Norika, a kasnije neznatna točka,[13] dok Hartmann naprosto kaže da se pod „Νωρικῷ πόλει" misli na Noreju.[14] F. Kos samo daje razna mišljenja pojedinih pisaca o tumačenju toga izraza i identifikaciji tog mjesta, te iznosi među ostalim da jedan od njih (Jung) čak tvrdi, da je dotični stavak u Prokopiju iskvaren. Ali se ipak sam F. Kos ni za koga od njih ne opredjeljuje.[15] D. Coste, prevodeći Prokopija na njemački, stavlja u bilješku da je „Stadt Noricum" inače Noreja. Neumarkt u Štajerskoj.[16]

Hauptmann, pozivajući se na citat Amnijana Marcelina (... Poetobionem oppidum Noricum; Nondum apud Noricum...) i na opis svijeta iz istog doba [habet autem (Pannonia) maximas civitates Sirmium et Noricum], koji nazivaju tako to mjesto, smatra da je „oppidum Noricum" po Prokopiju ili kraće „Noricum" Ptuj. Ujedno dodaje da ne može biti, kako to hoće Schmidt i drugi da „πόλυς Νωρικόν" (sic) znači provinciju Noricum.[17] M. Kos kaže da se u okolici Kranja nalazila jaka langobardska kolonija i da je Ptuj (Poetovio) bio darovan od Justinijana.[18] J. Rus drži da su Langobardi imali u svom posjedu samo mjesto Ptuj („urbs Noricum").[19] U posljednje se vrijeme ovim pitanjem opširnije pozabavio Grafenauer u tri navrata. Tako on 1952. godine u svojoj voluminoznoj knjizi „Ustoličevanje..." prevodi onaj izraz sa „mesto Norik" i donosi kako se o tom raspravljalo „napačno" da bi to bila pokrajina ili njen veći dio i tako se dokazivalo da su Zapadne Alpe pripadale Langobardima još pred njihovim odlaskom v Italiju 568. godine. Iako se on opredjeljuje za postavku da je to Hauptmannov Poetovio, iznosi i Eggerovo nedovoljno dokazano mišljenje da bi to bilo Celje s okolicom, te tvrdi da Justinijanova darovnica obuhvaća svakako veliki dio današnjeg slovenskog područja (langobardska je vlast sezala do Hrušice i Kranja).[20]

G. 1953. u polemici s Baradom Grafenauer prvo navodi da poslije 546. postoje Langobardi samo još južno od Dunava, a dodjeljivanje zemljišta od Dunava do Gornjeg Polablja Langobardima u to doba ne podudara se s izvorima. To isto vrijedi i za Norik, piše on dalje, jer πόλις Νωρικῶν = Poetovio s okolicom, a provincija Norik pripadala je u to doba prema nesumnjivim podacima izvora Francima (isp. Agathia I, 4; pismo franačkog kralja Teodeberta Justinijanu: „per Danubium et limitem Pannoniae... dominatio nostra porrigitur", MG Ep. III, 20; pismo mletačkih i recijskih biskupa iz 591: F. Kos,

---

[13] Geschichte des Ost-Gothischen Reiches in Italien, Breslau 1824, 254.

[14] o. c. II/1, 30.

[15] o. c. I, 31.

[16] Prokop, Gothenkrieg, Leipzig² 1903, 249.

[17] o. c., Erläuterungen... I/4, 336, 337.

[18] Zgodovina Slovencev, 24.

[19] Johannes — zadnji škof panonske a prvi istarske Emone, Glasnik Muzejskega društva za Slovenijo XX, Ljubljana 1939, 153.

[20] o. c., 418, 419.

Gradivo I, 102; Pavle Đakon II, 14).[21] G. 1954. u svojoj „Zgodovina“ samo navodi da je od 546. Donja Štajerska s „mestom Norik“ (Poetovio) spadala Langobardskoj Panoniji,[22] dok se iste godine i Hauptmann ponovo usput navraća na ovo. On naime piše da se iz Prokopija doznaje da je Justinijan kupio Langobarde 546. za otpad od franačko-gepidskog saveza s „Νωρικὸν πόλις“ t. j. Poetovio, po Eggeru možda Celeia. Na svaki način pokazuju, kaže on dalje, na stotine langobardskih grobova u Kranju da je Justinijan dao Langobardima Ptuj i Celje, te povrh toga emonski kraj, postavljajući tako kralja Audoina za vratara na cesti Aquincum—Aquileia. Da bi Langobardi zaposjeli Korušku, iz „Νωρικὸν πόλις“ nikako ne slijedi, završava Hauptmann.[23]

3

Da se dođe do što određenijeg odgovora, potrebno je utvrditi da li je pravilniji izraz „Νωρικῷ τε πόλει“ ili „Νωρικῶν τε πόλει“. Kako su u tom podijeljena mišljenja, a neki čak misle da je ovaj izraz u Prokopija iskvaren, onda se mora opredijeliti onamo, kuda i vjerodostojniji autoritet na tom području, a to je Haury, koji odlično pozna stil Prokopija i tekst njegovih djela.

Nadalje sam i ja pregledao Prokopijeva djela, gdje sam naišao na vrlo sličan primjer izrazu „Νωρικῶν τε πόλει“, a taj glasi „ἐν Σαρδίκῃ, τῇ Ἰλλυριῶν πόλει“. Uz ovaj u Prokopija ima i na pr. „πόλιν τε Σίρμιον i „πόλις τὸ Σίρμιον“ ili „πόλις Κάστελλον“, grad u Meziji.[24]

Međutim sve to ne može pobiti moje dosadašnje tumačenje. Naime, u prvom primjeru naravno da „πόλις“ znači grad, jer je ispred toga navedeno ime mjesta (Sofija). U druga dva primjera prvo stoji opći izraz (πόλις), a onda tek dolazi ime grada ili mjesta (Σίρμιον, Κάστελλον). Prema tome, između izraza „...Ἰλλυριῶν πόλει“ i „Νωρικῶν τε πόλει“ postoji jedino velika sličnost, ali ne i tolika da bi se išta konkretno moglo zaključiti protiv onoga, što sam ustvrdio u vezi objašnjenja onog drugog izraza. Čak ovim se „Ἰλλυριῶν“ svakako još više ojačava i potvrđuje pravilnost Hauryevog malog ispravka od „Νωρικῷ“ u „Νωρικῶν“.

Nadalje se uočuje iz ovog isječka Prokopijevog teksta da taj prvorazredni pisac točno luči i upotrebljava pojedinačno „πόλις“ od općenitog izraza „ὀχύρωμα“ i „χωρίον“, koji za njega imaju svaki za sebe potpuno određeno značenje. Uz to baš ovdje se po redosljedu tih izraza jasno vide naročito te razlike (postojbina Noričana — tvrđave u Panoniji — utvrđena mjesta).

---

[21] B. Grafenauer, M. Barada, o. c., 75.

[22] o. c. I, 81.

[23] Staroslovenska družba in obred na knežjem kamnu, Ljubljana 1954, 96.

[24] Procopii BG, ed. Haury II, 475, 443; Historia arcana, Opera omnia III/1, Lipsiae 1906, 114; De aedificiis, Opera omnia III/2, Lipsiae 1913, 148.

Što bi ovdje zapravo značio πόλις? Svakako isprva grad, glavni grad, gradsku općinu, domaći kraj, postojbinu, otadžbinu, državu,[25] a onda konačno grad-državu, t.j. državu sa gradskim središtem.[26] U vezi pak s navedenim navodom prevelo bi se ovo sa „grad Noričanâ“ ili čak „mjesto Noričanâ“, što je nonsens, jer se naprosto nigdje ne zove ili citira, a napose u ranijim sredovječnim izvorima, samo najopćenitijim izrazom „grad“ ili „mjesto“ toga i toga naroda ili narodâ ili plemena. Jedino, ako se to prevede pravilno sa „postojbina Noričanâ“, onda se može gotovo iste ili slične primjere naći i u ranijim latinskim sredovječnim izvorima.[27]

4

Još prije, a napose u Prokopijevo doba, neka su mjesta i gradovi u Noriku bili nadaleko poznati, te je ovaj vrlo obrazovani pisac za njih morao znati upravo onako, kao što je poznavao i one u ostalim pokrajinama i zemljama. Stoga je očito, kad bi on mislio na koji bilo od njih, da bi ga i točno naveo.[28] Zato je isuviše čudno, što danas naučenjaci s toliko upornosti insistiraju na tome, da bi se pod ovim izrazom krio čas ovaj ili onaj grad ili da je čak s ovim povezan malo veći komad istoimene gradske okolice.

U tome napose prednjače slovenski historičari, koji su se većinom izjasnili za to, da se pod navedenim izrazom krije Ptuj,[29] koji je, prema najnovijoj knjizi M. Kosa,[30] spadao još u rimskom dobu u Panoniju. Ovom prilikom se ne smije zaboraviti ni to da se — kako to stoji u Pauly-Wissowa, Real Encyclopädie,[31] gdje se navođe „civitas Poetovio“ i „civitates maximas Sirmium quoque et Noricum“ (5./6. stoljeće), — ponekad brkaju „provinciae et civitates“.

Što se tiče Grafenauerovog pozivanja na Agatijasa, pismo kralja Teodeberta i pismo mletačkih i recijskih biskupa, te na Pavla Đakona, da bi provincija Norik poslije 546. pripadala Francima, ono je više nego li neuvjerljivo. Naime, prema ovim „nesumnjivim podacima izvora“ ne može se ipak pobiti činjenica da je 548. godine Justinijan darovao Langobardima postojbinu Noričana, u koju su se oni odmah uselili. Nadalje svakako je nešto stariji izvor Prokopije od Agatijasa, te se ovoga prvoga nema čime pobiti — pa da se i hoće — u pog-

[25] S. Senc, Grčko-hrvatski rječnik, Zagreb 1910, 764.

[26] Der Grosse Brockhaus 14, Leipzig[15] 1933, 705.

[27] Tako na pr. „... Noricorum siquidem provincia ...“ (G. Vettich, Paolo Diacono, studi, Archeografo Triestino NS XXII/2, Trieste 1898—1899, 54), ili „... Carantanorum regionem ...“ (Annales regni Francorum ad a. 819. — F. Kos, o. c. II, Ljubljana 1906, 52), ili „... Carantanorum provinciam ...“ (Annales regni Francorum ad a. 820., 826., Annales Fuldenses ad a. 820. — F. Kos, o. c. II, 56, 72, 73, 57).

[28] Na pr. Noreia, Virunum, Teurnia, Iuvavum, Lentia, Lauriacum, Ovilava (Der Grosse Brockhaus 13, Leipzig[15] 1932, 487), Celeia, Flavia Solva (M. Kos, Zgodovina Slovencev, Ljubljana 1955, 16).

[29] Hauptmann, M. Kos, Rus, Grafenauer.

[30] Zgodovina Slovencev, Ljubljana 1955, 16.

[31] Sv. 33, str. 986, 987.

ledu navedenoga nijednim jednako vjerodostojnim podatkom. Dapače iz navedenog pasusa iz Agatijasa (I, 4) mogli bi čak indirektno zaključiti da su Langobardi, susjedi Gepida, već živjeli u darovanim predjelima, gde im se obraća franački kralj Teodebert.[32] Što se tiče pisma ovog kralja, koji je umro 551.,[33] iz njega se opet jasno uočuje da on nije vladao i Norikom, već samo dijelom Italije i Panonije.[34] Ono pak pismo mletačkih i recijskih biskupa iz 591. godine[35] i suviše je kasni izvor da bi se u ovom slučaju na njega moglo išta pozivati (ukoliko bi se i imalo) ili iz njega zaključivati u vezi Norika. Glede pozivanja na Pavla Đakona (II, 14),[36] ne znam što je time htio Grafenauer.

Na kraju svega ovoga imao bih dodati uz ostale moje argumente u korist „Νωρικῶν τε πόλει", da je značajno i to, što je po pričanju Pavla Đakona langobardski kralj Alboin 568. poveo sa sobom u Italiju i mnogo drugih narodnosti, tako uz ostale i Noričane.[37] To je dakle također jedan od neposrednih dokaza da su oni u ono doba bili podanici Langobarda (kao i Slaveni Avara), pa prema tome i njihova istoimena postojbina,[38] za koju se samo ne zna, koliki je njen dio pripadao langobardskom kralju.

Nadalje da su Franci zavladali ili vladali i Norikom, svakako bi to bio prvorazredni izvor Prokopije registrirao, kao što je to učinio glede Venecije i drugih krajeva, koji su bili u vlasti Teodeberta.[39]

I konačno da je Prokopije pod već toliko puta navedenim izrazom mislio baš na postojbinu Noričana, vidi se ako se uporedi sve ono, što sam ja kazao, s onim, što su dosada iznijeli ostali. Stoga je svako daljnje domišljavanje u drugom pravcu samo hotimično i nategnuto izigravanje teksta ovog isuviše vjerodostojnog i savremenog izvora.

---

[32] Pa i F. Kos piše da Agatijas priča da je Teodebert poslao poslanike Langobardima, koji su tada prebivali u Panoniji, da ih pridobije za svoje namjere (o. c. I, 45, bilj. 4).

[33] I dok Grafenauer stavlja, ne znam uslijed čega, njegovu smrt u dva navrata u 548. godinu (Ustoličevanje . ., 417, 420; Zgodovina . . I, 80), a M. Kos čas u 548., a onda o. 550. (Zgodovina Slovencev, Ljubljana 1955, 24, 66), F. Kos je meće u 551. (o. c. I, 35, 45), što je nesumnjivo tako očito iz samog teksta Prokopija (BG, ed. Haury II, 617, 618).

[34] F. Kos, o. c. I, 45.

[35] F. Kos, o. c. I, 122—127.

[36] G. Vettich, o. c., 25, 26.

[37] G. Vettich, o. c., 31.

[38] Logično je naime da ovaj kralj nije mogao Noričane odvesti iz „grada" ili „mjesta Norika", već jedino iz njihove postojbine!

[39] Procopii BG, ed. Haury II, 617.

STJEPAN ANTOLJAK

WHAT DOES PROCOPIUS' EXPRESSION Νωρικῶν τε πόλει REALLY MEAN?

(Summary)

The author first cites how various writers quote the expression Νωρικῶν τε πόλει and then how they translate and explain it. After having proved the exactness of Procopius' form of the quoted expression, the author assumes that in the translation it can mean only „the residence (region, country, fatherland) of the Norici“, and finds the same or similar examples for this assertion in earlier latin medieval sources. He successively contests the different assertions of some, and especially Slovenian, historians. Writing that the Longobardian king Alboin, in the year 568, led the Norici to Italy, together with other peoples, Paulus Diaconus evidences directly, according to the author, that they, and of course their country, too, were subject to the authority of the Longobardians, and not to that of the Franks. Procopius, would have related it, as he has also done concerning Venice and other regions. Therefore, every further speculation in some other sense would be only an artificial and constructed accomodation of the text of that quite reliable contemporary source.

Зборник радова С.А.Н. XLIX — Византолошки институт књ. 4
Recueil des travaux de l'Acad. des Sc. XLIX —
Institut d'Études Byzantines, №4.

ИВАН ПОПОВИЋ

ДВА ПРОБЛЕМА ГРЧКО-СЛОВЕНСКЕ ГЛАСОВНЕ СУПСТИТУЦИЈЕ

I. Словенско s, z — грчко σ, ζ

Обично се узима да су словенски експлозивни консонанти мање-више идентични са грчкима (као и са романскима), и да отуд не може бити мешања редова tenues и mediae при супституцији у случају узајамних прелазака позајмица од Словена Грцима и обрнуто. Једино у случају сл. *b, d, g* resp. н. грч. β, δ, γ има колебања, које је уствари последица спирантизације некадашњих експлозива β, δ, γ (тј. *b, d, g* > *ƀ, đ, g*), тако да то не ремети општи систем. Уп. напр. γρέντα < *gręda*, γράχος < *grachъ*; али γκλάβα „cerveau, grosse tête", где графија γκ треба да изрази словенску експлозивну медију, непостојећу у новогрчком језику.[1]

Према томе би у случају слов. *s*: грч. σ resp. *z*: ζ требало очекивати увек однос *s* : σ и *z* : ζ, пошто се ти спиранти на обе стране мање-више једнако изговарају, и не би смело бити мешања (*s* : ζ или *z* : σ).

То заиста и налазимо у низу примера, и то у свим фонетским позицијама.

Грчки елементи у словенском*:

а) у почетку речи пред вокалом: *саландар* = σαραντάριον, *самар* = σαγμάριον, *сидро* = σίδερον, *синђелија* = σιγγίλιον, *синор* = σύνορον, *сирада* = σειράδιον, *сосује* „довољно је", *пресоса* „id." = σώνω — περισσός, *сулундар* (са нејасним *-д-*) = σωληνάριον, *сусам* = = σουσάμι;

б) у средини речи у međувокалском положају: *дисаге, дисази* = δισάκκι (са аналошким *г* за κκ), *јерес* = αἵρεσις, *клисар*: ἐκκλησία, *клисура* = κλεισούρα, *коситер,-ар* = κασσίτερος, *крусовуљ* = χρυσόβουλλον,

[1] K. Sandfeld, *Linguistique balkanique* (Paris 1930), стр. 76.

* Употребљавам српскохрватски материјал; али то исто важи и за старословенске, бугарске и руске позајмице из грчког, како сам могао запазити.

месаљ = μεσάλι, *пarусија* = παρουσία, *пасуљ*, *васуљ* = φασούλιον, *пиcа* f., *пиc* m. = πίσσα, *поклисар* = ἀποκρισιάριος, *ћесар* = Καῖσαρ;

в) на крају речи иза вокала: *арапос* (*арапосиљати се, ра-*) = ἀρατός, *панос* = φανός, *патос* = πατός;

г) у сугласничким групама, напр.: *аспида* = ἀσπίδα, *аспра* = ἄσπρον, *ластар* = βλαστάριον, *манастир*, *монастир* = μαναστήριον (μον-), *мустаћ*, *мустак* = μουστάκι, *парастос* = παράστασις, *паспаљ* = πασπάλι, *скамија* (*скамлија*) = σκαμνίον итд.; *псалтир*, *салтир* = ψαλτήριον.

Тако и обрнуто, *z* = ζ: *зиђ* = ζύγι, *зуница* = ζωνίτσα, *ориз* = = ὄρυζον, *пеза* = παίζω, *трпеза* = τράπεζα; *измирна* = Σμύρνη (али и Турски *Izmir!*), *пизма* (и деривати) = πεῖσμα*.

Исто би се могло показати и за словенске елементе у средње- и новогрчком језику[1]. Упор. за σ : *s*:

а) σάλμα = **solma* (*слама*), Σαλμενῖκον = **solmьnikъ* (**сламник*), σάνια „саонице“ = *sanьje* (уп. још ст. грч. σηνίκη = **sanьka*), σάνον = *sěno*, Σελλᾶ = *selo*, Σίρακον = *široko*, Σοποτόν = *sopotъ* „извор“, а такође и Σερβο- у разним топонимима;

б) Βισοκά = *vysoko*, κόσα = *kosa*, Σουσάκι = **sušakъ* (: *sušiti*);

в) ἀστράχα = *strěcha*, Βραστά = *brěstъ*, Λιάσκα = *lěska*, Μάσκλινα = *maslina*, ποστάβι = *postavъ* (уп. *постава*), а такође и Σκλαβο- у разним топонимима.

То важи и за *z* > ζ : Ζαγάνι = *zagonъ*, Ζαγουριάνοι = *zagořane*, ζακόνι = *zakonъ*, Ζεμενόν: *Земун*, Ζουμπάτα = *zǫb-ata;* уп. још средњевековно ζόμβρος > *zǫbrъ* (име животиње); Ἀραγόζενα = *rogozъno*, Γκάζι = *gazъ* (: *prě-gaziti*), Μπούσι = *bъzъ* („зова“), итд.

Грчки топоним Ζιάσαχας < *zasěkъ* верно предаје и звучни и безвучни словенски спирант (ζ < *z* и σ < *s*)[2].

Па ипак има примера и на једној и на другој страни где на први поглед имамо супституцију *s* < ζ или *z* < σ resp. σ < *z* или ζ < *s*, дакле ремећење овога система.

На словенској страни су такви ови случајеви: *здуха:* στοιχεῖον, *марполоз:* ἁμαρτωλός, *папаз:* παπᾶς, *поразим се* ≠ παρεάω, *праз*, *празан*, *празлук*, *празилук* = πράσον, *талаз:* θάλασσα, *ћепариз*, *ћепериз:* κυπαρίσσιον.

Са грчке стране имам такође известан број примера (не претендујући на потпуност): σίτα < *žito*, Βερσοβά = (?)* *Berzova* (*брезово; бреза*), затим ἔσβος = *jazbьcь* („јазавац“), Μέσδανι < макед., буг. *межданu* (према *межда* „граница“).

* Дакако, са већ грчким изговором σμ = *zm*.

[1] Материјал наводим по књизи M. Vasmer, *Die Slaven in Griechenland* (Berlin, 1941).

[2] Дакако, и за *š* стоји грч. σ resp. за *ž* грчко ζ: Βερσίτσι: *Вршац*, Βόστιτσα = *voštica*, γκουστερίτσα = *gušterica;* ζάμπα = *žaba* итд.

По мојем се мишљењу сви ови облици могу и морају тумачити на други начин. Ићи ћу редом како сам примере навео.

здуха од στοιχεῖον. — И варијанте *здухач, здувач*. Посредством албанског гег. *stuhi*; тако се објашњава колебање *zd-* ‖ *st-* (уп. с.–х. такође *стуваћ, стува*). Чисто теориски би се могло узети да је слов. *u* (*у*) настало и од грчкога οι; али географија (Црна Гора, Херцеговина, Босна) говори у прилог арбанаског посредства, а звучно *zd-* очигледно искључује грчки језик као непосредни извор.[1] Могла би се још узети и комбинација са индигеним с.–х. *дух, дувати* итд., што је због образовања мало вероватно, уосталом. Али и ова комбинација би собом искључивала непосредно зајмљење из грчког.

мартолоз од ἁμαρτωλός. — Примљено је турским посредством; у турском већ стоји *-z* за грч. *-ς*[2].

папаз од παπᾶς. — Такође турским посредством; у турском *papaz*[3].

поразим се „покварим се". — Реч се употребљава у источним крајевима Србије, у истој области где се у значењу „покварим се, постанем запуштен" и сл. употребљава и *на-парасим се*. Ово последње се своди непосредно на грч. παρεάω (aor. παρείασα) „напустити, оставити" (уп. макед. *парјасница* „распуштеница", срп. *парасина* „запуштен виноград"); али — како сам показао — облик *поразим се* нема никакве везе са грчком позајмицом, него је корадикалан са индигеним слов *porazъ, uraziti* „ударити", *rězati*[4]. Тако ни овде немамо сл. *z* за грчко σ.

праз, празан, празик, празлук, празилук од πράσον. — Већ сам једном констатовао да *z* a priori не може бити гласовна замена, и да је само старосрпски облик **прась** (ст. сл. **прасъ**) законита форма према πράσον[5]. A. Vaillant је, идући за овом мојом напоменом, пронашао узрок појаве словенскога *z* (уп. и буг. *пра́зи-лук*) наместо грчког σ: то је наслањање, по народној етимологији, на индигено *прâз* (*prazъ*) „ушкопљен ован". Из облика **prasluk* добило се *празлук* и даље — као да је у питању придев — *празилук* (**празји* и сл.)[6]. Можда је то био случај првобитно у говорима где крајњи звучни сугласници прелазе у безвучне — каквих има и у македонском и у бугарском језику. На тај би начин било разумљиво што у старословенском језику још стоји **прасъ**, са безвучним *s* испред полугласника.

---

[1] В. код мене (и тамо наведену лит.), *Грчко-српске лингв. студ.* II, 36. Виз. инст. САН III, стр. 114.

[2] M. Vasmer, *Die griechischen Lehnwörter im Serbo-Kroat.* (Berlin 1944), s. v.

[3] op. cit., s. v.

[4] *Нгрч. сргрч. позајм. у с.—х. јез.*, Зборн. Визант. института II, стр. 218.

[5] *Нгр. и сргр. поз. у с.—х.*, 220.

[6] RES XXXI, 308.

талаз, од θάλασσα. — Пример сам забележио на северу наше језичке територије, у Војводини. Као што сам раније већ констатовао, већ и облик мушкога рода указује на посредство турског језика: уп. тур. *talaz*[1]. Међутим, и у Војводини се налазе облици са крајњим *-с: та̑ла̄с* (pl. *та̑ла̄си*), а они једино и иду у књижевни језик. Али и овде мушки род показује да се позајмица своди на *talaz*, и тек посредно на θάλασσα, чему у прилог иде и чињеница да се на приморју, где би требало очекивати непосредни византиски утицај у области поморског живота, — ова реч не употребљава[2] (тамо се каже *val*). Колебање tenuis: media у турским позајмицама је сасвим обично (уп. дијал. *пиринџа f.* према *пиринач* и др.).

ћепариз, ћепериз од κυπαρίσσιον. — Употребљава се у Боци, и дугује се посредству арбанаског језика. Арбанаси имају облике и са *-s* и са *-z*: *qiparis, qeperiz*[3]; али и да није тога, њихов консонантизам би могао условити овакву двојаку супституцију (уп. арб. *Pushtëricë // Bustricë* од сл. *bystrica*)[4]. Уосталом у књижевном језику стоји исправно *кипарис* = ст. срп. **кипарись**, непосредно из ср. грч. облика.

σίτα, од слов. *žito*. Због замене *-α* за слов. *-ŏ* реч је врло стара. Може спадати у оне позајмице (типа σηνίκη < *sanьka;* уп. *ā* > *ē* у јонском!) које су Грци примили од Словена у превизантиско време, и то можда трачким посредством, исто онако као што су Трачани предали Словенима неке хеленизме. У време уласка словенске речи ζ је морало бити још африката, и због тога није могло бити супституисано словенскоме *ž*, — већ је ту улогу обавио најближи безвучни сугласник, а то је σ.

Βερσοβά. — Обично се узима да је тај топоним словенског порекла и да се своди на сл. придев **berzova,-o* (тј. *брезово* или *брезова*), од старога **berza* „бреза". Међутим иначе словенско *brěza* > буг. *бряза* даје напр. грч. Βρυάζα (тј. *vrįáza*), са очуваним звучним спирантом (*z* > ζ). Има по Грчкој доста топонима са овом словенском етимологијом и притом са очуваним *z*[5]. Због тога Βερσοβά и неће бити словенски топоним; већ је то очигледно трачки корелат словенске речи, потврђен у трачкоме *Berzovia*, о којем је досад толико дискутовано (и.-е. **berĝ-* „бреза", наравно).

ἔσβος < *jazbьcь*. — То је у грчком уствари само графија за *ézvos*, пошто се σβ данас изговара исто као ζβ, тј. *zv*[6].

Μέσδανι = *междани*. — Графија за *zd* < *žd*. Топоним је исто тако могао бити забележен и као *Μέζδανι.

---

[1] op. cit., стр. 223.
[2] Код мене, loc. cit.
[3] Код мене, op. cit., s. v.
[4] Селищев, *Славянское неселение в Албании* (София, 1931), s. v.
[5] Vasmer, *Die Slaven in Griechenland*, у азбучним глосарима, passim.
[6] Vasmer, op. cit., 297,

Разуме се да специјалну категорију чине оне грчке позајмице у словенском које су глаголског порекла и у којима се јавља час *z* према презентском –ιζω, а час опет (то чешће) *s* према аориском - ισ(σ)α: тип с.-х. *аризујем* // *арисујем* — према χαρίζω — (ἐ)χάρισσα. Отуда су овакве флуктуације сасвим разумљиве и објашњиве морфолошки. Тако имамо ориско образовање не само у глаголима: с.-х. *залисити:* ζαλίζω, *партисати:* ἀπαρτίζω итд., него и у неким именицама: *зȁлис* „лудило" — од ζαλίζω; *мȕрис* m. од *мирисати* =μυρίζω; *орисница* „суђаја, вила" — од ὁρύζω, и томе слично. Што се тиче глагола *а̄рнӣсат(и)*, он стоји према грчкоме ἀρνοῦμαι, али и према именици ἄρνησις. Тешко га је свести и на један и на други грчки облик, јер у случају да га сводимо на ἀρνοῦμαι — смета нам образовање; а ако узмемо именицу, онда се не слаже акценат. Зато ваља поћи од облика *ἀρνίζω, за који ми није познато је ли потврђен у грчком дијалекатском материјалу. Напослетку, што се тиче црногорскога облика *какаризат(и)* „кокодакати", он се своди на κακαρίζω; али сам ја претпоставио овде посредство арбанаскога *kakariz* одн. *kakaris*[1] (оба арб. облика долазе подједнако у обзир; уп. напред). Мени се ово посредство и данас чини вероватно, због тога што тип на *-с-* (дакле аориског порекла) уопште код нас преовлађује, иако није искључив (уп. напред напоредо *аризујем* // *арисујем* — χαρίζω).

Сасвим је друга ствар појава слов. *с* (тј. *ц*) за σ, као у *цивун*=σιφοῦνι или *цвекла*=σεῦκλον, σεῦτλον; а такође и слов. *š* за σ, као у макед. *кипариш*, *шидеро* и сл.[2], или - под утицајем система — у нашем *припше* „изгледа" — πρέπω итд. То не задире у ово наше питање, јер не ремети принцип слов. tenuis=грч. tenuis resp. слов. media=грч. media.

Као што се, дакле, из ових мојих анализа види, једино безвучни спирант одговара безвучноме, а звучни звучноме, било да је у питању прелаз од Словена Грцима било обрнут случај. Све остало су само привидна отступања, и даду се лако протумачити. И овај мој преглед, према томе, води ка закључку да се словенски и грчки консонантизам у погледу учешћа гласних жица у артикулацији — уствари не разликују.

II. Старословенско **св**=*грч.* σφ

У једном од својих чланака, говорећи о супституцијама туђег сугласника *f* у словенским језицима, констатовао сам да је његова нормална стара словенска замена свуда сугласник *p* (уп. старосрп. **пилѹсопь** од ср. грч. φιλόσοφος), али да постоји и једно отступање: група *sf*, бар кад је она грчког порекла (тј. σφ), замењује

---

[1] *Нгр. и сргр. позајм.*, s. v.

[2] В. код мене, *Грчко-српске лингв. студије* III, Зборн. Визант. инст. САН II, § 20.

се у средњевековним позајмицама по правилу словенским *sv*: уп. ст. сл. **власвимиѣ**, **власвимисати** од ср. грч. βλασφημία; **свѫгарь** = σφουγγάριον; ст. срп. **свигьмень**, **свимень** = (Ἐ)σφιγμένου[1]; ст. рус. такође **власвимисати**[2]. Словенским заменама туђега *f* посветио сам затим једну засебну студију, у којој сам покушао утврдити, на детаљном материјалу, да је *f* > *p* заиста једина општераширена словенска замена у средњевековно време, и да се иначе (тј. осим групе *sf*) — *v* као нормална замена за туђе *f* изван српскохрватског језика не налази. Па и у српскохрватском језику промена *f* > *v* може се забележити само у Новом веку, а никако раније[3]. Међутим су наши примери са **св** за (ср.) грч. σφ — сви средњевековни, и налазе се, уосталом, поред старог нашег језика, и у старословенском и у староруском језику. Уп. поред наведених случајева још и ст. сл. **просвора** = προσφορά[4]. Ако узмемо у обзир то да су и старосрпски и староруски облици зацело — због сфере значења — допрли Србима и Русима путем посредовања црквеног језика, онда се поставља проблем: откуд у овим случајевима старословенско **в** (наместо **п** или графичког **ф**) за грчко φ.

Проф. Макс Фасмер је некада — ослањајући се на податке из литературе — веровао у то да се ст. сл. **св** (наместо **сп**) има објашњавати дијалекатским прелазом σφ > σβ у новогрчким говорима Македоније[5]. Међутим он је касније изменио то своје некадашње мишљење откад се, из сопственог посматрања на грчком терену у Македонији, уверио да старе информације о дијалекатском новогрчком прелазу σφ > σβ (тј. наводно προσφορά > *προσβορά, σφουγγάρι > *σβουγγάρι итд.) не одговарају стварности, већ да се и у Македонији, као и иначе у новогрчким говорима, σφ редовно изговара као *sf*, тј. са безвучним *f*[6]. Уосталом ни познавалац новогрчких дијалеката А. Thumb никако не помиње процес σφ > σβ, што је и логично, пошто у новогрчким говорима постоји једна друга тенденција: ка прелазу спираната φ, χ, ϑ иза σ у експлозиве, дакле дијал. σπ, σκ, στ од σφ, σχ, σϑ (уп. σφενδονή > σπιντόνα и сл.)[7]. Фасмер дакле сада сматра промену σφ у **св** као словенску супституцију[8], а то је и убедљиво.

---

[1] *Грчко-српске лингвистичке студије* III, Зборник Визант. инст. САН књ. 3, стр. 128—129.

[2] М. Фасмер: *Греко-славянские этюды* III, s. v.

[3] *Zur Substitution des fremden f im Serbokroatischen*, ZSPh XXIV, 32—47.

[4] Фасмер, *Греко-слав. этюды* II, s v.

[5] op cit., 204—205.

[6] ZSPh XXIV, напомена 2 испод текста на стр. 34.

[7] A. Thumb, *Handb. der neugriech. Volkssprache*[2] (Strassburg 1910), стр. 15—16.

[8] loc. cit.

Ја ћу овде покушати ову старословенску појаву ближе да објасним. Откуда то да међувокалско φ, а тако и φ у осталим групама бива у старословенском језику замењено, на нормалан словенски начин, са п (и граф. ф), а једино φ иза σ (тј. σφ) — друкчије, са в, и то у време кад ни српскохрватски језик још није познавао процес *f* > *v* ?

Како природа новогрчкога (и средњегрчкога) φ (тј. *f*), као што видимо, не пружа никаквог повода за лиеницију, за прелаз у одговарајуће звучно *v*, то је већ a priori јасно да тај повод лежи на словенској страни, да је, другим речима, двојна супституција п // в за φ у старословенском језику проузрокована појавама словенске фонетике. Зашто је, дакле, у случају σφ > св старословенски језик отступио од своје нормалне супституције п : φ и прибегао супституцији в : φ? Напоменути ваља да се она не може објашњавати онако како се објашњава у новијим епохама српскохрватског језика, јер у овом последњем и није везана за гуупу *sf*, него је, како се то вели, сасвим спонтана (уп. *Flasche* > с.-х. *вла̏ша* и сл.).

Као што је познато, словенско *v* било је у ранијим епохама билабијално, тојест изговарало се уствари као *w*. То је још била, без икакве сумње, и ситуација старословенског језика. Зато — како сам у поменутоме чланку у немачком часопису показао — старословенски (тако и старосрпски, староруски, старопољски итд.) језик није имао при замени туђега *f* (дакле и грчкога φ) да бира између безвучног експлозива *p* и звучног лабиодентала **v*, јер овај други у принципу још није постојао у словенскои гласовном систему, и зато је природно било да се туђе *f* (па дакле и φ) по правилу замени са п. Отуда, дакле, φιλόσοφος > пилѹсопъ итд.[1].

Кад, према томе, за σφ не налазимо *сп, него св, онда то значи да у тој групи прилике нису могле бити исте као иначе. Или, другим речима, то значи да је према грчкоме *f* (φ) овде стајао неки специфичан словенски глас, који је спречио уобичајену еволуцију у правцу *p*.

И заиста, ако прегледамо материјал данашњих словенских језика, наћи ћемо да их има и таквих у којима се *v* (данас лабиодентално, дакако) иза извесних безвучних сугласника, па и иза *s*, асимилује у *f*. То није случај са књижевним језиком српскохрватским: уп. *сво̏ј*, *сви̏ња*, *свѐдок*, *сва̏дба* и сл. (тј. *sv*-), а такође например ни са руским: уп. *свой*, *свинья*, *свадьба* и сл. (тј. *svoj*, *svińja*, *svad'ba*); али то ј е с т е случај например са бугарским језиком: уп. буг. *сват*, *свекър*, *света* (изг. *sfat*, *sfekъr*, *sfeta*)[2], дакле

---

[1] ZSPh XXIV, стр. 41.

[2] Mladenov, *Geschichte der bulg. Spr.* § 67; Frinta, *Fonetická povaha a historický vývoj souhlásky „v" ve slovanštině...*, Rozpr. Čes. Akad., Tř. III, Č. 42, стр. 50.

се догађа и на Балкану. И у чакавским говорима, бар у старијим изворима, налазимо графију *sf* за *sv*[1], и ја сам пре склон да и у њој видим стваран изговор *sf* неголи графију за *zv* (према тал. *sv*=*zv*), како би неки хтели. И у старим епохама балканских словенских језика, бар на источној половини Балкана, налазимо групу *sf* за прасловенско *sv* у слов. позајмицаиа у несловенским језицима, о чему напр. сведочи рум. *sfînt* „свети" < *svętъ* (можда измешано са *SANCTUS*), vb. *sfinţi* = *svętiti*[2]. Румунски језик је углавном, како је познато, примио утицаје оног истог јужнословенског типа као и средњегрчки[3]. Примери са σφ за слов. *sv* могли би се, истина, навести и из грчког језика: уп. ср. грч. Σφενδόσϑλαβος =*Svętoslavъ*, Σφεντόπλικος=*Svętopl̥kъ*; н. грч. σφόρα „узица" од сл. *s(ъ)vora*, топон. Σφελένικον (Превеза) = **svilěn(ь)nikъ*, Σφινίστα (Берово) =(?) *svinište*, Σφίλτσι (Кожани)=*svil(ь)ci* и сл.[4]; али је то можда настало због тога што иначе грчка графија σβ значи *zv*[5], тако да грчки материјал за наш проблем не даје неке сигурности, док је румунски поуздан.

У сваком случају, дакле, има доста доказа за источнобалканско словенско *sf* од прасловенскога *sv*.

Да су у Средњем веку прилике биле исте као данас, тојест да је *w* већ било прешло у лабиодентално *v*, — онда би супституција била излишна, јер би за *sv* већ стајало индигено, секундарно *sf* (као данас у бугарском језику *sfekъr* итд.). Међутим, *v* је у старословенском језику још гласило *w*, тј. било је билабијално. Иза безвучног *s* оно је — тамо где се асимилација и данас јавља — морало, још давно, прећи у билабијални спирант *Φ*[6]. Тај билабијални безвучни спирант је данас прешао у лабиодентално *f* (уп. *sfekъr*), зато што је и *w* прешло у *v*; али тада се још чувало *Φ*, зато што се чувало и *w*. И као што је билабијално звучно словенско *w* (ст. сл. в) долазило да замени звучно грчко лабиодентално *v* (тј. β): уп. дьıаволъ=διάβολος, — тако је исто билабијално безвучно словенско *(s)Φ* дошло да замени грчко безвучно (σ)φ, дакле σφουγγάρι(ον) је морало дати *sΦǫgarь*. Безвучно *Φ* се ни у позајмицама (*sΦǫgarь*) ни у индигеним речима (*sΦoį*) није бележило неком нарочитом графијом; али му је ближе било в (знак за одговарајући звучни билабијал) неголи из грчког преузато ф (знак

[1] Frinta, op. cit., 40, нап. 60.

[2] Уп. напр. Skoka, *O bugarskom jeziku u svjetlosti balkanistike*, Јужн. фил. XII, 138.

[3] В. сада моју *Историју српскохрв. језика* (Нови Сад 1955), §§ 45, 47, 48.

[4] Vasmer, *Die Slaven in Griechenland*, 275, 297—298.

[5] Vasmer, op. cit., 207.

[6] У фонетици је уобичајено да се овај безвучни билабијални спирант, који стоји према лабиоденталноме *f* као звучно *w* према *v*, — бележи знаком φ. Ја сам, међутим, радије овде увео нов знак, да не би било мешања са ср., н. грч. φ, које је, као што је познато, лабиодентал (*f*).

за туђи лабиодентал, мада безвучан) — и тако је графија в у датоме случају дошла да означи безвучни, а не звучни, билабијал (код мене *Ф*), дакле: **свон** итд., па дакле и **свжгаръ, власвимиіа, просвора** и сл. Случајеви где је задржана графија **сф** за σφ: уп. **сфѹньгато**[1] — ученог су карактера; а и један једини пример са ст. сл. **сп** за σφ: **аспалитъ** = ἄσφαλτος[2] пре ће бити само графичка еквација по кључу ст. сл. **п** = грч. φ неголи пример из каквог старословенског говора где је **в** (= *w*) иза **с** још чувало пуну сонорност[3].

Потпуности ради морамо поменути још два примера са **в** за *f* који не иду у категорију о којој је реч. Један од њих је ст. сл. **невталим** за Νεφθαλίμ, где сам **ев** за εφ већ објаснио као графичко мешање настало у самом грчком језику: ευ и εφ се пред безвучним сугласницима подједнако изговарају као *ef*[4]. Други пример је **власкоѹнъ** = φλάσκων, о којем в. Фасмера[5].

IVAN POPOVIĆ

ZWEI PROBLEME DER GRIECHISCH - SLAVISCHEN LAUTSUBSTITUTION

(Zusammenfassung)

1. Der Verfasser zeigt in dieser Studie, dass slav. *s* lautgesetzlich regelmässig zu gr. σ (nicht ζ), slav. *z* zu gr. ζ (nicht σ) wird. Ebenfalls werden griech. σ bzw. ζ sehr konsequent durch sl. *s* bzw. *z* ersetzt. Ein Schwanken zwischen *s* : *z* u. σ : ζ bei solchen zweisprachigen Beziehungen verdankt man nie der lautgesetzlichen Entwicklung, sondern es beruht entweder auf morphologischen Prozessen (vgl. *arizujem* aus Präs. χαρίζω gegenüber *arisujem* aus Aor. ἐχάρισσα) oder ist durch mittelbare Entlehnung erklärbar (skr. *talaz*, neben *talas*, aus θάλασσα, doch durch Vermittluug des türk. *talaz*).

---

[1] Фасмер, *Греко-слав. этюды* II, 203.

[2] op. cit., 204—205.

[3] Мада би, можда, на ово последње упућивала графија — истина усамљена —Σβήνα < **svina* (према *svinъ* „свињски"), и то на Пелопонезу, где су словенски топоними најархаичнији (*Vasmer, Die Slaven in Griech.*, 298).

[4] ZSPh XXIV, стр. 33—34, нап. 1.

[5] Греко-слав. этюды II, s. v.

2. Die alte normale gemeinslavische Substitution für das fremde *f* war im Mittelalter noch immer *p*, nicht aber **v*. Doch kommt trotzdem im Altkirchenslavischen auch eine bedingte Lautsubstitution gr. φ > sl. *v* vor, und zwar im Falle wenn dem gr. φ ein σ vorangeht (σφ) also: βλασφημία > **власвимиꙗ** (nicht ***власпимиꙗ**) Diese zweite aksl. Vertretung für φ erklärt sich dadurch, dass in östlicheren südslavischen Dialekten das einheimische **sw* schon längst in „*sf*" überging (vgl. bulg. *sfekъr* = schr. *свекър* oder rum. *sfînt* aus *svętъ*), wobei das stimmlose „*f*" (in „*sf*") im Mittelalter tatsächlch noch b i l a b i a l ausgesprochen wurde (ebenso wie *w*, nicht *v*, für **в**), so dass eine Substitution „*f*" > *w* natürlicher war als die von „*f*" zu *p*.

Зборник радова С.А.Н. XLIX — Византолошки институт, књ. 4
Recueil des travaux de l'Acad. Serbe des Sc. XLIX —
Institut d'Études Byzantines, №4.

ЈАДРАН ФЕРЛУГА

ПРИЛОГ ДАТИРАЊУ ПЛАТНОГ СПИСКА СТРАТЕГА ИЗ „DE CAERIMONIIS AULAE BYZANTINAE"

Изворна грађа о провицинском управном систему Византиског Царства у IX и X веку релативно је богата, можда толико колико постоји само још за IV, V и VI век.

Имамо, пре свега, Тактикон Успенског[1], састављен између 845 и 856 г.,[2] који, заједно с арабљанским листама о темама,[3] претставља изванредан материјал за изучавање оне фазе у развитку тематског уређења средином IX века у којој се с новим тематским још увек преплићу стари управни облици Диоклецијановог и Константиновог управног уређења. Филотејев Клетерологион, састављен 899 г.,[4] показује велике промене које су наступиле у току друге половине IX века у провинциској управи, јер се у њему наводе само теме, као да више и нема других управних јединица. Тактикон Бенешевића,[5] за који је Г. Острогорски утврдио да је састављен између 921 (вероватно 927) и 934 г.[6], у потпуности потврђује да је тематско уређење већ било достигло врхунац свог развитка, да је, наиме, цело царство већ подељено искључиво на теме. За проучавање тематског система у периоду кад је то уређење било систематски примењено у целом царству, тј. у првој половини X века, значајан је Платни списак стратега који се налази у 50 глави „De caerimoniis aulae byzantine" Константина Порфирогенита.[7] Овај списак

---

[1] Ф. И. Успенский, Византийская табель о рангах, Известия русс. арх. инст. в К/поле, 3 (1898) 110—129.

[2] Г. Острогорски, Тактикон Успенског и Тактикон Бенешевића, Зборник радова Виз. Инст. САН, 2 (1953), 47—48.

[3] E. W. Brooks, Arabic Lists of the Bizantine Themes, Journal of Hellenic Studies 21 (1901), 67—77.

[4] J. B. Bury, The Imperial Administrative System in the Ninth Century. With a Revised Text of the Kletorologion of Philotheos, London 1911, 9,11, 131. Цео текст ранглисте, ibidem, 131 sq.

[5] V. N. Beneševič, Die byzantinischen Ranglisten nach dem Kleterologion Philothei und nach den Jerusalemer Handschriften, Byz. Neugr. Jahrb. 5 (1926), 114 sq.

[6] Острогорски, Тактикон Успенског и Тактикон Бенешевића, 56.

[7] De caerim., II, 696/13 sq. — 697/1—17.

обавештава нас о приходима тематских стратега, показујући који су од њих примали плату из државне касе, тзв. рогу (ῥόγα) и колико је она износила, а који су се издражавали од прихода царине или других обичајем утврђених дажбина, које су убирали у својој провинцији.

Овај списак је још посебно интересантан зато што показује како је доследно, у првој половини X века, спроведено и примењено тематско уређење у целом царству. Према Филотејевом Клетерологиону, биле би 899 г. све провинциске управне јединице у рангу тема, јер се у њему не спомињу друге јединице, напр. ниже војно-управне јединице типичне још за IX век.[8] Исту слику провинциског уређења даје и Тактикон Бенешевића, с том једином разликом што је, према њему, број тема од 25 порастао на 31 па би могло, према томе, изгледати да је већ пре 899 извршена коначна систематизација царске управе и да су већ од краја X века све управне јединице биле у рангу тема. Међутим, не само да су ниже војно-управне јединице, пре свега клисуре, још постојале у првој половини X века, него су стваране и неке нове. О томе сведочи, поред дела Константина Порфирогенита, и Платни списак, у коме се још спомињу следеће клисуре: Себастеја, Ликанд, Селевкија, и Леонтокомис. Клисура Селевкија, а можда и Себастеја, сигурно су постојале већ пре 899 г.,[9] док су клисуре Ликанд и Леонтокомис творевине из почетка X века. Пред сам крај IX века нису, дакле, све провинције биле у рангу тема, већ су се још појављивали прелазни управни облици, додуше све ређе, тако да је долазило и до стварања нових нижих управних јединица, напр. клисура, које су уношене у званичне спискове. У том погледу, тек Тактикон Бенешевића сведочи о крају прве велике фазе у развитку тематског уређења, јер у њему сусрећемо само теме као највиши и једини управни облик провинциског устројства царства, а ниже управне јединице не само што се не уносе у званичне спискове већ се уопште више и не стварају.

Платни списак из De caerimoniis се до данас релативно мало користио у науци, пре свега зато што његови подаци осветљавају само једно уско подручје финансиског система и провинциског уређења, али свакако и зато што није ближе одређено време његовог састављања. Нико се још није позабавио питањем кад је Платни списак могао настати, већ се углавном узимао широк

---

[8] J. Ферлуга, Ниже војно-административне јединице тематског уређења, Зборник радова Виз. инст. САН 2 (1953) 61 sq.

[9] G. Ostrogorsky, Geschichte des byzantinischen Staates, München 1952, 168 и п. 2; Ферлуга, нав. дело, 81.

временски размак владавине Лава VI Мудрог (886—912),[10] јер се овај владар спомиње у наслову 50 главе De caerimoniis, која уствари садржи цео Платни список.[11] Острогорски се узгредно осврнуо на то питање и нешто ближе датирао Платни список. Према њему је овај список из времена после састављања Филотејевог Клетерологиона, у коме се још не помиње тема Месопотамија, унесена у Платни список. Због тога Острогорски датира тај список између 899 и 912 г.[12]

Постоји, ипак, могућност да се ближе одреди време састављања Платног списка, јер постоје и други елементи за његово тачније датирање: у њему се помињу нове теме Месопотамија и Лангобардија, којих још нема у Филотејевом Клетерологиону, као и клисуре Ликанд и Леонтокомис, за које се поуздано зна да су настале после 899 г.

Стратег Месопотамије спомиње се први пут као учесник у казненој експедицији коју је Лав VI послао у област Фазијане против Арабљана под командом Лалакона, стратега Армениакона,[13] али се доскора ова вест није могла тачно датирати.[14] Данас се, међутим, може прилично поуздано узети да је овај поход вођен највероватније 901 г.[15] Сада је, дакле, сасвим јасно зашто се тема Македонија не спомиње у Филотејевом Клетерологиону — 899 г. она је била још клисура, а у овој ранглисти испуштене су све управне јединице провинциског уређења које нису биле у рангу тема.

Тема Лангобардија не пружа, нажалост, основу за ближе одређивање времена састављања Платног списка. Печат Симбатикија, господара Сипонта и Беневента 891 г., на коме се овај наводи као стратег Македоније, Тракије, Кефаленије и Лангобардије, као

---

[10] Тако узима напр.: J. B. Bury, A History of the Eastern Roman Empire from the Fall of Irene to the Accession of Basil I (A. D. 802—867), London 1912, 225, n. 1.

[11] De caerim., II,696/11—12.

[12] Острогорски, Тактикон Успенског и Тактикон Бенешевића, 50, n. 46; G. Ostrogorsky, Sur la date de la composition du Livre des Thèmes et sur l'époque de la constitution des premiers thèmes d'Asie Mineure, Byzantion 23 (1953), 44, 59,

[13] De adm. imp., 50/43 sq.

[14] Тако је сматрао А. А. Васильев, Византия и Арабы. Политические отношения Византии и Арабов за время македонской династии (867—959), Петербург 1902, 101, н. 2; док су напр.: R. Grousset, Histoire de l'Arménie des origines à 1071, Paris 1947, 474—475 и за њиме Pertusi, Constantino Porfirogenito De Thematibus (Studi e Testi 160), Città del Vaticano 1952, 144, ову експедицију ставили у 895 г., не дајући међутим зато никаквог објашњења. И ми смо раније (Ниже војно административне јединице 84 n. 64) пристали уз мишљења Васиљева.

[15] R. J. H. Jenkins, B. Laourdas, C. A. Mango, Nine Orations of Arethas from Cod. Marc. Gr. 524, B. Z. 47 (1954), 14—15.

и печат његовог наследника Георгија, стратега Кефаленије и Лангобардије 892 г., показују да у то време Лангобардија још није била самостална тема.[16] Постала је самостална, односно одвојила се од кефалениске теме, свакако после 899 г.[17]

О клисури Леонтокомис знамо само да је настала за време Лава VI, јер се први пут спомиње управо у Платном списку,[18] па према томе на основу овог податка не можемо да закључимо када је састављен овај списак.

У много повољнијем положају налазимо се у погледу одређивања времена постанка клисуре Ликанд. Пошто ћемо се врло често служити једним одломком из 50 главе De adm. imp., на коме почива основна наша аргументација за утврђивање датума састављања Платног списка, доносимо тај фрагмент у целини. Он гласи у преводу: „Треба знати да за време Лава, христољубивог господара, беше Лариса турма Себастеје, Кимвалај беше турма Харсчанона, Симпосион беше пустиња која се простирала до области Ликанда. И за царевања Лава, христољубивог господара, Евстатије Аргир, позван из изгнанства, беше постављен за стратега Харсианона, а Мелија беше тада избеглица у Мелитини, као и Васакије са своја два брата, Крикориком и Пазуном, а и онај Измаел Јерменин; ови писаху њему (тј. цару Лаву VI) и поменутом Аргиру да добију преко хрисовуље реч и да изађу и да Васакије и његова браћа седе у Лариси и да Васакије буде именован клисурархом Ларисе, што се и деси, Измаел клисурархом у Симпосиону, што се и деси, а Мелија да постане турмархом у Еуфратеји, у Трипији, (и) у Пустињи[19], што се и десило. Но кад су Мелитињани изашли и оног Измаела убили, остаде Симпосион пуст. А кад је Васакије био оптужен да је спремао издају и био прогнан, постаде Лариса поново турма Себастеје, пошто је тамо постављен за стратега Лав Аргир, син Евстатија, који је после тога постао магистар и доместик схола. А Мелија је седео у Еуфратеји, и кад је Константин Дука постављен (за стратега) у Харсианону, сиђе

---

[16] J. Gay, L'Italie méridionale et l'Empire byzantin depuis l'avénement de Basile I jusqu'à la prise de Bari par les Normands (867—1071), Paris 1904, 170—147; Bury, Imperial Administrative System, 16—17; H. Gelzer, Die Genesis der byzantinisehen Themenverfassung (Abh. d. Kgl. Sächs. Ges. d. Wiss., Phil.-hist. Kl. 18, Nr. 5), Leipzig 1899, 133.

[17] Pertusi, нав. дело, 180 сматра да се Лангобардија може сматрати самосталном темом после 892 г., наиме после помена Георгија, стратега Кефаленије и Лангобардије, што је искључено јер би у том случају Лангобардија ушла у Филотејев Клетерологион.

[18] De caerim., II, 697/7—8.

[19] Уп. превод De adm. imp., edd. Moravcsik—Jenkins, 239; тако већ и E. Honigmann, Die Ostgrenze des byzantinischen Reiches von 363 bis 1071 nach griechischen, arabischen, syrischen und armenischen Quellen (Corpus Bruxellense Hist. Byz.), Bruxelles 1935, 65 за кога су Еуфратеја, τὰ Τρύπια (Pässe, arab. ad-Durūb) i Пустиња три области. Друкчије G. Manojlović, Studije o spisu „De administrando imperio" cara Konstantina Porfirogenita, Rad 186 (1911): ... а Мелија да буде турмархом у Еуфратеји, тј. у трипиској „пустињи".

овај поменути Мелија и заузе стари град Ликанд, и изгради га и утврди, и тамо је седео и био је (Ликанд) од Лава, христољубивог господара, прозван клисуром. И после тога пређе из Ликанда на планину Цаманд и тамо изгради тврђаву која је и сада тамо, и слично је била и ова прозвана клисуром. И заузе такође Симпосион, учинивши га турмархатом. За Констанина, христољубивог господара, и то за првог (царевања) када је његова мајка Зоја владала с њиме, постаде Ликанд стратегија, и за првог стратега Ликанда беше именован патрикије Мелија, дакле онај који је у то доба био клисурарх у Ликанду".[20]

Време постанка клисуре Ликанд везано је, дакле, за личност Јерменина Мелије. Овај је дошао у Византију пред крај IX века, учествовао је у бици код Бугарофигона (896) против Бугара, али изгледа да се, као пријатељ Евстатија Аргира, заједно с овим компромитовао у завери Андроника Дуке против Лава VI. Када је Аргир био протеран из царства, Мелија је делио његову судбину[21]. Андроникова побуна пада у 906 г., а у пролеће 907 г. пребегао је овај заједно са својом породицом и друговима код Арабљана[22]. Као што се види из наведеног одломка из De adm. imp., Евстатије Аргир био је позван из прогонства и постављен за стратега Харсианона, док је Мелија и даље остао у Мелитини као избеглица. Мелија је, међутим, водио преговоре са Византинцима, изгледа углавном преко свог пријатеља Евстатија. Преговори су су се успешно завршили, па је добио хрисовуљу којом је постављен за турмарха у Еуфратеји, Трипији и Пустињи. Ово се све збило после Евстатијевог повратка из изгнанства, дакле најраније после 906 г., године Андроникове побуне, услед које је Евстатије био прогнан. Ако узмемо у обзир да је ипак морало проћи извесно време док је Евстатије Аргир помилован, вратио се у Византију и затим био постављен за стратега у Харсианону, сматрамо да није претерано ако рачунамо да је прошла година или две од Андроникове побуне.

То потврђује и даљи ток догађаја, приказаних у De adm. imp. Мелија је из Еуфратеје заузео стари град Ликанд онда кад је на челу Харсианона стајао стратег Константин Дука. Овај Константин био је свакако син Андроника Дуке и био је са оцем пребегао на арабљанску страну у пролеће 907 г. Андроник Дука и његови били су од стране Арабљана лепо примљени, али се Андоник брзо покајао и ступио је у тајну преписку с церем Лавом VI, да би добио опроштај. Међутим, Арабљани су то открили,

---

[20] De adm. imp., 50/133—163.

[21] Уп. G. Schlumberger, Sigillographie de l'Empire byzantin, Paris 1884, 272—275; H. Grégoire, Notes épigraphiques VII, Mélias le Magister, Byzantion 8 (1933), 79 sq., посебно уп. стр. 83 sq. и тамо наведену литературу о Мелији; Ostrogorsky, La date de la composition du Livre des Thèmes, 31, n. 1.

[22] Васильев, н. д., 156—159.

бацили Андроника у затвор, где је и умро, док је његовом сину Константину пошло за руком да с четом другова побегне из Багдада и да се преко Сирије врати у Византију[23]. Константин Дука могао се дакле, вратити у Византију најраније у току исте 907 г., али је његов боравак на арабљанској страни могао трајати и дуже него само неколико месеци. Симеон Магистар је једини извор из кога се може видети колико се Константин задржао код Арабљана, односно када је од њих побегао. Овај извор ставља у 23 годину владавине Лава VI, дакле у 908 г., Андрониково бекство, а у 24 годину, односно у 909 г., његово утамничење и повратак у Византију његовог сина Константина[24]. Хронологија Симеона Магистра није сасвим поуздана, јер, како је Василијев доказао на основу поузданих источних извора, Андроик није пребегао Арабљанима 908 већ 907 г.[25] Међутим, размак од годину дана између Андрониковог преласка на арабљанску страну и његовог утамничења, односно бекства Андрониковог сина Константина из Багдада у Византију, о чему нас такође извештава Симеон Магистар, по свему изгледа сасвим прихватљив. Сматрамо да се може према томе узети као сигурно да се Константин Дука вратио у Византију 908 г.

У време када је Константин Дука био стратег Харсианона, на коју је дужност могао бити именован најраније 908 г., Мелија је заузео стари град Ликанд, учврстио га и у њему се настанио, те је Лав VI подигао област Ликанда и ранг клисуре. Добили смо, према томе, сасвим поуздан terminus post quem постанка клисуре Ликанд, тј. 908 г., што је у исто време и terminus post quem састављања Платног списка стратега, јер се у њему Ликанд спомиње већ као клисура. Међутим, Мелијин прелазак из Еуфратеје могао се збити, а врло вероватно се и збио, нешто касније, 909 или чак 910 г., можда под притиском арабљанских напада које су предводили Мунис и ал-Касим-ибн-Сима[26].

Покушаћемо да још нешто прецизније датирамо Платни списак стратега. То ће бити донекле могуће одређивањем времена када је Себастеја подигнута у ранг теме, што до данас још није утврђено[27].

Себастеја се у Платном списку наводи још као клисура[28]. Изгледа да је некада била део Армениакона[29], не спомиње се ни

---

[23] Vita Euthimii, ed. C. de Boor, 36; Theoph. Cont., 371—373; Symeon Magister, 710—711; Leo Grammaticus, 280—282; Skylitzes, II, 266—268; Zonaras, ed Dindorf, IV, 44—46.

[24] Symeon Magister, 710—711.

[25] Уп. Васильев, н. д., 159.

[26] Васильев, н. д., 179, 180—181; Grégoire, Notes épigraphiques, 85.

[27] Острогорски, Тактикон Успенског и Тактикон Бенешевића, 50; Pertusi, н. д., 142.

[28] De caerim., II, 697/4-5.

[29] De them., ed. Pertusi, X/12-13; XI/1-2.

у Тактикону Успенског, ни у арабљанским листама, ни у Филотејевом Клетерологиону, већ, како смо видели, тек у Платном списку као клисура, а затим у Тактикону Бенешевића као тема[30].

У наведеном одломку из De adm. imp. спомиње се Лав Аргир, син Евстатија, као стратег Себастеје, па је према томе тада Себастеја морала бити тема. Лав је постављен на дужност стратега после Васакијеве издаје и прогонства, а тада је и Лариса, у којој је до тог времена Васакије био клисурарх, враћена у оквир Себастеје, као њена турма. Ови догађаји су се десили после Мелијиног повратка из Мелитине у Византију, али у исто време када је Мелија, полазећи из Еуфратеје, заузео Ликанд, дакле између 908 и, најкасније, 910 г. На то указује састав наведеног пасуса из De adm. imp. Пошто је испричао како су Васакије с браћом, Измаел и Мелија, на основу примљене хрисовуље, дошли у Византију и које су области добили, Константин Порфирогенит прати посебно судбину сваког од њих, па зна да нам каже да су Мелитињани убили Измаела, а да је Васакије, оптужен због ковања завере, прогнан. Затим се он враћа на Мелију, али да би показао како се све, и оно што се збило са Измаелом и Васакијем и оно што намерава да каже о Мелији, догађало отприлике у исто време, почиње реченицу са: Ὁ δὲ Μέλιας εἰς Εὐφράτειαν καθεζόμενος[31]. Тиме он истиче да се оно што следи о Мелији није збило после Васакијевог изгнанства, него да он своје казивање о Мелији надовезује на време одмах после његовог повратка у Византију[32].

Како је Мелија именован за клисурарха Ликанда између 908 и 910 г., у исти период спада, дакле, именовање Лава Аргира за стратега у Себастеји па према томе и подизање Себастеје на ранг теме.

Поставља се, међутим, још једно питање које би могло донекле пољуљати наш закључак. Песле Васакијевог прогонства, Лариса је поново постала турма под Себастејом — πάλιν ὑπὸ τῆς Σεβαστείας ἡ Λάρισσα τοῦρμα ἐγένετο[33] —, па ако се узме да су се само теме делиле на турме, онда би свакако већ пре тога Себастеја била тема. Тачно је да су се теме делиле на турме, али има сасвим убедљивих доказа, за X век, а посебно за период који нас овде интересује, да су се и унутар клисура могле налазити турме. Тако се у наведеном одломку из De adm. imp. каже да је Ликанд постао клисура за владавине Лава VI, затим да је Мелија проширио своју власт на област планине Цаманд и да је заузео Симпосион, учинивши га турмархатом — Ἐκράτησεν δὲ καὶ Συμπόσιον, ποιήσας αὐτὸ τουρμαρχᾶτον[34]. — Даље се каже да је Ликанд постао тема тек за

[30] Такт. Бен., 120/39.

[31] De adm. imp., 50/152.

[32] Изгледа да је на исти начин схватио хронологију овог одломка и Manojlović, Studije o „De administrando imperio", 89. Уп. превод De adm. imp., edd. Moravcsik-Jenkins, 241: „But Melias had his seat in Eufratea,...".

[33] De adm. imp., 50/149-150.

[34] Ib., 50/158-159.

време прве владе Константина Порфирогенита, дакле између 913 и 919 г.[35] Из тога излази да је Мелија још као клисурарх, приликом проширивања своје власти, претворио у турму једну од припојених области, па да су се, дакле, и клисуре могле делити на турме.

Као једино објашњење остаје да је Лариса била турма себастиске клисуре и да је после Васакијевог прогона враћена у том облику у оквир Себастеје. Изгледа да је отприлике у исто време Себастеја била подигнута у ранг теме а њен први стратег морао је свакако бити Лав Аргир, син Евстатија.

Себастеја је постала тема између 908 и 910 г., а како се у Платном списку помиње још као клисура, значи да је овај период, тачније 910 г., највероватнији terminus ante quem састављања Платног списка.

Према томе, можемо да примимо као сигурно да је Платни списак стратега састављен између 908 и 912 г., а као врло вероватно да је настао између 908 и 910 г.

JADRAN FERLUGA

SUR LA DATE DE LA COMPOSITION DE LA LISTE DES TRAITEMENTS DES STRATÈGES DANS „DE CAERIMONIIS AULAE BYZANTINAE"

(Résumé)

Parmi les sources pour l'histoire de l'administration provinciale dans l'Empire byzantin au IXe et au Xe siècle, telles le Taktikon Uspenskij, le Kleterologion de Philotée, le Taktikon Beneševič et enfin les oeuvres dites de Constantin Porphyrogénète, il y a aussi la Liste des Traitements des stratèges dans De Caerimoniis (II, 696—697), qui n'a pas encore été datée de plus près. Jusqu'à présent on se contentait de signaler qu'elle est postérieure au Kleterologion de Philotée et qu'elle fut dressée sous le règne de Léon VI le Sage (886—912), donc entre 899 et 912. Nous croyons qu'à la lumière des données du De adm. imp. (edd. Moravcsik-Jenkins, c. 50/133—163) on peut dater la composition de la Liste des Traitements avec beau-

[35] Према De them., e. c., XII/2 постао је Ликанд тема још за Лава VI, али је сведочанство у De adm. imp. свакако тачније и поузданије, што донекле потврђује Константиново наглашавање да је Мелија тада, кад је наиме именован за првог стратега у Ликанду, био још клисурарх (De adm. imp.,50/160-163); уп. Острогорски, Тактикон Успенског и Тактикон Бенешевића, 50-51 и н. 48; Ostrogorsky, La date de la composition du Livre des Thèmes, 39, n. 1.

coup plus de précision. Dans cette Liste sont mentionnées les thèmes de Mésopotamie et de Longobardie, ainsi que les quatre clisures suivantes: Sébastée, Lykandos, Séleucie et Leontokomis, que nous ne rencontrons pas encore dans le Kleterologion de Philotée. Comme nous sommes le mieux informés sur la clisure de Lykandos (De adm. imp., 50/152—163), en établissant la date de sa fondation nous aurons trouvé le terminus post quem de la composition de la Liste des Traitements, où cette clisure est mentionée pour la première fois. La création de cette clisure est étroitement liée aux destinées de l'Armenien Mèlias. Celui ci était venu à Byzance vers la fin du IXe siècle, mais il avait été exilé avec son ami Eustathe Argyre lors de la disgrâce d' Andronic Ducas (906). Andronic et son fils Constantin s'étaient refugiés chez les Arabes au primtemps de 907. Eustathe Argyre, rappelé d'exile, fut nommé stratège de Charsianon, et peu après Mélias, étant revenu en grâce, rentra à Byzance et devint turmarque dans l'Euphratie. Quand Constantin Ducas fut nommé stratège de Charsianon, Mélias, partant de l'Euphratie, occupa le château de Lykandos, que l'empereur Leon VI éleva au rang de clisure. Comme Constatin Ducas n'est rentré à Byzance qu'en 908 (Sym. Mag., 710 —711), il n'a pu être nommé à son poste de stratège avant 908, et par conséquent nous sommes maintenant tout à fait sûrs que Lykandos ne devint une clisure qu'après cete date. Donc 908 est aussi le terminus post quem de l'établissement de la Liste des Traitemants, car la clisure de Lykandos y est mentionnée pour la première fois. Mais le passage de Mélias au Lykandos a très bien pu avoir lieu en 909 ou même en 910.

En établissant la date où Sébastée, qui est encore clisure dans la Liste des Traitements, fut élevée au rang de thème, notre Liste pourrait être datée encore de plus près. Léon Argyre, fils d'Eustathe, fut nommé stratège de Sébastée après la disgrâce de Vassak (De adm. imp., 50/146—152) qui eut lieu à peu près quand Mélias occupait Lykandos, donc entre 908 et 910, au plus tard. La composition même de ce passage de De adm. imp. (50/142—159) indique que les événements concernant Vassak, Ismaël (qui faisait partie du même groupe mais qui ne nous intéresse pas ici) et Mélias sont contemporains. Mélias, ayant été nommé clisurarque de Lykandos entre 908 et 910, nous en devons conclure donc que dans cette même période Sébastée devint thème et que Léon Argyre en fut le premier stratège. Le fait que Larissa soit mentionnée comme turme de Sébastée avant 908 (De adm. imp., 50/133—134) n'infirme pas nos conclusions, car au Xe siècle certaines clisures étaient aussi divisées en turmes (De adm. imp., 50/158—159). Sébastée ayant été élevée au rang de thème au plus tard en 910, cette date est en même temps le terminus ante quem de la composition de la Liste des Traitements, car Sébastée y figure encore comme clisure.

Nous pouvons donc conclure que la Liste des Traitements des stratèges a été certainement dressée entre 908 et 912 et très probablement entre 908 et 910.

Зборник радова С. А. Н. XLIX — Византолошки институт, књ. 4
Recueil des travaux de l'Acad. Serbe des Sc. XLIX —
Institut d'Études Byzantines, № 4

ФРАЊО БАРИШИЋ

ЦАР ФОКА (602—610) И ПОДУНАВСКИ АВАРО-СЛОВЕНИ*

Византија је често западала у тешке кризе, пролазила кроз тренутке када се радило о бити или не бити. У такве историске часове неоспорно спада и доба цара Фоке (602—610). Према непосредно или посредно очуваним записима савременика, осам година његове владавине испуњено је патњама и недаћама сваке врсте. Губећи стално присталице и повећавајући противнике, Фокина власт све већма се претварала у слепу тиранију. Терор и стални немири, појачани још и драстичним мерама против монофизита и Јевреја, пред крај његове владе прелазе у прави грађански рат. Упоредо с тим, у одбранбеном рату против Персијанаца византиска војска губила је битку за битком. У последњем тренутку Фока је збачен и тако је држава спасена од потпуног расула. О Фоки као владару историја је, полазећи од онога што је о њему остало записано, већ одавно донела потпуно негативан суд. Опште узевши, та оцена још увек је на снази и сигурно је да је ни будућа истраживања у основи неће изменити. Па ипак, у погледу очуваних извора о Фокином добу не треба губити из вида да сви потичу од противника његова режима, да их је мало и да им је садржина по правилу магловита и не увек хронолошки одређена. Овакав карактер очуваних вести условио је различита тумачења многих појединости које се у њима саопштавају. Једно од важнијих питања, које се још увек може сматрати спорним или бар још недовољно рашчишћеним, свакако је и питање Фокиног односа према подунавским варварима, Аваро-Словенима.

Према већ устаљеном мишљењу, за време Фоке Авари и Словени слободно упадају на византиску територију јужно од

*) Овим радом покушавам да поближе образложим и одбраним своју, већ раније изражену претпоставку о непостојању аварско-словенских упада на Балкан за време Фоке (cf. Зборник радова Виз. инст. 3 [1955] 12 n. 50). Чланак сам прочитао на радном састанку Византолошког института 10 III 1956 и том приликом, у живој дискусији која се водила, проф. Г. Острогорски изразио је неслагање са главном тезом. И поред тога, проф. Острогорски као уредник овог часописа примио је мој чланак за штампу, оцењујући га као користан потстрек за дискусију о једном питању које још увек није у потпуности расветљено.

Саве и Дунава и тамо се насељавају. Да је тако било многи закључују из опште ситуације у којој се тада налазило Царство. Од самог доласка на власт Фока је у рату са Персијанцима и стога је, према Теофану[1], већ 604 присиљен да пребацује целокупну војску из Европе на источне границе, искупљујући претходно мир на Дунаву повећањем данка Хагану. Другим речима, 604 Фока је дунавску границу оставио без икакве одбране. Немогуће је замислити, закључује се, да ту ситуацију Аваро-Словени нису искористили, утолико пре што су се лако могли обавестити како о неуспесима Фокине војске на персиском бојишту тако и о осталим трзавицама које су раздирале цареве поданике. Мора се претпоставити да су они незаштићени Дунав прелазили, небрањене покрајине пљачкали и тамо се масовно насељавали[2].

Ову исту тезу о словенској колонизацији Балкана за време Фоке неки научници бране и извесним конкретним вестима очуваних извора. Позивајући се на Теофана и Павла Ђакона Станојевић пише да Авари, непосредно по Фокином ступању на престо (23 нов. 602), склапају мир са Францима и Лангобардима и у друштву с њима и потчињеним Словенима нападају и пљачкају Истру, а ускоро после тога и Тракију. Тада Фока склопи са Аварима мир и потом пребаци војску са Балкана на источну границу. Међутим Хаган, не обзирући се на склопљени уговор, већ 603 шаље одред Словена у помоћ лангобардском краљу Агилулфу, који с њима осваја Мантову, Кремону и нека друга византиска места у северној Италији[3].

Догађаје на Балкану непосредно после Фокиног крунисања на сличан начин приказује и Графенауер. Према њему, Авари 603 пустоше Тракију, а „у приближно истом времену" Лангобарди, у заједници са Хагановим Словенима, пљачкају Истру. Хаган је, наиме, Агилулфу послао у помоћ словенске чете, а овај Хагану неке бродоградитеље који су потпомогли пребацивање војске преко Дунава у Тракију. Али већ идуће, 604 године Фока „склапа са Аварима мир" и одмах пребацује трупе са Балкана у Малу Азију, остављајући тако балканске провинције на милост и немилост Аварима и Словенима. После 604 процес словенске колонизације на Балкану врши се несметано, што доказују Јован из

---

[1] Theophanes, ed. de Boor I 292; Dölger, Regesten I 152.

[2] М. С. Дринов, Заселение Балканскаго полуострова славянами, Сьчинения I (София 1909) 260; Нодило, Хисторија средњега вијека III, Загреб 1905, 125; Станојевић, Византија и Срби II, Нови Сад 1906, 4—9; Јиречек-Радонић, Историја Срба I, Београд 1923, 67—68; Шишић, Повијест Хрвата I, Загреб 1925, 230; Grafenauer, Nekaj vprašanj iz dobe naseljevanja južnih Slovanov, Zgodovinski časopis 4 (1950) 74—75; Ostrogorsky, Geschichte des Byzantinischen Staates[2], München 1952, 70—71; A. A. Vasiliev, History of the Byzantine Empire, Madison 1952, 171—172, 194—195; Lemerle, Invasions et migrations dans les Balkans, Revue Historique 211 (1954) 292.

[3] Станојевић, Византија и Срби II 6—7. Као изворе цитира: Theophanes I 290—292, и Pauli Diaconi Hist. Langobardorum IV 24.

Никиу, који описује један велики аварски упад из 609, као и Теофан, који извештава да су Авари пре Ираклијева доласка опустошили Европу[4].

Тезу о великом аварско-словенском продирању за време Фоке Станојевић, Јиречек, Златарски, Хауптман и неки други заснивају не само на извештајима Теофана и Јована из Никиу, него и на извесним вестима из прве и друге збирке Чуда Димитрија Солунског[5].

Као што видимо, заступници тезе о постојању аварско-словенских упада на византиски Балкан и његовом колонизирању за време цара Фоке позивају се на вести које саопштавају: Теофан, Павле Ђакон, Јован из Никиу и Miracula s. Demetrii I—II. Размотримо поближе шта се и како говори у овим изворима о догађајима на Балкану за осам година Фокине владе.

Почнимо са Теофаном који је свакако најважнији пошто су његови подаци најконкретнији. Описавши пад Маврикија и његову трагичну смрт, Теофан продужује овим речима: „И тако се цар (Маврикије), превазишавши чак и законе природе, растави од овог живота. Од тога времена (602) Ромејско Царство беше стално у разним и великим несрећама. Јер Хозрое, краљ Персијанаца, раскиде мир, а Авари опустоше Тракију и обе ромејске војске (источна и европска) беху уништене тако да Ираклије, кад постаде царем и утврди право бројно стање војске, од читаве оне армије која се затекла са Фоком после Маврикијеве владе не пронађе више од два човека“[6].

Теофан, дакле, каже да су за време Фоке Авари и Персијанци потпуно упропастили византиску војску, свели је на два човека. Међутим, ако се наведени извештај подробније испита и проанализира, долазимо до закључка да се не може сматрати поузданим. Прву реченицу „И тако се... од живота“ (οὕτω μὲν... τὸν βίον) Теофан је, непосредно или посредно, дословно преписао од Симокате[7]. И другу фразу „Од тога времена... несрећама“

[4] Grafenauer, Nekaj vprašanj 74—75, 80. Вести на које се позива јесу: Theophanes, I 290, 299, 302 (превиђајући да ту Теофан уствари говори о Ираклијевом а не Фокином пребацивању трупа из Европе у Малу Азију); Pauli Diaconi Hist. Langob. IV 24, 28, 20 (= Kos, Gradivo I št. 138, 140, 134); Jean de Nikiou, Chronique, ch. 109.

[5] Станојевић, Византија и Срби II 16—17; Јиречек-Радонић, Историја Срба I 67; Jireček, Die Romanen in den Städten Dalmatiens während des Mittelalters I, Wien 1901, 26; Златарски, Историја Бугара I 15, 400 n. 5; L. Hauptmann, Rad JAZU 243 (1932) 202; Grafenauer, Zbornik Filoz. Fakultete 2 (Ljubljana 1955) 36—37.

[6] Theophanes, ed. de Boor I 290: οὕτω μὲν οὖν ὁ βασιλεὺς καὶ νόμων φύσεως ὑψηλότερος γεγονὼς ὑπαλλάττει τὸν βίον. οὐ διέλειπε δὲ τῇ Ῥωμαίων βασιλείᾳ ἐξ ἐκείνου καιροῦ δυστυχήματα ποικίλα τε καὶ ἐξαίσια. ὅ τε γὰρ Χοσρόης, ὁ τῶν Περσῶν βασιλεύς, τὴν εἰρήνην διέλυσεν, καὶ οἱ Ἄβαρεις τὴν Θρᾴκην διώλεσαν, καὶ ἄμφω τὰ στρατεύματα τῶν Ῥωμαίων διεφθάρησαν, ὥστε, ὁπηνίκα Ἡράκλειος ἐβασίλευσε καὶ ἐξέτασιν τοῦ ὁπλιτικοῦ ἐποιήσατο εἰς τὸ ἀκριβές, ἐκ πάσης τῆς πληθύος τῆς εὑρεθείσης ἐπὶ τῆς τυραννίδος Μαυρικίῳ (Μαυρικίου?) μετὰ Φωκᾶ οὐχ εὗρε περατέρω δύο ἀνδρῶν.

[7] Simocattae Historia VIII 11, 6, de Boor 305: οὕτω μὲν οὖν ὁ βασιλεὺς καὶ νόμων φύσεως ὑψηλότερος γεγονὼς ὑπαλλάττει τὸν βίον.

(*οὐ διέλειπε... καὶ ἐξαίσια*) он преузима од Симокате, али скраћујући и тенденциозно ограничавајући смисао само на Фокино доба, док Симоката уствари каже да су несреће Византију пратиле од Маврикијеве смрти па све до његова времена, тј. до око 628, када је написао прву књигу своје Историје[8]. Ираклије је затекао свега два војника из Маврикијева времена, пошто су Персијанци и Авари, каже Теофан, упропастили целокупну Фокину армију. И овде Теофан полази од Симокате, али га, као и у претходном случају, искривљено преноси. Помињући Фокина убиства и масовне покоље, Симоката прича да је „нечовечна војска" (*τὸ ἀφιλάνθρωπον στράτευμα*), која је послушно извршавала цареве наредбе, платила заслужену казну, јер су „сви припадници оних разбојничких одреда, запавши у многе и разне невоље, изгубили животе", неки у ратним окршајима и ропству, а други од грома, болести и глади. „А веома много њих — наставља Симоката — заврши овај грешни живот под оштрицом мача и сабље, и Персијанце све дотле ратна срећа не остави док се потпуно не истреби она тиранољубива и безбожна војска". Упозоравајући читаоца да ће навести доказ, Симоката продужује: „Кад је самодржац Ираклије заратио против Рахзадха, по извршеном пребројавању војске, нађе свега два борца који су преостали из тиранољубиве војске, иако у међувремену није прошло много година. А кад се временом нови војни одреди створише и оно зло (Фокина војска) нестаде, промени се и ратна срећа Персијанцима те паде вавилонски змај, Хормисдов син Хозрое, и заврши се персиски рат"[9]. Управо ово место послужило је Теофану као извор за вест о истребљењу Фокине армије, односно о Ираклијевом пребројавању војске. Теофанову зависност од Симокате, без обзира да ли директну или индиректну, откривају дословно подударне речи или делови фраза: *ὁπηνίκα, ἐξέτασιν τοῦ ὁπλιτικοῦ, ἐκ πάσης τῆς πληθύος* итд. Али док се из Симокатина писања, иако реторски замагљеног и хронолошки доста непрецизног[10], јасно разабире да Ираклије неколико

[8] Simocattae Historia VIII 12, 14, de Boor 308: οὐ διέλιπε γὰρ ἐξ ἐκείνου καιροῦ μέχρι τῶν χρόνων τῶν καθ'ἡμᾶς τῇ Ῥωμαίων ἀρχῇ ἀποτεύγματα ποικίλα τε καὶ ἐξαίσια καὶ τῷ μεγέθει ἀνυπομόνητα.

[9] Simocattae Historia VIII 12, de Boor 307—308. Последње две реченице, цитиране у преводу, текстуелно гласе (VIII 12, 12—13, p. 308): ὁπηνίκα πρὸς τὸν Ῥαζάτην τὸν πόλεμον ἐποιήσατο ὁ αὐτοκράτωρ Ἡράκλειος, ἐξέτασιν τοῦ ὁπλιτικοῦ ἀνακρίνας δύο καὶ μόνους στρατιώτας τῆς φιλοτυράννου πληθύος ὑπολειμμένους ἐξεῦρεν, καίτοι μὴ πολλῶν μεσολαβησάντων τῶν χρόνων. ἐπεὶ δ'ἐνεόχμωσεν ἑτέρας ὁ χρόνος δυνάμεις τό τε κακὸν κατανάλωτο, τὰ τῆς εὐπραγίας μεταπίπτει τοῖς Πέρσαις...

[10] Анализирајући ову Симокатину вест Pernice, Eraclio 69 n. 1, закључује да је треба датирати у прве године Ираклијеве владе, пошто аутор каже да „у међувремену (sc. од пада Фоке до Ираклијева рата с Рахзадхом) није прошло много година" (μὴ πολλῶν μεσολαβησάντων τῶν χρόνων). Занимљиво је да исти Симоката пише да „Персијанце све дотле ратна срећа не остави док се потпуно не истреби она тиранољубива и безбожна војска" (καὶ οὐ πρότερον Πέρσαις τὰ τῆς νίκης ἀπέλιπεν, πρὶν ἂν εἰς τὸ παντελὲς διεφθάρη ἡ φιλοτύραννος... πληθύς), што, другим речима, значи да Фокина војска нестаје тек око 622, јер је промена ратне среће за Персијанце наступила, као што се зна, управо те године. У сваком слу-

година против Персијанаца безуспешно ратује и тада, извршивши пребројавање војске, сагледа сву тежину положаја и доцније, створивши нове одреде, постиже победу, дотле Теофан, иако преносећи Симокату, извештава да су „обе ромејске војске (источна и европска) биле уништене“ још за време Фоке и да је то Ираклије, пребројивши војску, утврдио одмах чим је ступио на престо. Теофан очигледно искривљује Симокату и стога ми с разлогом доводимо у питање веродостојност како његове вести да су за време Фоке Авари и Персијанци потпуно сломили византиску армију, тако и посебног извештаја да су Персијанци 607—608 допрли чак до Халкедона[11].

Извештајем о тоталном поразу Фокине војске, апстрахујући неслагање са Симокатом, Теофан запада у противречност и са неким сопственим подацима, што још у већој мери открива његову неверодостојност. Из његових речи „Хозрое... раскиде мир а Авари опустоше Тракију, и обе ромејске војске (sc. источна и европска) беху уништене“ излази да је Фока ратовао и на Истоку и у Тракији и да је на оба фронта његова војска претрпела потпуни пораз. Али овде се намеће питање: како је могућно да и „европска војска“ буде поражена кад је она, према истом Теофану, већ 604 пребачена на Исток?

Вест о уништењу Фокине армије стоји у још очигледнијој супротности са оним што је исти Теофан забележио под другом годином Ираклијеве владе. Он тамо пише: „Те године (6103 = 611/612) Персијанци заузму кападокиску Цезареју и у њој многе хиљаде претворе у робље. Цар Ираклије увиде да је ромејска држава у стању расула. Јер Европу Авари претворише у пустињу, а Персијанци покорише читаву Азију и градове поробише и ромејску војску у борбама упропастише. И видевши то (Ираклије), нађе се на муци шта да предузме. Приступивши наиме испитивању да ли у војсци још има од оних који су се уз Фоку борили против Маврикија за његову (Фокину) власт, нађе свега двојицу у свим војним одредима“[12].

Првом реченицом Теофан јавља да је 611 пала кападокиска Цезареја и тиме индиректно извештава да те године отпочиње право освајање Мале Азије од стране Персијанаца, односно да у

чају, израз „није прошло много година“ свакако је одређенији и он упућује на закључак да се Ираклијево безуспешно ратовање са Рахзадхом и његово пребројавање војске, које је томе рату уследило, одигравају негде половином друге деценије VII века.

[11] Theophanes, de Boor I 296.

[12] Theophanes, de Boor I 299—300: τούτῳ τῷ ἔτει παρέλαβον οἱ Πέρσαι Καισάρειαν τῆς Καππαδοκίας καὶ πολλὰς μυριάδας ἐν αὐτῇ ᾐχμαλώτευσαν. Ἡράκλειος δὲ ὁ βασιλεὺς εὗρε παραλελυμένα τὰ τῆς πολιτείας Ῥωμαίων πράγματα. τήν τε γὰρ Εὐρώπην οἱ Ἄβαρεις ἠρήμωσαν, καὶ τὴν Ἀσίαν οἱ Πέρσαι πᾶσαν κατέστρεψαν καὶ τὰς πόλεις ᾐχμαλώτευσαν καὶ τὸν τῶν Ῥωμαίων στρατὸν ἐν τοῖς πολέμοις ἀνήλωσαν. καὶ ταῦτα ἰδὼν ἐν ἀπορίᾳ ἦν, τί δράσῃ. ἐρευνήσας γὰρ τὸν στρατόν, εἰ ἄρα ἐσώζοντο ἐκ τῶν μετὰ Φωκᾶ κατὰ Μαυρικίου στρατευσάντων ἐπὶ τῆς τούτου τυραννίδος, δύο μόνους εὗρεν ἐν πᾶσι τοῖς θέμασιν.

тренутку Ираклијевог доласка на власт (610) малоазиске покрајине још нису биле освојене. И доиста, нама је познато, захваљујући највише управо Теофану, да су Персијанци, отпочевши офанзиву 611, освајали град за градом и провинцију за провинцијом и да су до 615 њихови одреди прегазили читаву Малу Азију и стигли до Босфора[13]. Другим речима, персиско освајање Мале Азије догађа се између 611—615.

Наредни Теофанов податак „Европу Авари претворише у пустињу" очигледно се односи на исти период на који и персиско освајање Мале Азије, пошто су и у првом и у другом Теофановом извештају акције Персијанаца и Авара синхронизиране и Ираклијево пребројавање војске стављено у тренутак када су оне већ биле завршене. Сагласно томе, Теофанову вест о аварском пустошењу Балкана морамо ставити у временски размак од 611—615. Индиректну потврду за правилност овог датирања налазимо и у другим изворима из којих се види да је у првим годинама Ираклијеве владе читав византиски Балкан био преплављен Аваро-Словенима[14].

Да су још за време Фоке „обе ромејске војске (источна и европска) биле уништене", како се наводи у оном првом Теофановом извештају, односно да су Персијанци већ 607—608 стигли чак до Босфора, како се каже у оном другом, зар би онда Персијанцима требало још пуне четири године за освајање Мале Азије? Ствар је јасна. Својим извештајем о персиском освајању Мале Азије у времену од 611—615 Теофан сам у довољној мери разоткрива неодрживост свога податка о уништењу византиске армије од стране Авара и Персијанаца за време Фоке[15].

Доказ о неоснованости Теофанових вести о персиском освајању Мале Азије, а с тим у вези и извештаја о аварско-словенским провалама на Балкан, налазимо и у обавештењима оријенталних извора за то доба. Њихове вести, иако не увек међусобно усклађене, показују да су Персијанци за Фокине владе победоносно ојевали само у Сирији, Кападокији и Јерменији, док о неком њиховом освајању Галатије и Пафлагоније, потпуном уништавању Фокине

[13] Ostrogorsky, Geschichte², 77.

[14] Шишић, Повијест Хрвата I 232; Ostrogorsky Geschichte², 76; Баришић, Чуда Димитрија Солунског као историски извори (Београд 1953) 85—98. Не видимо да је оправдано Теофанову вест о аварском пустошењу Европе везивати искључиво за 610, како чине Rački, Documenta I 263, и Grafenauer, Nekaj vprašanj 74—75.

[15] Вести о аварско-персиским освајањима и Ираклијевом пребројавању војске Теофан, како видесмо, доноси на два места, под два разна датума. Сличан дублет, и то управо за Фокино доба, већ је констатован и у погледу његова извештаја о покушају Германа да се, приликом Маврикијева пада, дочепа престола. Једанпут ту вест доноси под 602, како је уствари и било, и другипут под 606, где не припада (Yvonne Janssens, Les Bleus et les Verts sous Maurice, Phocas et Héraclius, Byzantion 11 [1936] 508, 518). Из овог закључујемо да је Теофан своја обавештења о Фокином времену прикупљао из разних извора.

армије и продирању чак до Халкедона, како извештава Теофан, нема нигде ни говора[16].

Анализом Теофанових вести о Фокином времену долазимо дакле до закључка: прво, да у њима нема ниједног изричитог податка о некој аварско-словенској провали у то доба, и друго, да Теофанов извештај из 6103 (= 611/612) о аварском пустошењу Европе треба датирати у прве године Ираклијеве владе.

Пређимо сада на вести о догађајима на Балкану у Фокино доба које доноси Павле Ђакон. Укратко, оне се своде на ово. Око 596 Хаган склапа мир са лангобардским краљем Агилулфом, пославши посланика у Милано[17]. Агилулф 601 шаље „Хагану, краљу Авара, тесаре за изградњу лађа, којима је исти Хаган освојио неко острво у Тракији"[18]. Исте или идуће (602) године Агилулфови посланици, на повратку од Хагана, доносе извештај да су „са Аварима склопили вечни мир". С њима је у Италију стигао и Хаганов делегат који продужује за Галију да би франачке краљеве измирио с Лангобардима. „У међувремену — на-

---

[16] Pernice, Eraclio 19—21. Вест доноси Theophanes, de Boor I 296, а према њему и Scylitzes (Cedrenus), ed. Bonn. I 712.

[17] Pauli Diaconi Historia Langobardorum IV 12 (= Kos, Gradivo I Št. 117)

[18] Pauli Diaconi Hist. Langob. IV 20: Hoc quoque tempore (sc. quo Agilulfi filia capta) misit Agilulf rex cacano regi Avarorum artifices ad faciendas naves, cum quibus isdem cacanus insulam quandam in Thracia expugnavit. L. M. Hartmann, Untersuchungen zur Gesch. der byzant. Verwaltung in Italien (Leipzig 1889) 113, ову вест с разлогом ставља у 601. Павлов израз insulam quandam in Thracia expugnavit доводи у везу са Симокатиним извештајем (Hist. VIII 2, de Boor 285) о аварско-византиским борбама око „острва Виминацијума". Међутим, у Geschichte Italiens II 1 (Gotha 1900) 115, 122—123, он напушта ту интерпретацију и помишља на Симокатину вест о Хагановом опседању града Томи (Hist. VII 13, de Boor 267). Сматрамо да се ни ова интерпретација не може прихватити, јер Хаганово опседање града Томи пада у крај 599 и почетак 600 (cf. Баришић, Византиски извори I 122). Нама се чини да се вест о Хагановом освајању „неког острва у Тракији" хронолошки и садржајно подудара са Симокатиним извештајем (Hist. VIII 5, de Boor 292) о аварском освајању „такозваних Катаракта" (дан. Ђердап) ујесен 601, односно о презимљавању аварске војске у Константиоли, на десној обали Дунава (cf. Баришић, Византиски извори I 124—125). У време „око 601" Павлову вест ставља и Kos, Gradivo I Št. 134. Датирање у 603, које заступа Grafenauer, Nekaj vprašanj 74, 83, не да се ничим бранити. Напротив, контекст и текст самог Павловог извештаја, као и допунски подаци из писама папе Гргура Великог на које указује Hartmann, јасно показују да се вест односи на последње године Маврикијеве војне против Авара. У најновијем осврту на ово питање Grafenauer, Kronološka vprašanja selitve južnih Slovanov ob podatkih spisa Miracula s. Demetrii, Zbornik Filozofske fakultete 2 (Ljubljana 1955) 38—39, признаје да „podatek stoji sredi med dogodki iz l. 601 in 602", али га ипак датира у 603, наводећи као разлог да се Павлова вест о Хагановом освајању „једног острва" не да ускладити ни идентификовати ни с једним Симокатиним извештајем о току Маврикијеве војне у времену 600—602. У погледу датирања вести Павле Ђакон је, зна се, често нејасан, недоследан и непоуздан. Али нетачност извесне његове хронологије утврђује се само на основу неког бољег, старијег или веродостојнијег извора. То овде није случај и стога не видимо довољно разлога за одбацивање Павловог датирања у време између 601—602. С друге стране, изгледа нам сасвим неоправдано Павлов податак о Хагановом освајању „једног острва у Тракији" тумачити као „аварски упад у Тракију", и чак га идентификовати са речима „Авари уништише Тракију" из једног Теофановог извештаја, како чини Графенауер.

стављa Павле Ђакон — Лангобарди, заједно са Аварима и Словенима, провале у Истру и сву је попале и опљачкају“[19]. Продужујући непријатељство са равенским егзархатом, Агилулф 603, месеца јула, „опседне Кремону са Словенима које му је у помоћ послао Хаган, краљ Авара“ и заузе је 21 августа, а на исти начин и Мантову, 13 септембра. Новембра исте године Агилулф склопи мир са равенским егзархом на годину и по, тј. до априла 605[20]. Новембра исте године продужи га на годину дана (тј. до нов. 606), а после краћег прекида још на три године (тј. до 610)[21]. За четврто продужење мира на годину дана (тј. до 611) Агилулф шаље посланика цару Фоки у Цариград[22].

Као што видимо, Павле Ђакон не саопштава ни једну вест која би говорила о неком аварско-словенском упаду у византиске провинције јужно од Саве и Дунава. Из његових извештаја разабиремо само толико да је Хаган пред крај Маврикијеве владе, губећи битку за битком на дунавском бојишту, ужурбано склопио са Лангобардима мир и војни савез, да је од њих добио техничку помоћ и с њима, пред сам крај Маврикијеве владе, учествовао у пустошењу византиске Истре. То је очигледно био користан потез са гледишта његове стратегије. Али 603, када је рат са Маврикијем већ био завршен и Фока дошао на престо, он продужује пријатељство са Агилулфом и шаље му војну помоћ, али овога пута не своје Аваре и Словене, него само Словене. На тај начин он се налазио у могућности да ову акцију, ако устреба, пред царем прикаже не као своје него као словенско дело, утолико лакше што су Словени и пре у овом крају самостално упадали на византиску територију[23]. И доиста, од Теофана дознајемо да 604 Фока „повећава данак Хагану“[24]. После 603 Хаганови савезници Ланго-

---

[19] Pauli Diaconi Hist. Langob. IV 24. Датирано према Hartmann, Geschichte Italiens II 1, 115—116. Kos, Gadivo I Št. 138, упад у Истру ставља у око 602, а Јиречек-Радонић, Ист. Срба I 66, у око 600. Grafenauer, Nekaj vprašanj 74, и овај догађај ставља у време око 603. Међутим, наредна вест о Агилулфовом освајању византиских градова поуздано се односи на јули 603, док је извештај о лангобардско-аварско-словенској провали у Истру очигледно повезан са догађајима пре Маврикијева пада (cf. Pauli Diaconi Hist. Langob. IV 25). У делу Ustoličevanje koroških vojvod in država karantanskih Slovencev, Љубљана 1952, p. 431—434, Графенауер, исту вест датира у 602.

[20] Pauli Diaconi Hist. Langob. IV 28 (= Kos, Gradivo I Št. 140; Rački, Documenta I 262).

[21] Pauli Diaconi Hist. Langob. IV 32. Cf. Hartmann, Untersuchungen zur Gesch. d. byzant. Verwaltung in Italien, p. 113.

[22] Pauli Diaconi Hist. Langob. IV 35. Cf. Hartmann, l. c. Карактеристично је за поступак Павла Ђакона да он ову вест, иако изричито наводи име цара Фоке, доноси под истом годином под којом бележи и смрт побуњеног егзарха Елевтерија, за кога из других извора поуздано знамо да је убијен 619 (Cf. Hartmann, Gesch. Italiens II 1, 202—204). Исто тако, у Фокино доба он ставља и персиско освајање Јерусалима из 614 (Hist. Langob. IV 36).

[23] Cf. Grafenauer, Nekaj vprašanj 61; Idem, Ustoličevanje koroških vojvod..., p. 431—434.

[24] Фока је пребацио војску из Европе у Азију τῷ Χαγάνῳ τὰ πάκτα αὐξήσας (Theophanes, de Boor I 292); Dölger, Regesten I 152.

барди, према Павлу Ђакону, са византиским егзархатом одржавају мир све до краја Фокине владе, а у истом времену мирују и Аваро-Словени. На ратној сцени у овим областима они се појављују тек по Ираклијевом доласку на власт, око 611, када је Хаганова војска „у безбројном мноштву" провалила у Фурландију и Истру[25].

На реду је извештај јаковитског епископа Јована из Никиу (Горњи Египат). У поглављима 107—110 своје Хронике Јован веома подробно описује збивања у Египту и северној Африци у седмој и осмој години Фокине владе. У 109 поглављу, које говори о догађајима из 609, прича се прекида једном забелешком о пустошењу византиских провинција на Балкану од стране неких варвара и о персиском освајању неких малоазиских покрајина. Белешка гласи: „On rapporte, au sujet de l'empire romain, que les rois de ce temps, avec des barbares, des peuples étrangers et des Illyriens, ravageaient les villes des chrétiens et emmenaient les habitants captifs. Seule la ville de Thessalonique fut épargnée, car ses murs étaient solides et, grâce à la protection de Dieu, les peuples étrangers ne réussirent pas à s'en emparer; mais toute la province fut dépeuplée. Ensuite des armées d'Occident se tournèrent contre Rome et firent prisonniers les Égyptiens... Serge l'Apostat et Cosmas... Les Perses se rendirent maîtres du fleuve Euphrate et de toutes les villes de la province d'Antioche et les ravagèrent; ils ne laissèrent subsister, à cette époque, aucun soldat (romain). Les habitants de la Tripolitaine..."[26].

Први део ове забелешке, који се односи на Балкан, ми смо већ једном приликом покушали да анализирамо и дошли смо до закључка да се ту очигледно алудира на више догађаја које је немогућно датирати у једну годину, иако је садржина у појединостима неразумљива, да се вест у најбољем случају може сматрати потврдом извештаја у Miracula s. Demetrii II 1 и, према томе, да као датум долазе у обзир прве године Ираклијеве владе[27]. Овом приликом, имајући на расположењу читав превод Јованове Хронике[28], изнећемо само неколико допунских запажања. Поглавља 107—110 сачињавају тематску целину. Цитирана белешка нема никакве садржинске везе са оним што се приповеда у поглављу 109 и очигледно је да је тамо механички убачена. У самој белешци разликујемо три извештаја: прво, о варварском пљачкању Балкана, друго, о неком нама потпуно неразумљивом нападу армија Запада на Рим (Цариград?), којом су приликом заробљени Египћани

[25] Pauli Diaconi Hist. Langob. IV 37, IV 40 (= Kos, Gradivo I Št. 145, 148). Cf. Grafenauer, Nekaj vprašanj 75.

[26] Chronique de Jean, évêque de Nikiou. Texte éthiopien publié et traduit par H. Zotenberg, Paris 1883, p. 430—431.

[27] Баришић, Чуда Димитрија Солунског..., p. 93—95.

[28] И овога пута остао нам је неприступачан најновији и најбољи превод: R. H. Charles, The Chronicle of John, bishop of Nikiu (translated from Zotenberg's ethiopic text), London 1916.

Сергије Одметник и Кузман, и треће, о персиском освајању малоазиских градова и уништењу ромејске војске. Овакав склоп белешке умногоме нас потсећа на онај Теофанов извештај из 6103 о којем смо већ расправљали, и стога претпостављамо да је Јован саму вест преузео из неке византиске хронике VII века, можда исте којом се доцније служио и Теофан[29]

У првом извештају Јован из Никиу пише, поред осталог, да су варвари, свакако подунавски Аваро-Словени, порушили све илирске градове и да је једино остао читав Солун, захваљујући својим бедемима. Реч је дакле о некој замашној акцији која је обухватила читав Балкан. Затим, индиректно се каже да је приликом тих провала био нападнут и Солун. Том и таквом садржином Јованов извештај не да се ускладити ни са једним очуваним изворним податком о Фокином добу. Напротив. У погледу илирских градова, бар неких већих (Сардика, Ниш), са приличном поузданошћу је утврђено да су од варвара порушени тек око 615 године[30]. Исти је случај и са опсадама Солуна. Из једне хомилије Чуда Дамитрија Солунског, како ћемо ниже видети, разабире се да је Солун у времену 607—610 био поштеђен од било каквих варварских опсада или напада. Према томе, немамо разлога да вест Јована из Никиу о варварском пустошењу Илирика датирамо ни у последње године Фокине владе, а камоли у 609[31].

Последњи извор којим се брани теза о словенској колонизацији Балкана за време Фока јесу Чуда Димитрија Солунског. Расправљајући о хронологији прве и друге збирке Чуда, ми смо

[29] Хроника Јована из Никиу састављена је у другој половини VII века и обухвата време од Адама до 644. Извештаји о Египту, најдрагоценији део Хронике, заснивају се на домаћој усменој традицији и аутопсији, док су остали састављени углавном према византиским хроничарима, како истиче Zotenberg у Introduction свога издања (p. 9—10). О односу Јована према византиској хронографији Zotenberg опширније расправља у својој студији, првобитно објављеној у Journal Asiatique 10 (1877), 12 (1878), 13 (1879), и после штампаној као сепарат под насловом: La Chronique de Jean, évêque de Nikiou (notice et extraits), par M. H. Zotenberg, Paris 1879. Хроника је првобитно састављена на грчком и делимично на коптском, затим скраћено преведена на арапски и са тог језика 1602 на етиопски. Ту лежи објашњење за велики број нејасних места и искривљених имена.

[30] Баришић, Чуда Димитрија Солунског..., p. 98.

[31] Узимајући у обзир вести из Чуда Димитрија Солунског о приликама на Балкану у Фокино доба Grafeñauer, Kronološka vprašanja selitve južnih Slovanov ob podatkih spisa Miracula s. Demetrii, Zbornik Filoz. fakult. 2 (Љубљана 1955) 36—37, одустаје од свог ранијег датирања Јованове вести у 609 (cf. горе нап. 4) и ставља је у „прву деценију VII века", одн. у време око 603. Као на упоредне податке позива се на Theophanes, de Boor I 299, и Miracula s. Demetrii I 12, датирајући их у исто време. О Теофановој вести већ смо расправљали (текст горе у нап. 12). У Miracula I 12 прича се о нападу 5000 Словена на Солун. Тај догађај у расправи о Чудима датирали смо у време око 584. Ако би се тај предлог хронологије морао кориговати, у што још нисмо убеђени, опет се неће моћи употребити као упоредни податак за извештај Јована из Никиу, пошто се у Mir. I 12 описује напад мање словенске групе која је истог дана одбијена, док се код Јована очигледно алудира на опсаде већих размера и дужег трајања. С друге стране, датирање Јованове вести у време око 603 несложиво је са податком о рушењу илирских градова.

та тумачења узели у обзир и покушали смо да их критички размотримо. У погледу Чуда као извора за Фокино доба дошли смо, укратко, до ових закључака. Вести о аварско-словенским или словенским провалама у Македонију или јегејску област односе се на доба цара Маврикија (Mir. I 12, 13—15), цара Ираклија (Mir. II 1—3) и Константина IV (Mir. II 4—6). Времену цара Фоке припадају само опис грађанског рата 607—610 (Mir. I 10) и белешка о глади у Солуну и околини између 608—610 (Mir. I 3). О неким провалама варвара у Македонију или друге балканске провинције у периоду Фокине владе нема нигде ни спомена. Да је таквих догађаја било, тешко је замислити да би их прећутао митрополит Јован, писац прве збирке Чуда, пошто је он не само Фокин савременик него и његов отворени противник, а своје дело је написао после цареве смрти[32].

Резултат предњих разматрања своди се на констатацију коју је већ пре четрдесет година једном кратком реченицом формулисао Ј. Кулаковски, изванредни познавалац византиске, западне и оријенталне изворне литературе: у писаним изворима нема података о аварско-словенским провалама и колонизацији Балкана за време цара Фоке[33].

Већ општеусвојена теза о словенском насељавању Балкана у доба Фоке заснива се, како смо напред показали, на двојакој врсти доказивања: прво, на тумачењу извесних писаних извора, и, друго, на закључивању по закону вероватноће при општој оцени стања у коме се тада налазило Царство. Међутим, ако стоји чињеница да очувани извори о варварским упадима ћуте, онда ео ipso смањује се и вероватноћа да су ти упади уопште постојали. Истина, на први поглед изгледа невероватно да су Аваро-Словени могли стајати скрштених руку крај потпуно незаштићеног Дунава. Али колико год то изгледало природно, не значи да је тако морало и бити. Иако су изворни документи о Фокиној влади малобројни и фрагментарни, ипак недостатак вести о аварско-словенским упадима претставља значајну чињеницу, поготову ако држимо на уму да сви византиски извештаји потичу од изразитих противника цареве политике. Тај факат, по нашем мишљењу, упућује на претпоставку да су подунавски варвари за време осмогодишњег Фокиног царевања мировали. За то индиректно говоре и извесни изворни подаци. У већ наведеним Теофановим речима о „повећавању данка“ (τὰ πάκτα αὐξήσας) Хагану 604 од стране Фоке, ми гледамо индиректан податак да је цар пре 604, вероватно приликом самог ступања на престо, склопио са Аварима мир и обавезао се на плаћање годишњег трибута. Исто тако, индиректну потврду да између 607—610 на византиски Балкан не провањују варвари налазимо у десетој хомилији прве збирке Чуда Димитрија Солунског. Грађански рат, саопштава архиепископ Јован

[32] Баришић, Чуда Димитрија Солунског..., pp. 38, 44—48, 69—70 et passim.
[33] Ю. Кулаковский, История Византии III (Киев 1915) 16.

буктао је по градовима Истока. И као што пожар лако прелази с једне куће на другу, „тако и глас о источним несрећама, проширивши се на све градове по Илирику, неке замрачи страстима грамзивости и у њима суграђане као грање запали пламеном међусобног рата. И Мучеником чувану метрополу Солуњана већ су почели окруживати поветарци страхота из суседних градова“[34]. Овај приказ ситуације περὶ τὸ Ἰλλυρικόν пред крај Фокине владе сам по себи, мислимо, претставља прећутан извештај да у то време варвари не упадају. Уосталом, наведене речи налазе се у уводном делу хомилије о чудесном спасавању Солуна од грађанског рата и стога је незамисливо да би архиепископ Јован, у случају да су тада Илирик и Македонију угрожавали варвари, пропустио да то не спомене и Чудотворцу не захвали због спасавања и од те опасности. Према томе, од осам година Фокиног царевања прве три и последње три на Балкану, према наведеним извештајима, треба да су протекле без варварских насртаја. Немамо никаквог разлога за претпоставку да је ситуација у преосталом међувремену од две године била друкчија.

При решавању дилеме да ли је за време Фоке на Дунаву владао мир или није, да ли су тада варвари у балканске провинције упадали или нису, потребно је, мислимо, размотрити још неколико момената. Пре свега, реч-две о Фоки и његовој политици. У очуваним записима он је оцртан као сирови центурион који се, добивши круну, убрзо опио влашћу и избезумио од страха за опстанак. Унезверен тиранин наступа непромишљено и свирепо, размахује слепо, губи пријатеље, и угушујући нереде, уствари повећава хаос. Та оцена, кад је реч о унутрашњој Фокиној политици, свакако стоји и просто се намеће. Међутим, у спољној политици, колико ми видимо, Фока се показује знатно трезвенијим и разумнијим. Од првог ступања на власт он је у рату са непомирљивим источним суседом. Сама чињеница да су Персијанци за његове владе пожњели само делимичне успехе, да су освојили само неке пограничне области и градове а не читаву Малу Азију, како су доцније тенденциозно записали византиски хроничари, показује да је Фока рат са Персијанцима не само озбиљно схватио него и промишљено водио. Не можемо прећи ни преко чињенице да Фока једним потезом попустљивости успоставља срдачне односе са снажном римском куријом, мењајући тиме политику свога претходника[35]. Ако тако ствари стоје, зар је онда неприродно да Фока и према Аварима наступа разумно? Један једини очувани податак о његовој политици према балканском суседу (Теофанова вест о повећању данка Хагану 604) јасно показује да је он схватио

---

[34] Miracula I 10, PG 116, 1264 № 78: οὕτω καὶ τὰς περὶ τὸ Ἰλλυρικὸν ἁπάσας πόλεις ἡ τῶν ἀνατολικῶν φήμη διανεμηθεῖσα κακῶν, τινὰς μὲν κατεζόφωσε τοῖς τῆς φιλαργυρίας θυμοῖς, καὶ τὰς ἐμφυλίους φλόγας ἐν αὐταῖς τοῖς φυλικοῖς φρυγάνοις ἀνῆψεν . . .

[35] Cf. Pauli Diaconi Hist. Langob. IV 36.

потребу одржавања мира са Аварима. Та потреба била је стално актуелна и цар Фока, бивши побуњеник на дунавском фронту и заговорник обустављања рата против Авара имао је добре услове да с Хаганом живи у миру.

Услови за одржавање добрих односа са Аварима били су повољни и због тога што се и сам Хаган налазио у тешком положају. Пред крај десетогодишњег рата са Маврикијем аварска војска, према већ наведеном сведочанству Павла Ђакона, била је већ толико ослабљена да је Хаган морао набрзину са италским Лангобардима склопити „вечни мир“ и од њих тражити техничку помоћ. Само у борбама у Банату и на Тиси, 600 г. његова војска, према Симокати, претрпела је губитке од преко 40.000 мртвих, док број заробљених свакако није био знатно мањи[36]. Године 602, пред сам прекид Маврикијеве војне и Фокино ступање на престо, Хаган се налазио у крајње опасном стању, „пошто се неки одреди Авара одметну и почну убрзано прибегавати самодршцу (Маврикију)“[37]. Имајући у виду да је аварска коњица на врхунцу своје моћи пред почетак Маврикијеве војне, крајем VI века, бројала око 50.000 људи[38], лако нам је замислити сву озбиљност поменутих губитака за Хаганову армију, иако не заборављамо да њену већину нису сачињавали сами Авари. Из борбе против Маврикија Авари су, очигледно, изишли десетковани и свестрано ослабљени. Речи Павла Ђакона да је Маврикије „својом храброшћу потпуно поразио Хуне, који се називају и Авари“[39] у правом светлу оцртавају положај Авара на самом почетку VII века.

Фокина побуна и с њом повезани прекид Маврикијеве војне за Хагана значили су спас у дванаестом часу. И кад је Фока, погубивши Маврикија и поставши цар, побеђеном Хагану понудио не само мир него и трибут, Хаган је морао бити више него задовољан. Више од свега њему је био потребан мир. Јер требало је времена да се залече ране, да се у преосталој војсци успостави ред, да се прикупе и увежбају нове трупе, да се изврше темељите припреме за један озбиљнији обрачун са Византијом. И доиста, чим је Ираклије збацио Фоку са престола, Хаган изводи врло замашну ратну акцију. „Безбројна мноштва“ његове војске упадају у Истру, продиру у Далмацију, преплављују Илирик, Македонију и Хеладу, провањују у Тракију[40]. Ова, на широком фронту извршена офанзива, и то свега десетак година после пораза у рату

---

[36] Simocattae Historia VIII 2—4, de Boor 284—290.

[37] Simocattae Historia VIII 6, de Boor 293. Cf. Нодило, Хисторија средњега вијека III (Загреб 1905) 115, 125.

[38] Grafenauer, Nekaj vprašanj 91.

[39] Pauli Diaconi Hist. Langob. IV 26: Hunni quoque, qui et Avares appellantur, eius (sc. Mauricii) virtute devicti sunt. Озбиљност аварског пораза истичу Нодило, Хисторија средњег вијека III 115 sq. и Bréhier, Vie et mort de Byzance, Paris 1947, 45.

[40] Theophanes, de Boor I 299—300; Pauli Diaconi Hist. Langob. IV 37, IV 40; Miracula s. Demetrii II 1, ed. Tougard 118—126. Cf. горе нап. 14.

са Маврикијем, свакако је изискивала озбиљне припреме. За њих је требало времена. У кратком периоду Фокине владе Хагану је мир очигледно био не само користан него и потребан. Јер прва деценија VII века у аварској историји значи интервал између једног озбиљног пораза и једног необично замашног ратног подухвата.

Да резимирамо. Мишљење да су Аваро-Словени за време цара Фоке масовно упадали у балканске провинције и у њима се насељавали — сматрамо неодрживим. Анализом извора, којима се то мишљење брани, дошли смо до констатације да се у њима упади подунавских варвара уопште не спомињу. Напротив, извесни писани извештаји индиректно обавештавају да је за Фокина царевања на Балкану владао мир. До истог закључка доводи нас и осврт на спољну политику цара Фоке и стање аварске државе у његово доба.

Овај рад претставља покушај да се, бар донекле, осветли и реши питање односа подунавских Аваро-Словена према Византији у првој деценији VII века. Значај тога, наоко ситног питања, за нас је у томе што се налази у склопу ширег проблема словенске колонизације Балкана.

FRANJO BARIŠIĆ

DE AVARO-SLAVIS IN PHOCAE IMPERATORIS AETATE

(Summarium)

Sunt plures viri docti qui putent Slavos ex transdanubianis paludibus in Illyrici provincias magna in multitudine iam Phoca regnante migravisse. Quae opinio duplici modo argumentandi defenditur. Cum sub Phocae imperio non solum cum Persis bellum continuo gereretur et bellum civile flagraret, sed etiam provinciis Europae post annum 604, quo copiae Byzantinorum exercitus de Thracia in Asiam transmissae, nulla defensio esset, necesse est, ut concluditur, easdem provincias a barbaris Avaro-Slavis saepe populatas atque ab ipsis in domicilia nova constitutas esse (Drinov, Nodilo, Šišić, Vasiliev, Ostrogorsky, etc.).

Eandem hypothesim alii autem (Stanojević, Jireček, L. Hauptmann, B. Grafenauer etc.) quibusdam Theophanis, Pauli Diaconi, Ioannis de Nikiu Ioannisque, Thessalonicensis archiepiscopi, testimoniis firmiorem facere conantur. Verumtamen, si supradicta testimonia attente et singulatim perscrutentur, patebit non Phocae (602—610) sed Mauricii (582—602) vel Heraclii (610—641) imperium spectare. Quae ita esse his rationibus probare conamur.

Theophanes sub A. M. 6092 (ed. de Boor 290) scribit Phocae aetate Thraciam ab Avaris depopulatam, Romaeorum exercitus in Oriente et Occidente ad internecionem deletos ac Heraclium, corona adepta, e Phocae militibus tantummodo duos vivos repperisse. Quarum rerum gestarum expositionem Theophanes sine dubio Simocattae Historia quodam modo usus (VIII 11, 6 et VIII 12, 12—14 — de Boor 305, 308) composuit, sed chronologiam perperam transferens. Dum enim Simocatta aperte dicit Heraclium exercitus censum fecisse aliquot annos postquam ad regnum pervenisset (μὴ πολλῶν μεσολαβησάντων τῶν χρόνων — cf. Pernice, Eraclio 69 n. 1), tum Theophanis dato communicatur Heraclium primo regni sui anno id fecisse. Quod maioris momenti est, relationem de iisdem rebus gestis Theophanes iterum refert sub A. M. 6103 (= 611/12 n. ae.), ac ex eius verbis sequitur: 1° ab Heraclio militiae censum factum esse circa annum 615, quod quadrat cum supradicta Simocattae relatione (Hist. VIII 12, 12—13 — de Boor 308); 2° vastationes Avarorum in Europa Persarumque in Asia, praecedentes militiae censui, evenisse intra 611—615, quod argumento est illam eiusdem Theophanis relationem ex A. M. 6092 (ed. de Boor 290) ad Phocae tempus non spectare.

Quae in Leonis Diaconi Historia Langobardorum IV 20 et IV 24 breviter narrantur de Langobardorum rege Agilulfo, qui „misit cacano regi Avarorum artifices ad faciendas naves, cum quibus isdem cacanus insulam quandam in Thracia expugnavit", atque de communi Langobardorum, Avarorum Slavorumque incursione in Histriam, non ad Phocae sed Mauricii aetatem pertinent, quod maxime elucet ex eiusdem Pauli Hist. Langob. IV 25 (cf. Hartmann, Gesch. Italiens II 1, 115—16, 122—23; et supra n. 20). Adiuvantibus Slavis, quos Haganus regi Agilulfo in subsidium misit, urbes Italiae Cremonam Mantuamque anno 603 occupatas esse, eodem Paulo edocemur (Hist. Langob. IV 28). Post haec nullam Avaro-Slavorum mentionem in Pauli Historia invenimus usque ad circa 611 annum quo „innumerabili multitudine" in Histriam aliasque provincias incursionem fecerunt (Hist. Langob. IV 37, IV 40).

Ioannes de Nikiu in Chronici sui capp. 107—110 de rebus, quae ultimis Phocae annis in Aegypto eveniebant, plenius atque uberius narrat. Idem autem auctor in capitulo 109, quo gesta ex anno 609 exponit, narrationem brevem de quibusdam aliis rebus interponit (ed. et trad. Zotenberg, Paris 1883, 430—31). Quae relatio, etsi non facilis intellectu, tria testimonia diversa et diversos annos spectantia afferre nobis videtur: 1° de barbaris (Avaro-Slavis) totum Illyricum vastantibus; 2° de quadam, nobis incomprehensibili, invasione quam „Occidentis exercitus in Romam" (C-polim?) fecit; 3° de Persis qui, multis Asiae urbibus potiti, exercitum Romaeorum ad internecionem redegerunt. Haec Ioannis data ex aliquo VII saeculi chronico Byzantino desumpta esse videntur, quia fere eadem quae ac Theophanis sub A. M. 6103 Chronicon continet. Ioannis autem de barbaris Avaro-Slavis testimonium, quo imprimis hic occupamur, non Phocae sed Heraclii tempus spectare maxime hac de causa concludere cogimur.

Auctor scribit omnes Illyrici urbes, Thessalonica excepta, a barbaris esse dirutas. Aliter dictum, quo tempore Illyricum vastabatur eodem ac Thessalinica, secundum Ioannem, a barbaris obsidebatur. Res profecto ita se habebant, atqui non Phocae sed Heraclii aetate. Serdica enim et Naissus, opulentae magnaeque Illyrici urbes, non ante annum 615 a barbaris eversae sunt, ut e Miraculorum s. Demetrii libro secundo perspici potest (PG 116, 1337 № 171; cf. Barišić, Čuda Dimitrija Solunskog..., p. 98). Dum ex eodem Miraculorum libro edocemur Illyricum, Graeciam insulasque circumiacentes annis 614—615 a Slavis vastari ac paulo post Thessalonicam, Hatzone duce, obsideri (Mir. II 1, PG 116, 1325—1333), tum de eiusmodi rebus gestis in praecedente decade, i. e. Phocae aetate, nullam mentionem reperimus. Immo vero, eadem Miracula Thessalonicam vicinasque regiones intra 607—610 in pace degisse satis aperte confirmant (Mir. I 10, PG 116, 1264 № 78; cf. Barišić, op. cit. 44—48, 69—70). Paucis ut absolvatur, operam dabamus ut fontes periodum Phocae spectantes quo attentius exquireremus ac, conatu ad finem perducto, ad sequentia adducimur: desunt fontes qui Illyricum Phoca regnante a barbaris Avaro-Slavis vastari vel ne dicam incoli testificentur. Quae ita se habere iam Kulakovsky (Istorija Vizantii III, Kiev 1915, p. 16) perspexit.

Profecto, primo obtutu parum credibile esse videtur Avaro-Slavos post annum 604, cum Romaeorum exercitus in Asiam transmissus et limes in Danubio sine praesidio relictus esset, potuisse ab incursionibus abstineri. De Phocae imperio scripta testimonia nec multa nec verbis copiosa quidem, ut omnibus notum est, ad nos pervenerunt. Verumtamen valde mirum est quod ne ullum quidem de barbarorum incursionibus testem reperimus, eo magis quod omnes de Phocae imperio scribentes odio se in illum accensos ostendunt. Quibus et hoc quidem addatur. Dum initiis Phocae regnantis Avaro-Slavorum civitas, multis magnisque cladibus a Mauricii exercitu acceptis, admodum labefacta erat (Simocattae Hist. VIII 2—4 et VIII 6, de Boor 284—90, 293; Pauli Diaconi Hist. Langob. IV 26; cf. Nodilo, Historija srednjega vijeka, Zagreb 1905, 115 sq.; Bréhier, Vie et mort de Byzance, Paris 1947, 45), tum iidem Avaro-Slavi post annum 611, Heraclio imperatore facto, „innumerabili multitudine" ac brevi temporis spatio incursiones in Histriam, Dalmatiam, Illyricum, Macedoniam, Hellada Thraciamque fecerunt (Pauli Diaconi Hist. Langob. IV 37, IV 40; Miracula s. Demetrii II 1, ed. Tougard 118—126, et II 5, PG 116, 1361 № 195; Theophanes, ed. de Boor I 299—300 — cf. supra n. 14). Quae tam graves ac late factae incursiones ut effici possent necesse erat ut iis identidem graves in pace praeparationes praecederent. Aliter dictum, pax in Danubio non solum Phocae sed etiam Hagano utilitati magnae erat. Rebus sic stantibus concludere licet Illyricum a barbaris Phoca regnante non grassatum fuisse. Quae conclusio adhuc vigente sententia contraria verisimilior ducenda est praecipue ex eo quod testimoniis scriptis magis concordat.

Зборник радова С. А. Н. XLIX — Византолошки институт, књ. 4
Recueil des travaux de l'Acad. Serbe des Sc. XLIX —
Institut d'Études Byzantines, № 4

БОЖИДАР ФЕРЈАНЧИЋ

О ДЕСПОТСКИМ ПОВЕЉАМА

Деспотска титула, која је у позно-византиској држави често додељивана, није досада била предмет једног специјалног истраживања у историској науци. Може се мирно рећи да је она остала занемарена упркос своје велике распрострањености, која се није ограничавала само на византиску територију, већ је обухватала и јужнословенске земље са којима је источно царство било у непрекидној вези, утичући на појаву различитих облика државне управе у њима. Постојећу празнину попунио је донекле Г. Острогорски посветивши специјалну расправу томе проблему, али са ограничењем на почетну фазу деспотске титуле. Епитет деспот — δεσπότης првобитно су носили византиски цареви у саставу свога имена, али је почетком друге половине XII в. деспот постала највиша почасна титула у Византији, која је по рангу била одмах иза царске, а испред севастократорске, коју је увео још цар Алексије I Комнин. Први носилац нове титуле у Византији био је угарски принц Бела, штићеник и зет цара Манојла Комнина, који је после венчања са царевом ћерком 1163 г. добио православно име Алексије и постао деспот[1]. После Беле-Алексија деспотску титулу је

[1] G. Ostrogorsky, Urum-Despotes, Die Anfänge der Despotenwürde in Byzanz, Byz. Zeitschrift 44 (1951), 449. У својој расправи Острогорски је пре свега успео да обори покушаје ранијих историчара да време додељивања деспотске титуле помере за читав век и по уназад, тврдећи да цар Михајло V свога ујака Јована Орфанотрофа поставио за деспота. Међутим, најзначајније је тумачење које је Острогорски дао за настајање деспотске титуле. По Кинамовим описима, борбе око власти у Угарској су завршене доласком Ладислава на престо и додељивањем претенденту Стефану титуле урум која код Угара означава наследника престола. Урум код Угара значи уром — мој господар, из чега се види да је угарска титула имала исто значење као и у Византији звање деспота; зато није чудо што је Манојло дао баш угарском принцу Бели нову титулу (G. Ostrogorsky, o. c., 453 f.). О почецима деспотске титуле дао је неколико сасвим кратких напомена D. A. Zakythinos, Le despotat Grec de Morée II, Athènes 1953, 75 f., погрешно истакавши да је деспотска титула стављена одмах иза царске, а испред свих осталих, тек за време Михаила VIII Палеолога. Кратак преглед додељивања и кретања деспотске титуле дали су F. Dölger, Aus den Schatzkammern des Heiligen Berges, München 1948, 76 f. и L. Bréhier, Les institutions de l'Empire byzantin, Paris 1949, 140.

носио Алексије Палеолог, зет цара Алексија III Анђела и муж његове најстарије ћерке Ирине, а затим Теодор Ласкарис, други царев зет, из чега се види да је у ово време деспот значио наследника престола.

Међутим, са падом Цариграда у руке крсташа 1204 г. завршава се прва етапа у развитку титуле деспота, када је деспот значио само наследника престола. Од 1204 г. та титула означава владара византиске сепаратистичке државице, а слично значење добија и у Угарској; поред тога у Византији је она и даље постојала као највиша почасна титула на двору Палеолога[2]. Заиста, у периоду између 1204 г. и коначне пропасти Византије, деспотска титула је додељивана истакнутим члановима царске породице, понекад са поседом одређене територије, али су је узимали и побуњеници против централне власти. Међутим, и поред тако честе појаве деспотске титуле ми смо, као што је добро приметио Закитинос[3], у изворима слабо обавештени о њеном карактеру, обавезама деспота према цару и условима под којима се та титула добијала. У Кодиновом опису византиског дворског церемонијала налазе се подаци о постављању деспота, њиховој одећи на двору и у рату и о правилима обраћања деспотима[4]. Кодин истиче да се деспотска титула, поред царским синовима, додељивала њиховој браћи и зетовима[5] и да је одлучујућу улогу при постављању деспота имао цар, који је речима „царство моје поставља те деспотом" имао право да додељује ту титулу.

Због малог броја података о титули деспота у наративним изворима, требало би настојати да се она осветли са других страна, те је задатак овог рада да прегледом сачуваних деспотских повеља донесе неке нове закључке о томе важном питању. Да би се потпуније обухватио проблем, морају се, поред византиских повеља, узети у обзир и повеље деспота из наших земаља, у којима се та титула јавља крајем прве половине XIV в.

У византиској дипломатици, која је била подређена строгим нормама, није досада тачно одређено место деспотских повеља, као ни низ важних елемената у вези са њима[6]. Специјално о деспотским повељама дао је неколико напомена Ф. Делгер. Повеље епирских деспота из 1234 и 1237 г. називају се само наредбе —

[2] G. Ostrogorsky, o. c., 458 ff.

[3] D. A. Zakythinos, Le despotat II, 82.

[4] Codinus, ed. Bonn., 13 sq., 16 sq., 99 sq. Кодинове драгоцене податке о одећи и другим знацима деспотског достојанства детаљно је коментарисао Н. П. Кондаков, Очерки и заметки по истории средневекового искусства и културы, Прага 1929.

[5] Codinus, 6.

[6] Посебне студије о византиској дипломатици нема, али се материјал може наћи у многим Делгеровим радовима, а нарочито у издањима: Facsimiles byzantinischer Kaiserurkunden, München 1931, 1 - 7, и Aus den Schatzkammern. В. и Яковенко, Исследования в области византийских грамот. Грамоты Нового монастыря на острове Хиосе, Юрев 1917.

ὁρισμοί, док напр. у повељи из 1246 г. Михајло II иступа као „цар“. У повељи деспота Нићифора I из 1266 г. први пут се јавља израз ἀργυροβούλλιος λόγος, што ће се поновити у једној повељи деспота Јована Палеолога издатој између 1259 и 1270 г. Од XIV в. свака деспотска повеља зваће се тако или ἀργυρόβουλλος ὁρισμός, док се административне наредбе деспота зову ὁρισμός или παρακέλευσις[7]. Међутим, мада у наведеном излагању има тачних запажања, из нашег материјала ће се видети да се од XIV в. не јавља један потпуно одређен тип деспотских повеља, већ да у томе постоје знатне разлике, које проистичу из специфичности положаја појединог деспотата према централној власти у Цариграду.

Најстарија сачувана деспотска повеља потиче од Михајла I Епирског, али је сачувана нажалост само на латинском језику; то је уговор Епирске Деспотовине са Млецима из 1210 г. који је оверен златним печатом — sigillo aureo impressa[8].

Прелазећи на повеље епирског деспота Теодора I, морамо напоменути да оне нису од прворазредне важности за наш проблем, јер су, као што је познато, Теодорове амбиције ишле изнад деспотске титуле: резултат тога било је његово проглашење за цара. Прва Теодорова сачувана повеља датирана је са септембром месецом VII индикта, што свакако одговара 1219 г., дакле времену пре Теодоровог крунисања за цара. Повеља се односи на попуњавање упражњене митрополитске столице Наупакта, доста је кратка и нема у тексту никаквог назива; чак је и потпис сасвим једноставан: Θεόδωρος Κομνηνὸς ὁ Δούκας[9]. Међутим, друге две Теодорове повеље које потичу из 1228 г., када је Теодор већ узео царску титулу, писане су по сасвим другим дипломатским захтевима. Прва од њих издата је маја месеца, односи се на потврду старих и даровање нових привилегија митрополији Наупакта, доста је дугачка, са опширном експозицијом. Документ се назива у тексту χρυσόβουλλος λόγος, а његов потпис је скоро истоветан са потписима на царским хрисовуљама и гласи: Θεόδωρος ἐν Χριστῷ τῷ

[7] F. Dölger, Aus den Schatzkammern, 78 n. 5, је истакао да су деспотске повеље биле снабдевене сребрним печатом почевши од времена епирских деспота; као што је златан печат био симбол царске власти, тако је сребрни печат био ознака деспотске власти и у исто време означавао средину између царског печата и оловног којим су се служили обични византиски чиновници. Неке Делгерове резултате исправио је М. Марковић, О најстаријим деспотским печатима, Жива антика 1 (1952), 90–94, истичући да није сребрни печат од XIII в. саставни део деспотских повеља, јер је познато да су повеље епирских деспота сачуване са златним, сребрним и оловним печатима. Занимљиву карактеристику деспотских повеља дао је P. Lemerle, Le privilège du Despote d'Épire Thomas I pour le Vénetien Jacques Contareno, Byz. Z. 44 (1951), 394 n. 7, поделивши их у две групе: повеље које су издавали легитимни деспоти, синови цара који је владао у Цириграду, и повеље које су издавали деспоти са извесним претензијама на власт у Византији.

[8] P. Lemerle, Trois actes du Despote d'Epire Michel II concernant Corfou, Προσφορὰ εἰς Σ. Κυριακίδην, Θεσσαλονίκη 1953, 407.

[9] В. Васильевский, Epirotica saeculi XIII, Виз. врем. 3 (1896), № 7.

θεῷ βασιλεὺς καὶ αὐτοκράτωρ Ῥωμαίων ὁ Δούκας[10]. Исте године 1 јуна издао је Теодор другу повељу која потврђује раније повластице митрополији Крфа, дате царским хрисовуљама и простагмама, и нема назива у тексту, већ се само каже да је снабдевена златним печатом; потпис је потпуно идентичан са оним на царским хрисовуљама и гласи: Θεόδωρος ἐν Χριστῷ τῷ θεῷ πιστὸς βασιλεὺς καὶ αὐτοκράτωρ Ῥωμαίων Κομνηνὸς ὁ Δούκας[11]. Обе Теодорове хрисовуље нису сачуване у оригиналу већ у каснијим преписима, због чега се на њима налази напомена да је потпис дат црвеном бојом — διὰ κινναβάρεως. Из наведених примера сачуваних повеља Теодора I може се видети да је као деспот употребљавао сасвим једноставан облик наредбодавне повеље без назива, док је после проглашења за цара издавао хрисовуље са свим одликама те врсте докумената византиских царева.

Познато је да се после несрећне битке код Клокотнице 1230 г. епирски деспоти, до краја постојања ове сепаратистичке државе, не појављују више као озбиљнији претенденти на цариградски престо, па ипак се из сачуваних повеља може видети да су извесне претензије на царско достојанство постојале. Солунски деспот Манојло, непосредни наследник Теодора I, издао је марта 1234 г. повељу Дубровнику са значајним трговачким привилегијама која се у тексту спомиње као — πρόσταγμα τῆς βασιλείας μου, што претставља занимљив пример узурпирања владаревих права при издавању повеља; простагму је у Византији могао да издаје само цар. Али Манојлова простагма има извесне одлике којима се издваја од сличних примера византиске дипломатике: писана је на пергамени издуженог формата (39,5—40 са 33,5—34 см) и има потпис црвеним мастилом: Μανουὴλ δεσπότης ὁ δούκας[12]. Коментаришући наведене неправилности, М. Марковић је истакао да се ради о подражавању хрисовуља, указујући на издужени формат повеље. Сасвим је тачна примедба коју је дао М. Марковић да формула ἡ βασιλεία μου не значи никакав покушај узурпације, јер је деспотима припадало

[10] Ibid., № 29. Као што се види, потпис се разликује од царских примера само недостајањем речи πιστός. Зато није јасно зашто је Делгер ту реч додао у своме списку деспотских повеља (Aus den Schatzkammern, 79).

[11] Miklosich-Müller, Acta et diplomata Graeca medii aevi V, 14 sq. (у даљим примедбама цитираћемо то издање скраћено М. М.). Потребно је да се укаже на недостатак издања већине повеља на која смо упућени, због чега ће добијени резултати изгубити у својој уверљивости. Већи број деспотских повеља објављен је у старијим издањима која не доносе ништа сем текста повеље. Тек новија издања дају потпун опис повеља са свим елементима који су потребни за њихово дипломатичко проучавање. За нас је нарочито драгоцен формат повеље, као и боја мастила потписа, али смо у већини случајева лишени тих важних података.

[12] М. Марковић, Византиске повеље Дубровачког архива, Зборник радова Византолошког Института САН књ. 1, Београд 1951, 211—216. Lemerle, Trois actes du Despote Michel II, 410 f., навео је једну лажну хрисовуљу Манојла Солунског издату тобоже 12 јула VII индикта 1224 г. са потписом: Ἐμμανουὴλ Κομνηνὸς Δοῦξ; повеља је писана у XVII веку.

право на то, као члановима царске куће. Тај израз ће се јављати касније скоро у свим деспотским повељама[13].

У једном документу од 29 априла 1294 г. упућеном граду Крфу, Лемерл је пронашао латински превод повеље Михајла II Епирског, издате децембра X индикта 6745 (1236) становницима тог града са потврдом пореских привилегија добијених од ранијих царева. Повеља је хрисовуља, али се не може одредити које врсте, а и потпис јој је нејасан из латинског превода: in subtus dictum privilegium scriptum erat in magnis licteris grossis inclaustro nigro Dux Michael; et ex alio latere scriptum erat inferis inclaustro rubeo Michael despota[14]. Повеља Михајла II издата октобра 1237 г. Дубровнику са потврдом ранијих привилегија назива се у тексту сасвим једноставно ὁρισμός без формуле ἡ βασιλεία μου, писана је на пергамени издуженог формата (30—28,5 са 23 см) и има на крају потпис црвеним мастилом: Μιχαὴλ ὁ δούκας[15]. Из почетка 1246 г. потичу две Михајлове повеље становницама града Крфа са потврдом старих и даровањем неких нових привилегија. Њих је Лемерл пронашао у латинском преводу у каснијим западним документима за исти град. Прва је издата јануара, назива се у тексту bulla aurea или scriptum cum bulla aurea, што, како истиче Лемерл, одговара грчком χρυσόβουλλον или χρυσοβούλλιος γραφή, и има потпис: Michael despota dux, што одговара: Μιχαὴλ δεσπότης ὁ Δούκας[16]; друга је издата фебруара месеца са називом у тексту privilegium и mandatum, завршном формулом aurea bulla roborata и потписом Michael despotus Comninus dux, тј. Μιχαὴλ δεσπότης Κομνηνοδούκας[17]. Маја 1246 г. Михајло је издао повељу о земљи која се дарује Константину Малиасину, без устаљене дипломатичке ознаке, јер се у тексту назива на више начина: χρυσόβουλλος ὁρισμός, χρ. γραφή и χρ. γράμμα. Потписа нема, јер није сачувана у оригиналу[18]. Најзад долази последња повеља Михајлова, издата поново Дубровнику, вероватно 1251 г., са додељивањем трговачких привилегија, која има врло редак назив у тексту ἀργυρόβουλλον πρόσταγμα, без формуле ἡ βασιλεία μου. Писана је на пергамени врло издуженог формата и има на крају сасвим једноставан потпис: Μιχαὴλ ὁ δούκας, као и прва повеља издата Дубровнику[19].

[13] Codinus, 16, има врло занимљиво место о правилима обраћања деспоту севастократору и цезару, где се личности са тим титулама ословљавају са δέσποτά μου (одн. δέσποτά μου σεβαστόκρατορ, δέσποτά μου καῖσαρ) или са ἡ βασιλεία σου, из чега је јасно да је деспотима припадало право на употребу формуле ἡ βασιλεία μου.

[14] P. Lemerle, Trois actes du Despote Michel II, 414—418.

[15] М. Марковић, Византиске повеље, 220—224. Значајно је да повеља има печат од олова са натписом: Μιχαὴλ Κομνηνὸς ὁ Δούκας — Ἀρχάγγελος Μιχαήλ. Специјално о томе печату види T. Bertelè, Una moneta dei despoti di Epiro, Byz. 44 (1951), 25 f.

[16] P. Lemerle, Trois actes du Despote Michel II, 419—421.

[17] Ibid., 421—423.

[18] М. М. IV, 345—349.

[19] М. Марковић, Византиске повеље, 225—238. На крају повеље налази се печат од сребра са фигуром деспота и натписом: Μιχαὴλ Κομνηνὸς ὁ Δούκας. Први издавачи овог документа, Тафел и Томас, унели су забуну тврдећи да он припада Михајлу I и да је издат 1207 г., што је примљено од свих каснијих

Михајлов син и наследник деспот Нићифор (1271—1296) издао је септембра 1266 г. документ у коме Николи, сину Константина Малиасина, потврђује старе и дарује неке нове привилегије, због чега се и наводи раније споменута повеља Михајла II из 1246 г. Повеља је интересантна по томе што носи у тексту двоструки назив ἀργυρόβουλλος λόγος и ἀργυρόβουλλος ὁρισμός, како ће касније бити означене повеље морејских деспота; потписа нема вероватно зато што је сачувана само копија[20]. Да би употпунили број примера повеља изашлих из канцеларије епирских деспота, учинићемо известан скок и навести повељу епирског деспота Томе I из 1303 г. којом се млетачком грађанину Јакову Контарену потврђује посед Врастова, ослобођен од многих дажбина. Повељу је пронашао Лемерл у млетачком архиву писану латинским језиком, али је то сигурно веран превод са грчког оригинала, тако да, поред латинског, Лемерл даје реконструкцију грчког текста основног дела повеље. За нас је тај документ нарочито интересантан, јер се на два места у тексту назива хрисовуљом — sigilium aureum, сачуван је у врло издуженом формату, што одговара хрисовуљама и има потпис: Thomas despoti Comnino Ducha[21]. Ако се прими Лемерлова претпоставка, која изгледа врло вероватна, да је латински текст веран превод грчког оригинала, наведена повеља би била један од ретких примера сачуваних деспотских хрисовуља. Из наведених примера сачуваних повеља епирских деспота може се видети да њихове потврдне повеље, које чине мањину, немају назива или се карактеришу као наредбе — ὁρισμοί, док су се за даровне повеље употребљавали различити називи, што сведочи о неустаљеној терминологији њихове канцеларије. Са друге стране издавање даровних хрисовуља сведочи свакако о извесним претензијама на царску власт.

Деспот Јован Палеолог, брат цара Михајла VIII, који је носио деспотску титулу живећи на двору без поседовања одређених територија, оставио нам је неколико занимљивих повеља. Септембра 1267 г. издао је деспот Јован, преко великог логотета Василија Митропула, повељу којом замењује манастиру Макринитисе једно безводно имање са новим поседом; повеља се на три места у тексту назива ἡ παροῦσα μου γραφή, спомињући два пута цара

издавача. Међутим Марковић је, на основу велике сличности потписа са потписом на повељи из 1237 г., која сигурно припада Михајлу II, као и на основу сличности ликова са сачуваних печата, утврдио да и ова повеља припада Михајлу II и да је издата вероватно 1251 г. У томе га је још више учврстила чињеница да се у овој повељи говори о аргировуљној простагми издавачевог оца. То је могао бити само Михајло I, јер је мало вероватно да је отац Михајла I, севастократор Јован Анђео Дука, пре 1204 г., поред легитимног цара, издао повељу са привилегијама Дубровнику.

[20] M. M. IV, 349—352.

[21] P. Lemerle, Le privilège du Despote Thomas I, 390 f. На повељи је сачуван датум: I индикт 6800 г. Као што је Лемерл истакао, индикт се не слаже са годином, па је на основу познатих момената из Томиног живота повељу датирао у 1303 г., која одговара првом индикту.

Михајла VIII. На сачуваном препису иза текста повеље написано је: ὁ δεσπότης μὲν ὑπογέγραπται κάτω πλὴν δοῦλος αὐτάδελφος τοῦ κρατίστου καὶ κρατοῦντος Αὐσόνων Παλαιολόγου Μιχαὴλ βασιλέως[22]. Повеља која је издата августа X индикта (1268 г.) и којом се нека имања манастира Макринитисе ослобађају давања дажбина, назива се као и претходна γραφή, али је значајна по томе што се Јован у њој позива на своју севастократорску повељу[23]. Две кратке потврдне повеље Јованове издате децембра XI индикта (1268) и маја XIII индикта (1270) о имањима манастира Макринитисе, називају се γραφή и немају потписа пошто су сачуване само у копијама; у обема се спомиње деспотов брат цар Михајло VIII[24]. За нас је најинтересантија повеља без датума са даровањем села Капраина манастиру Макринитисе, јер се назива у тексту на три места ἀργυροβούλλιος γραφή, чиме се разликује од четири претходне повеље. У документу се наводи да се издаје милошћу царевом — τοῦ κραταιοῦ καὶ ἁγίου μου αὐθέντος καὶ βασιλέως, али нажалост копија није сачувана до краја па, према томе, нема ни потписа[25]. У сачуваним повељама деспота Јована Палеолога падају нам у очи следеће њихове заједничке карактеристике: све су оне, осим последње, потврдне, због чега носе сасвим једноставне називе, односе се на поседе манастира Макринитисе, никако не садрже формулу ἡ βασιλεία μου која се редовно јавља у осталим деспотским повељама и врло често спомињу Јовановог брата Михајла VIII. Чак и последња повеља, која је даровна, бојажљиво спомиње да је издата милошћу деспотовог брата, из чега би се могло закључити да Јован није имао право да издаје даровне повеље без цареве дозволе. Нажалост Јован је једини титуларни деспот, без поседовања одређене територије, чије су нам повеље сачуване, те се из тога једног случаја не могу извести сигурни закључци о правима титуларних деспота при издавању повеља.

Константин Палеолог, други син цара Андроника II и Ане Угарске, постао је 1321 г. деспот у Солуну, али се на томе положају задржао кратко време, свега око годину дана. Августа месеца 1321 г. он је издао кратку потврдну повељу манастиру Хиландару која се назива у тексту ὁρισμός и има уобичајену формулу ἡ βασιλεία μου, али је нажалост оригинал сачуван без потписа[26].

Константинов наследник на положају солунског деспота, Димитрије, последњи син Андроника II и Ирине Монфератске, остао је на томе месту дужи период, те нам је од њега остало

---

[22] M. M. IV, 386 sq.

[23] M. M. IV, 387 sq. Сачуване су две Јованове севастократорске повеље: једна је издата манастиру Макринитисе септембра месеца III индикта са потврдом датих поседа у Алмири и друга издата II индикта октобра месеца истом манастиру са потврдом поседа села Зерва; прва се назива у тексту γραφή и има формулу ἡ βασιλεία μου (M. M. IV, 384—385).

[24] M. M. IV, 388 sq., 389.

[25] Ibid., 342 sq.

[26] Actes de Chilandar I (1911), ed. L. Petit et B. Korablev, № 68.

више повеља[27]. Прва од њих издата је новембра 1321 г. манастиру Хиландару, са потврдом раније добијених млинова око реке Струме и упућена је Јовану Цимиску. Ова потврдна повеља сачувана је у оригиналу на папиру широког формата (24,5 са 29 см), назива се у тексту παρακέλευσις τῆς βασιλείας μου, има сасвим једноставан потпис ὁ δεσπότης, а у њој се Димитрије позива на хоризме свога оца и своје сестре српске краљице Симониде[28]. Новембра VI индикта (1322 г.) издао је Димитрије повељу којом се манастиру Хиландару дарује село Каланица у Каламарији. Документ има исти назив у тексту и потпис као и претходне Димитријеве повеље, написан је на папиру широког формата (19,5 са 29 см). У њему Димитрије спомиње на два места царске хрисовуље и простагме које је Хиландар раније добио, истичући улогу цареву и при издавању саме његове наредбе речима: παρακελεύεται ἡ βασιλεία μου ἀπὸ τῆς πρὸς ἐμὲ ἐλεημοσύνης τοῦ κραταιοῦ καὶ ἁγίου μου αὐθέντου καὶ βασιλέως τοῦ πατρός μου[29]. Датум новембар VI индикта (1322 г.) носи и Димитријева повеља манастиру Хиландару са забраном Николи Кардамију да својим млином причињава штету манастиру и позивањем на раније издату цареву простагму; у односу на раније Димитријеве повеље она дипломатички не садржи ништа ново, сем што је знатно краћа од њих и има врло широк формат (10 са 31 см)[30]. Најзад, долази Димитријева повеља издата манастиру Ксиропотаму на Светој Гори, која садржи исте елементе као и претходне, али је нејаснија од њих у хронолошком погледу, јер се у тексту налази само ознака VI индикта без месеца[31]. Из наведених примера могу се уочити неке заједничке особине

[27] То је исти Димитрије који је, према плановима своје амбициозне мајке, једно време био одређен да наследи престо краља Милутина у Србији. Нажалост нисам могао доћи до генеалошког истраживања: A. Th. Papadopulos, Versuch einer Genealogie der Palaiologen 1259—1453, Speyer 1938.

[28] Actes de Chilandar I, № 76.

[29] Ibid., № 86; F. Dölger, Aus den Schatzkammern, № 29.

[30] Actes de Chilandar I, № 87

[31] F. Dölger, Aus den Schatzkammern, № 28. Издајући ову повељу Делгер се детаљније позабавио њеном хронологијом и датовао је у време око 1322 г. Terminus post quem за њено издавање, по Делгеру, је долазак деспота Димитрија на управу у Солуну, што је било после пролећа или најкасније у јесен 1322 г. (F. Dölger, Epikritisches zu den byzantinischer Kaiserurkunden, Archiv für Urkundenforsch. 13 (1933), 64 n. 1) Делгер је тврдио да terminus ante quem издавања ове повеље пружа спомен Константина Пергамина који је у повељи означен као мртав, а који је у времену између 1317 и јануара 1321 г. заједно са Георгијем Фарисејем издавао повеље као порески инспектор у солунској теми. Константин се, по Делгеру, последњи пут спомиње у повељама јануара 1321 г., те је вероватно умро између тога датума и децембра 1322 г. када се у једној повељи јавља сам Георгије Фарисеј (F Dölger, Aus den Schatzkammern. 82). Међутим, Lemerle, Philippes et la Macédoine orientale, Paris 1945, 230—232, је указао не једну повељу цара Андроника II Хиландару од августа 1321 г. у којој се као порески инспектор у Солуну спомиње само Георгије Фарисеј; из тога се може закључити да је Константин Пергамин умро пре августа 1321 г. Тиме је отпао и Делгеров покушај да одреди terminus ante quem за издавање Димитријеве повеље, јер је Константин умро пре него што је Димитрије постао деспот.

повеља изашлих из канцеларије солунских деспота у првој половини XIV в. То су већином потврдни документи издати светогорским манастирима који носе назив у тексту παρακέλευσις τῆς βασιλείας μου и једноставан потпис без навођења деспотовог имена: ὁ δεσπότης; они се увек упућују одређеним лицима, деспотовим чиновницима. Једина даровна повеља манастиру Хиландару, као што је то случај и код деспота Јована Палеолога, мотивише своје издавање милошћу царевом. Међутим, са овим примерима се не завршава делатност солунске деспотске канцеларије. Ми ћемо имати прилике да се још вратимо на тај проблем, када будемо говорили о повељама последњег солунског деспота, Андроника.

Почевши од краја XIV в. појављује се једна нова деспотска канцеларија чији су нам документи сачувани; то су повеље пелопонеских деспота, које почињу од Теодора I. Заиста је штета што није сачувана ниједна повеља синова Јована Кунтакузина који су дуже времена управљали на Пелопонезу. Да би се боље разумео тип повеља које издају пелопонески деспоти, потребно је претходно нешто рећи о положају самог деспотата, као и о његовом односу према централној власти у Цариграду. У последњим вековима византиске историје, под династијом Палеолога, државни централизам је знатно попустио. Тако се у периоду XIV и XV в. јављају примери постојања неких територија које су биле под управом чланова царске породице и стајале у извесној зависности према централној власти у престоници. Најкарактеристичнији пример таквог одвајања претставља несумњиво морејски деспотат са својом дугом и интересантном историјом. Међутим, однос те моћне територијалне јединице према централној власти у Цариграду, покушао је, тек у новије време, да осветли Закитинос у другом тому своје историје Пелопонеза. Управа на Пелопонезу организована је одмах после рестаурације царства и на њено чело су, до 1348 г., постављане личности које су носиле једноставну титулу — κεφαλή, а које је царска влада сваке године смењивала. Од 1348 г. управитељи су у Мореји остајали дуже на своме положају и били бирани међу особама које су уживале велики углед на двору и у војсци[32]. Знатно су интересантнији резултати до којих је Закитинос дошао у погледу обавеза и права морејских деспота. Њихова територија уживала је административну и финансиску аутономију, под суверенитетом византиског цара. Морејски деспоти нису имали права да кују новац, ни да издају законе; зато су, поред византиског новца, у оптицају на Пелопонезу били страни новци, нарочито млетачки дукати, док су у правном животу били на снази само закони византиских царева. Поред тога деспоти нису имали права да располажу територијом која им је дата, уступањем њених делова страним силама, сем у случају велике опасности. С друге стране, деспоти су у административним и финанским пословима били самостални, са правом да себи бирају сараднике на томе

[32] D. A. Zakythinos, II, 59—65.

пољу. Они су издавали својим великашима повеље са сребрним печатима, додељујући им важне привилегије и имања, а и у односима са страним државама имали су прилично велика права: склапали су са њима засебне уговоре, примали посланике, делили економске и трговачке привилегије итд[83]. Наведени резултати су свакако тачни, али при томе треба јаче истаћи једну чињеницу, коју је Закитинос само наговестио. Те доста широке привилегије нису морејски деспоти добили у једном моменту, већ су их осваjали у току дужег периода времена.

Све горе наведено треба имати у виду када се расправља о повељама издатим од стране морејских деспота, које чине специјалан тип докумената ове врсте. Неке карактеристике повеља изашлих из морејске деспотске канцеларије дао је Закитинос, истичући да су се у њима употребљавали изрази уобичајени за повеље издате из царске канцеларије: θεσπίζει, διορίζεται ἡ βασιλεία μου итд. Повеље су биле потврђене сребрним печатом, те су због тога означене са ἀργυρόβουλλον, ἀργυροβούλλιος λόγος, уместо χρυσόβουλλον, χρυσοβούλλιος λόγος и потписане црвеним мастилом. Сребрни печат је ретко сачуван; у неким уговорима са западним државама, под утицајем Латина, употребљаван је печат од воска, најчешће црвеног[84]. Колико су Закитиносови резултати тачни, видеће се из следећег прегледа повеља морејских деспота.

Морејски деспот Теодор I (1383—1407) упутио је писмо без датума Амадеју Савојском које је карактеристично по интитулацији на почетку: Θεόδωρος ἐν Χριστῷ τῷ θεῷ εὐσεβὴς δεσπότης Παλαιολόγος ὁ Πορφυρογέννητος; на крају писма налази се потпис: ὁ Δεσπότης ὁ Πορφυρογέννητος[85]. Слично писмо, такође без датума, упутио је Теодор I кардиналу Ачајуолију са потписом: ὁ Δεσπότης ὁ Πορφυρογέννητος[86]. За једну важну повељу Теодора I ми сазнајемо индиректним путем да је постојала. Септембра 1405 г. издао је цар Манојло II хрисовуљу митрополији у Монемвасији са потврдом поседа земље Хеликобуна (χῶρα τοῦ Ἑλικοβουνοῦ) датог раније аргировуљом деспота Теодора I; ову аргировуљу свога брата цар спомиње речима: ἀργυρόβουλλος τοῦ περιποθήτου αὐταδέλφου τῆς βασιλείας μου, πανευτυχεστάτου δεσπότου τοῦ πορφυρογεννήτου κυροῦ Θεοδώρου τοῦ Παλαιολόγου[87]. Ту се, дакле, Теодорова повеља изричито назива аргировуља, што је за нас врло важно, јер су нам сачувана само два писма деспота Теодора I.

---

[83] Ibid., 78, 86 ff.

[84] Ibid., 76 f.

[85] M. M. III, 249 sq.; Sp. Lampros, Παλαιολόγεια καὶ Πελοποννησιακά IV, Athen 1930, 1—10. (У даљим примедбама ми ћемо Ламбросово издање цитирати скраћено P. P.). У досадашњим издањима, као и у књизи D. A. Zakythinos, Le despotat Grec de Morée I, Paris 1932, 150, писмо је датирано у 1390 г., али је Dölger, Aus den Schatzkammern, 80, у своме списку деспотских повеља дао као датум 1389 г.

[86] M. M. III, 250 sq.; P. P. 110 sq.

[87] P. P. III, 122 sq.

Наследник Теодора I на положају морејског деспота био је син цара Манојла II Палеолога, Теодор II (1407—1443), који је оставио неколико значајних примера деспотских повеља. Деспот Теодор II издао је 29 маја 1419 г. повељу, поводом своје намере да се ожени Клеопатром Малатестом, у којој обећава будућој жени да ће моћи да држи свештеника на двору за вршење обреда, као и да ће у случају деспотове смрти моћи да се врати својим родитељима. Повеља је писана латинским језиком и садржи између осталог овај занимљиви пасус: in quorum fidem et certitudinem sibi presentes litteras nostras fieri fecimus, consueti sigili nostri argentei circumaurati, more sollito nostro Despotati munimine validatas, propria manu nostra rubeis litteris grecis subscriptas, iuxta morem nostrum predictum. И заиста документ има грчки потпис: Θεόδωρος ἐν Χριστῷ τῷ θεῷ εὐσεβὴς δεσπότης Παλαιολόγος ὁ Πορφυρογέννητος[38].

Георгије Гемист са синовима добио је од Теодора II, новембра 1427 г., повељу са даровањем читавог поседа Фанарије и околине на управу, што ће после Гемистове смрти наследити његови синови. Повеља се на три места у тексту назива ἀργυρόβουλλος ὁρισμὸς τῆς βασιλείας μου у одређеним падежима (акузатив, генитив и номинатив), по угледу на царске хрисовуље, које од времена цара Андроника II (1282—1328) имају у тексту три пута поновљен назив χρυσόβουλλος λόγος, и то прво у акузативу, затим у генитиву и најзад у номинативу, при чему се реч λόγος уписивала црвеним мастилом. Осим тога на крају документа, после датума, налази се формула ἐν ᾧ καὶ ἡ βασιλεία μου ὑπεσημήνατο, која потсећа на сличну формулу у хрисовуљама и претставља први познати пример те појаве у деспотским повељама. Потпис је врло свечан и гласи: Θεόδωρος ἐν Χριστῷ τῷ θεῷ εὐσεβὴς δεσπότης Παλαιολόγος ὁ Πορφυρογέννητος[39]. Сасвим исте дипломатичке особине има и Теодорова повеља издата септембра 1433 г. Гемистовим синовима Димитрију и Андронику, којом им се дарује посед Фанарија и Врисиса и која спомиње на једном месту цара речима: τοῦ ἁγίου μου αὐθέντου καὶ βασιλέως τοῦ πατρός μου[40]. Знатно се разликује од претходних докумената повеља издата децембра 1442 г. граду Монемвасији којом се регулишу права наслеђивања и одређује да се, уколико покојник нема наследника, његова имовина употреби за оправку градских зидина. Повеља се назива у тексту само ὁρισμὸς τῆς βασιλείας μου и има

---

[38] P. P. IV. 102 sq.; Cf. Zakythinos, I, 189.

[39] M. M. III, 173 sq.; P. P. IV, 102 sq. Наведени пример повеље је карактеристичан за последње деценије византиске историје, када су пронијари добијали читаве области не само у пронију, већ и на управу са правом да убирају на њима највећи део дажбина. Овде је на пр. Георгије Гемист, а касније његови синови, имао права да сакупља све порезе који припадају кефалији — управитељу области, осим флориатика који је требало да остане држави. Уп. Г. Острогорски, Пронија, Београд 1951, 123 сл.

[40] P. P. IV, 106—109. Даровање ове повеље је касније потврђено хрисовуљом цара Константина XI из фебруара 1449 г. (Ἑλληνικά 1 (1928), 373—375).

једноставан потпис Δεσπότης ὁ Πορφυρογέννητος[41]. Повеља без датума, издата становницима града Монемвасије, са врло широким привилегијама, има исте дипломатичке особине као и две горе наведене Теодорове аргировуље хоризме, али нешто друкчији потпис: Θεόδωρος ἐν Χριστῷ τῷ θεῷ εὐσεβὴς δεσπότης ὁ Πορφυρογέννητος[42]. Индиректним путем позната је још једна повеља Теодора II са даровањем Гемистима села Врисиса у Лаконији која се спомиње у хрисовуљи цара Јована VIII Палеолога речима: ἀργυρόβουλλος τοῦ περιποθήτου αὐταδέλφου τῆς βασιλείας μου πανευτυχεστάτου δεσπότου τοῦ Πορφυρογεννήτου κῦρ Θεοδώρου τοῦ Παλαιολόγου[43]. Са повељама Теодора II почиње од стране морејских деспота издавање специјалног типа даровних аргировуља које су писане по угледу на царске хрисовуље са многим њиховим одликама; овом типу аргировуља се приближује и деспотова повеља писана латинским језиком. Међутим, као што смо видели, исти деспот издао је и потврдну повељу граду Монемвасији са називом ὁρισμός и једноставним потписом.

Последњи византиски цар, Константин XI, који је дуже времена био деспот на Пелопонезу (1428—1449), издао је марта 1440 г.

[41] M. M. V, 174 sq. Ма да је датум на повељи сасвим исправан, Dölger, Aus den Schatzkammern, 80 n. 3, је омашком навео да се индикт не слаже са годином и да је према томе читаво датовање повеље погрешно; осим тога, Делгер сматра да се ова повеља и по своме типу и једноставном потпису тешко може приписати Теодору II, који се на сачуваним документима потписивао много опширније. Због свега тога Делгер тврди да је повељу издао Теодор I 1397 г. Zakythinos, II, 119 n. 4, је примио Делгерову примедбу о потпису, али је упозорио да је датум сасвим исправан. По нашем мишљењу, ни податак о потпису не говори у прилог Делгеровог датирања, јер је на деспотским повељама потпис зависио од њиховог типа. Свечани облик потписа налази се само на *аргировуљним* хоризмама морејских деспота, док су њихове хоризме потписане једноставним потписом. Такав је случај и овде: све сачуване повеље деспота Теодора II које имају свечан потпис су аргировуље, док је ова са једноставним потписом само хоризма.

[42] M. M. V, 171—174. Како на повељи није сачуван датум, то се не може тачно утврдити из кога времена потиче и да ли је треба приписати Теодору I или Теодору II. Милиаракис је мислио да је та повеља издата после страдања Монемвасије 1394 г. и да је њен главни циљ био да, у извесној мери, побољша положај тамошњег становништва (Miliarakis, Οἰκογένεια Μαμωνᾶ, Athènes 1902, 31 sq. — наводи Zakythinos, I, 128 n. 5). Zakythinos, I, 214, је прво усвојио гледиште издавача повеље, Миклошића и Милера, да она припада Теодору II. Повељу је приписао Теодору II и Dölger, Aus den Schatzkammern, 80. Међутим, у новије време, Zakythinos, II, 118, n. 5, се вратио на проблематику наведене повеље и заузео сасвим супротан став. Широке повластице које су наведене у повељи, према њему су последица неког тешког поремећаја у животу града, који би захтевао доношење изванредних мера, вероватно турске окупације 1394 г., због чега Закитинос, са извесном резервом, и приписује повељу Теодору I. На основу постојећег материјала, заиста је тешко дати о томе сасвим одређено мишљење, али изгледа ипак вероватније да повеља припада Теодору II баш због карактеристичног потписа. По своме називу у тексту — аргировуља она би могла да припада и Теодору I, јер је познато из хрисовуље Манојла II да је Теодор I издавао и аргировуље. Међутим, како се ни на једној сачуваној повељи Теодор I није потписао Θεόδωρος ἐν Χριστῷ τῷ θεῷ εὐσεβὴς δεσπότης Παλαιολόγος ὁ Πορφυρογέννητος (тако гласи само интитулација у писму Амадеју Савојском из 1389 г.), ипак изгледа да свечан облик потписа боље одговара повељама Теодора II.

[43] M. M. III, 174—176; P. P. III, 332. О повељи Г. Острогорски, Пронија, 124.

повељу Николи Хиспанцу и његовом брату Теодору, којом се њима дарује парик Теодор Компис уместо његовог остарелог оца Петра. Повеља се у тексту назива само ὁρισμὸς τῆς βασιλείας μου и има једноставан потпис: Δεσπότης ὁ Πορφυρογέννητος[44]. Сасвим друкчије дипломатичке особине показује Константинова повеља издата фебруара 1444 г. Димитрију Григори, коме се дарује село Приник, са називом на три места у тексту: ἀργυρόβουλλος ὁρισμὸς τῆς βασιλείας μου (акузатив, генитив и номинатив), као што се у царским хрисовуљама наводи назив χρυσόβουλλος λόγος, и занимљивом формулом на крају: εἰς τὸ ἐπόῖον καὶ ἡ βασιλεία μου ἐξουσιάζει која не одговара сасвим узорима из хрисовуља. Потпис је идентичан са потписима осталих морејских деспота из XV в. и гласи; Κωνσταντῖνος ἐν Χριστῷ τῷ θεῷ εὐσεβὴς δεσπότης Παλαιολόγος ὁ Πορφυρογέννητος[45].

Без датума и потписа је једна сасвим кратка повеља, вероватно Константинова, која потврђује Јовану Василику и Томи Пиропулу поседе добијене од Томе Палеолога, чија се аргировуља и наводи; ова кратка потврдна повеља се назива у тексту ἀργυρόβουλλος ὁρισμός[46]. Поред набројаних докумената, Закитинос спомиње још неке повеље Константина које нису наведене у Делгеровом списку и данас вероватно више не постоје. У повељи деспота Томе Палеолога која има датум октобар 1440 г., али је сигурно издата између 6 јануара 1449 и 29 маја 1453 г., спомиње се привилегија Константина речима: ἐπεὶ προευεργετήθησαν παρὰ τοῦ αὐθέντου βασιλέως τοῦ ἀδέλφου μου, ὄντος τότε δεσπότου[47]. Из сачуваних повеља деспота Константина тешко је створити јасну слику о делатности његове канцеларије, јер се међу њима налазе даровне и потврдне аргировуље, а с друге стране исто тако даровне и потврдне хоризме.

Константинов брат, деспот Димитрије, који је на Пелопонезу управљао у време судбоносних догађаја по византиско царство, оставио нам је доста повеља упућених на разне стране. Децембра 1429 г. Димитрије је, још као деспот Лемноса, издао повељу са потврдом раније датих привилегија светогорској Великој Лаври, због чега се и спомињу хрисовуље и простагме ранијих царева. Повеља носи једноставан назив у тексту: ὁρισμός, потпис гласи: Δημήτριος Παλαιολόγος ὁ δεσπότης, писана је на папиру издуженог

---

[44] P. P. IV, 15 sq. О садржају повеље види доста детаљно D. A. Zakythinos, II, 208 f.

[45] P. P. IV, 17 sq.

[46] Ibid., 14. Издавач је повељу приписао деспоту Константину, што је прихватио и Zakythinos, II, 200, ма да је она сачувана без потписа. Делгер је не наводи у своме списку деспотских повеља.

[47] D. A. Zakythinos, II, 228 n. 2—3. Наводећи привилегије које су добијале разне црквене установе у околини Мистре, Zakythinos, II, 197 n. 1, спомиње манастир Пепелиницу са привилегијама деспота Константина које су потврђене у каснијој повељи деспота Томе Палеолога без датума и потписа; у њој се говори о аргировуљи „господина ми брата пресветог деспота Порфирородног".

формата (49 са 35 см)[48]. Много је значајнија Димитријева повеља граду Монемвасији, коме се уступају извесни приходи за оправку градских зидина, са називом у тексту: ἀργυρόβουλλος ὁρισμὸς τῆς βασιλείας μου на три места (акузатив, генитив и номинатив), по угледу на царске хрисовуље. Докуменат има на крају, после датума, формулу узету такође из царских хрисовуља: ἐν ᾧ καὶ ἡ βασιλεία μου ὑπεσημήνατο, као и свечан потпис: Δημήτριος ἐν Χριστῷ τῷ θεῷ εὐσεβὴς δεσπότης Παλαιολόγος ὁ Πορφυρογέννητος[49]. По својим дипломатичким особинама сасвим су идентична наведеној повељи и друга два Димитријева документа: повеља од јула 1450 г., издата браћи Димитрију и Андронику Гемистима, која им, на молбу њиховог оца Георгија, потврђује поседе Фанарија и Врисиса[50], и повеља, издата августа 1451 г. Дубровнику са врло широким трговачким привилегијама на деспотовој територији, писана на пергамени издуженог формата (54,5—56 са 31,5 см)[51]. Децембра 1455 г. Димитрије је упутио писмо француском краљу са занимљивим потписом: Δημήτριος ἐν Χριστῷ τῷ θεῷ πιστὸς δεσπότης Ῥωμαίων ὁ Παλαιολόγος[52]. Како је писмо писано после пада Цариграда, а у потпису је додато Ῥωμαίων, чега нема у деспотским потписима (изостављено је Πορφυρογέννητος), изгледа вероватно да је то учињено у жељи да се пред Западом истакне личност пелопонеског деспота, као јединог законитог византиског владара после погибије цара у Цариграду.

Потпуни крах Димитријевих амбиција за самосталношћу као да показује повеља издата манастиру Ватопеду коме се дарују десет сељака из села Мурдо на острву Лемносу; повеља је дарована у јулу 1462 г., дакле у времену када је Димитрије коначно изгубио своје поседе на Пелопонезу, добивши као турски вазал територије у Тракији и нека острва у Јегејском Мору. Зато се докуменат назива у тексту само ὁρισμὸς τῆς βασιλείας μου, има једноставан потпис Δημήτριος δεσπότης ὁ Παλαιολόγος и писан је на папиру широког формата (26 са 39 см)[53]. Писмо Димитрија упућено Борсу

[48] F. Dölger, Aus den Schatzkammern, № 32.

[49] M. M. V, 170 sq.; P. P. IV, 190 sq.

[50] M. M. III, 225 sq. Наведене поседе добили су Гемистови синови од деспота Теодора II; они су потврђени касније хрисовуљом цара Константина XI (види о томе примедбу 40). Повеља је значајна и по томе што на почетку јасно разликује хрисовуљу цара Манојла II од аргировуље Димитријевог брата деспота Теодора II. Детаљније о повељама упућеним Гемистовим синовима в. Г. Острогорски, Пронија, 125 сл.

[51] М. Марковић, Византиске повеље, 249—253. О садржају повеље, као и о разлици у привилегијама између ње и нешто раније повеље деспота Томе Палеолога Дубровнику в. Zakythinos, I, 276; II. 261.

[52] P. P. IV, 196 sq. Dölger, Aus den Schatzkammern, 81 n. 3, је запазио особеност потписа, али како докуменат није сачуван у оригиналу, он је њу тумачио или рђавим читањем преписивача или омашком у самом оригиналу.

[53] Ἑλληνικά 3 (1930), 344 f. Dölger, Aus den Schatzkammern, 81 n. 3 је, вероватно омашком, навео да ова повеља има сачуван печат који је објављен у Νέος Ἑλληνομνήμων 1 (1904) 422, ма да се тај печат налази на писму деспота Димитрија маркизу Естенсу (в. следећу примедбу).

Естенсу од 26 марта, без ознаке године, има потпис црвеним мастилом: Δημήτριος δεσπότης Παλαιολόγος ὁ Πορφυρογέννητος[54]. На основу писма упућеног од стране Димитријевог посланика Атанасија Ласкариса Фиренци од 1451 г., у коме се спомиње аргировуљна хоризма деспотова, Закитинос је списку познатих Димитријевих повеља додао још једну, која нажалост није сачувана[55].

Не изгледа нимало случајно да је Димитрије, као деспот на Лемносу, издао 1429 г. потврдну повељу са сасвим једноставним називом и потписом, да је као морејски деспот издавао аргировуље по типу сличне царским хрисовуљама од којих је једна чак и потврдна, а да је, после губитка свога поседа на Пелопонезу, издао манастиру Ватопеду 1462 г. даровну повељу опет са једноставним називом и потписом.

Пелопонески деспот Тома Палеолог (1430—1465) издао је октобра, наводно IV индикта, без ознаке године, повељу којом се потврђује пуноважност продаје неких земаља од стране Димитрија Палеолога Дермокаита Николи Аборису; документ се у тексту назива ὁρισμὸς τῆς βασιλείας μου и има потпис: Θωμᾶς δεσπότης ὁ Πορφυρογέννητος[56]. Августа 1451 г. издао је Тома повељу Дубровнику са широким трговачким привилегијама и правом да могу подићи где хоће своју лођу. Повеља се назива на три места у тексту ἀργυρόβουλλος ὁρισμὸς τῆς βασιλείας μου (акузатив, генитив и номинатив), има на крају формулу: ἐν ᾧ καὶ ἡ βασιλεία μου ὑπεσημήνατο, као и потпис црвеним мастилом: Θωμᾶς ἐν Χριστῷ τῷ Θεῷ εὐσεβὴς δεσπότης Παλαιολόγος ὁ Πορφυρογέννητος; написана је на пергамени издуженог формата (37,7—38,4 са 30,8 см)[57]. Исте карактеристике има и повеља издата августа 1454 г. млетачком грађанину Јакову Контарену са даровањем села Космине, али се њој, вероватно због невештине писара, назив даје два пута у генитиву и једанпут у акузативу[58]. Писмо упућено Франческу Сфорци без датума, које је Делгер датирао у 1458 г., интересантно је по своме латинском потпису: Thomas in Christo Deo pius despotes Palaeologus Purpurigenitus[59]. Октобра 1462 г. упутио је деспот Тома писмо

---

[54] P. P. IV, 198 sq. Факсимил потписа и печат са натписом: Δημήτριος ἐν Χριστῷ τῷ Θεῷ πιστὸς δεσπότης Παλαιολόγος ὁ Πορφυρογέννητος - Νέος Ἑλλ. 1 (1904), 422 f.

[55] M. M. III, 205 sq.

[56] M. M. III, 258; P. P. IV, 231 sq. Издавач је предложио као годину издавања повеље 1440, јер се она слаже са наведеним IV индиктом. Међутим Zakythinos II, 228 n. 3, је на основу спомињања Константина као цара, датирао документ у време између 6 јануара 1449 г., када је Константин крунисан за цара, и датума његове смрти, 29 маја 1453 г., јер се цар спомиње још као жив. Закитинсово датовање је сасвим сигурно, али се дати индикт не слаже ни са једном годином у томе временском размаку; врло је вероватно, као што је претпоставио Dölger, Aus den Schatzkammern, 81 n. 5, да је на препису погрешно стављен IV уместо XIV индикта који би се слагао са 1450 г.

[57] M. Марковић, Византиске повеље, 245—248.

[58] P. P. IV, 236 sq.; Cf. Zakythinos II 200.

[59] P. P. IV, 242 sq.

архонтима Перуђе које има на крају потпис: Θωμᾶς δεσπότης Παλαιολόγος ὁ Πορφυρογέννητος[60]. Ламброс и Закитинос приписали су Томи још једну повељу, у којој се одобрава замена поседа Михајла Кабиника и која се назива у тексту ἀργυρόβουλλος ὁρισμός, али је сачувана без датума и потписа[61]. Сасвим се јасно види да је Тома, као и Димитрије, издавао потврдне хоризме са једноставним потписом, а даровне аргировуље са свечаним потписом, које се по својим дипломатичким ознакама сасвим приближују типу царских хрисовуља.

Са почетком XV в. враћамо се на повеље издате из солунске деспотске канцеларије, које потичу од последњег солунског деспота, Андроника (1408—1423), и које су врло значајне за давање коначног суда о врстама деспотских повеља[62]. Најранија повеља деспота Андроника издата је априла 1409 г. манастиру Лаври са даровањем три села, Дримосирта, Пинсона и Лоротона, и половине села Гомата; повеља се назива у тексту ὁρισμὸς τῆς βασιλείας μου и има једноставан потпис: ὁ δεσπότης[62a]. Другог фебруара 1415 г. издао је Андроник повељу манастиру Св. Павла којом му дарује поље Суру и годишње добијање одређене количине соли из солане на Касандрији; повеља је сасвим кратка, назива се ὁρισμὸς τῆς βασιλείας μου и има једноставан потпис: ὁ δεσπότης[63]. Децембра 1416 г. деспот Андроник је издао повељу манастиру Ватопеду са потврдом датих имања и даровањем неких нових повластица, због чега и спомиње свога оца Манојла II; њен назив у тексту је ὁρισμὸς τῆς

---

[60] Ibid., 241.

[61] Ibid., 239 sq.; Zakythinos II, 124. Тешко је са сигурношћу рећи да ли та повеља заиста припада деспоту Томи, због чега је Делгер и није унео у свој списак.

[62] Тек у новије време је решено питањем хронологије управе деспота Андроника у Солуну. У својим ранијим радовима Dölger, Epikritisches zu den Facsimiles, 60 f., је тврдио да је Андроник управљао у Солуну сигурно до 1423 г., али на његов долазак на тај положај треба померити далеко после смрти Јована VII 1408., кога је наследио његов саветник Димитрије Леонтариус; овај Димитрије издао је 1415 г. повељу манастиру Ватопеду, те је према томе изгледало да Андроник није могао доћи на власт пре 1415 г. Међутим, у своме новијем раду Dölger, Aus den Schatzkammern, 86, је сасвим изменио мишљење, истичући да је Андроник дошао на управу у Солуну одмах после смрти Јована VII 1408 г., јер је већ 1409 г. Андроник издао повељу Лаври (види следећу примедбу). Осим тога, Делгер истиче да постоје вести да је маја 1409 г. син цара Манојла II именован за солунског деспота, а то не може бити нико други него Андроник. Ову хронологију примио је Lemerle, Un acte du despote Andronic Paleolog (?), Orientalia christiana periodica 13 (1947), 571 и Острогорски, Пронија, 111 н. 305.

[62a] Афонские грамоты, Виз. врем. 9 (1902), № 21. Није јасно зашто је Делгер изоставио ову повељу из списка повеља деспота Андроника, када му она служи као један од основних доказа да је Андроник дошао на власт већ 1408 г. (види о томе претходну примедбу). По својим дипломатичким особинама она се сасвим приближава осталим Андрониковим повељама.

[63] F. Dölger, Aus den Schatzkammern, 129. Аркадије из Ватопеда, који је издао неколико Андроникових повеља, три је погрешно приписао Јовану VII, јер је њихов потпис прочитао као Ἰωάννης δεσπότης (F. Dölger, Epikritisches zu den Facsimiles, 61, n. 1).

βασιλείας μου, има на крају потпис: ὁ δεσπότης[64]. Сасвим је слична повеља од марта 1417 г. манастиру Св. Павла са потврдом села Св. Павла на Касандрији, сачувана на пергамени широког формата (20 са 29,5 см)[65], као и повеља издата октобра 1417 г. манастиру Дионисија на Светој Гори (са димензијама 22 са 32 см) који се ослобађа извесних обавеза грађења[66]. Повеља коју је Андроник издао 2 фебруара, без ознаке године, са даровањем земље за обрађивање манастиру Св. Павла, сачувана је на пергамени широког формата (19 са 30 см), без назива је и има сасвим једноставан потпис: ὁ δεσπότης[67]. Сада долази неколико повеља Андрониковних са истим називом: ὁρισμὸς τῆς βασιλείας μου и потписом: ὁ δεσπότης. То су повеље манастиру Ватопеду од маја 1419 г. коме се потврђују неке раније привилегије Манојла II[68], манастиру Св. Павла септембра 1419 г. са потврдом датих поседа[69], манастиру Хиландару октобра 1419 г. са даровањем неких елефтера који су дошли на манастирско имање[70], манастиру Ватопеду од јуна 1420 г. са потврдом раније датих имања[71], манастиру Ватопеду од августа 1420 г. са потврдом дела поседа умрлог Јакова Филантропина[72] и Манастиру Ватопеду са поновним даривањем села Ланца које је било заплењено[73].

---

[64] Gregorios Palamas 3 (1919), 430.

[65] F. Dölger, Epikritisches zu den Facsimiles, 66 f.

[66] F. Dölger, Aus den Schatzkammern, № 30.

[67] F. Dölger Epikritisches zu den Facsimiles, 67.

[68] Ibid., 68.

[69] F. Dölger, Aus den Schatzkammern, № 31.

[70] Actes de Chilandar I, № 30. Издавач је повељу приписао солунском деспоту Димитрију и датирао је у 1314 г. Међутим, Dölger, Aus den Schatzkammern 81. је истакао да она потиче од Андроника и да је издата 1419 г.

[71] Gregorios Palamas 3 (1919), 429 f.

[72] Ibid., 339.

[73] Ibid., 333 f. Овде треба навести још две повеље за које се у науци претпоставља да припадају деспоту Андронику. Једну простагму са сачуваним менологемом Делгер је у својим факсимилима, по мишљењу Анастасијевића, Гласник Скопског научног друштва 11 (1932), 250, погрешно приписао цару Андронику III и ставио у 1338 г. Упоређењем сачуваног менологема са менологемима на осталим повељама Андроника III, као и на основу спомињања простагми τῶν ἁγίων μου αὐθεντῶν καὶ βασιλέων τοῦ τε πάππου καὶ θείου τῆς βασιλείας μου, Анастасијевић је дошао до претпоставке да је то повеља деспота Андроника, који се ту позива на свога стрица цара Андроника IV (1376—1379); индикт се слаже са 1413 г. Dölger, Epikritisches zu den Facsimiles, 60-64, је на основу своје старије тезе о доласку Андроника на деспотски положај у Солуну после 1415 г. (види примедбу 59) и даље тврдио да је то повеља цара Андроника III. Деда издавача повеље био би Андроник II, али се поставља питање ко би могао да буде поменути стриц. Три личности долазе у обзир: Јован, Димитрије и Константин, браћа Михајло IX. Делгер сматра да се овде најпре мисли на Константина, који је такође био солунски деспот и умро је после 1429 г. Тешкоћа је само у томе што издавач повеље спомиње и свога стрица као цара, али Делгер то објашњава чињеницом да су деспоти придавали себи неке елементе царства у својим повељама. На основу постојећих података, тешко је одговорити на питање коме та повеља припада; она сигурно не припада деспоту Андронику, пошто није познат ниједан случај издавања простагми од стране деспота, али са друге стране,

Из наведених повеља солунског деспота Андроника види се да је његова канцеларија издавала и даровне и потврдне повеље истог типа са називом ὁρισμοί и једноставним потписом, али да се издавање даровних хоризми не мотивише царевом вољом, као што је то био случај са повељама солунског деспота Димитрија, него се издају као потпуно самостални акти деспотови. С друге стране, пак, те даровне повеље се разликују од даровних повеља морејских деспота, које се знатно више приближују типу царских хрисовуља.

Од великог значаја за проблематику типова деспотских повеља је испитивање њихових потписа, пошто и у томе постоје знатне разлике. Занимљиве вести постоје у једном наративном извору, где се каже да је Манојло, који је после битке код Клокотнице 1230 г. наследио свога брата Теодора I у Солуну, потписивао повеље црвеним мастилом[74]. Тачност ове вести доказује Манојлов црвени потпис на повељи Дубровнику из 1234 г. По мишљењу Делгера, који није видео поменуту Манојлову повељу Дубровнику, деспоти су се потписивали црвеним мастилом, што је била ознака царских повеља, тек почевши од XIV в., када имамо прве три такве повеље Димитрија Солунског из 1322 г. Дозвола за то могла је бити дата 1272 г. када је цар Михајло VIII својом простагмом до најмањих детаља одредио правила дворског церемонијала[75]. Нажалост нисмо увек у могућности да одредимо боју мастила деспотских потписа, јер смо принуђени да се служимо претежно старијим издањима повеља која не доносе све елементе потребне за њихово дипломатичко проучавање. Сасвим друкчије стоји ствар са начином потписивања деспота на повељама, у чему се може пратити извесна поступност, а и зависност од врсте повеља које су издавали деспоти. Из наведених примера се види да су епирски деспоти своје повеље потписивали само именом без деспотске титуле сем поменуте повеље Манојла Солунског на којој стоји: Μανουὴλ δεσπότης ὁ δούκας. Солунски деспоти из XIV и XV в. потписују своје даровне и потврдне хоризме само титулом ὁ δεσπότης, док се исте повеље морејских деспота потписују: N. δεσπότης ὁ Πορφυρογέννητος, ὁ δεσπότης ὁ Πορφυρογέννητος

не изгледа вероватно ни да припада цару Андронику III, јер је Делгеров основни доказ о Константину као стрицу издавача повеље сасвим неубедљив.

P. Lemerle, Un acte du despote Andronic Paléologue (?), Orientalia christiana periodica 13 (1947), 562—571, пронашао је у архиву манастира Св. Пантелејмона једну повељу, коју је издао, по наредби деспотовој, логариаст Никола Промунтин са навођењем два имања у области Ревеникије, која је манастир раније добио од цара, деспотовог брата. Лемерл је покушао да реши питање издавача повеље, претпоставивши да је то деспот Андроник, али је при томе наишао на тешкоће, јер се у повељи деспотов брат спомиње као цар, а Јован VIII је дошао на престо 1425 г., после предаје Солуна Млечанима.

[74] Georgii Acropolitae I, ed. Heisenberg, Lipsiae 1903, 43.

[75] F. Dölger, Aus den Schatzkammern, 77 f. n. 3.

или N. δεσπότης ὁ Παλαιολόγος[76]. Најсвечанији облик потписа који је сасвим сличан царском појављује се на аргировуљним хоризмама које издају морејски деспоти у XV в.: N. ἐν Χριστῷ τῷ θεῷ εὐσεβὴς δεσπότης Παλαιολόγος ὁ Πορφυρογέννητος.

Из датог прегледа сачуваних византиских деспотских повеља могу се извући корисни закључци о њиховим типовима који ће показати да слика није тако једноставна као што је претстављао Делгер. Ти резултати ће помоћи да се створи јаснија претстава о карактеру деспотске власти у појединим крајевима Византије и у одређеним периодима њене историје. При томе треба оставити по страни повеље изашле из канцеларије епирских деспота, који су имали извесних реалних права да претендују на царско достојанство, узурпирано од Теодора I. Византиски деспоти XIV в. издају већином потврдне повеље са једноставним називима и потписима, а уколико се реше да издају коју даровну повељу, њено издавање у тексту мотивишу царевом вољом. Сасвим другу слику даје стање у XV в. Морејски деспоти, почевши од Теодора II, издају даровне повеље које се називају аргировуљне хоризме — ἀργυρόβουλλος ὁρισμός три пута у тексту у одређеним падежима, као што се у царским хрисовуљама уписује реч λόγος на три места црвеним мастилом. Оне такође на крају имају формулу узету из царских хрисовуља: ἐν ᾧ καὶ ἡ βασιλεία μου ὑπεσημήνατο и опширан потпис сличан царском. Према непотпуним подацима којима располажемо за формат тих повеља, он је издужен, налик на формат хрисовуља. Зато мислимо да су морејски деспоти сматрали да могу да издају даровне аргировуљне хоризме које би одговарале царским хрисовуљама и имале неке њихове карактеристичне ознаке. Деспотска титула долазила је по рангу одмах иза царске, па је изгледало природно да, када цареви могу да издају повеље са златним печатом, деспоти могу да издају повеље оверене сребрним печатом. Друго је питање да ли су морејски деспоти сами то право присвојили или им је оно било дато од централне власти у Цариграду. Повеље које издају остали деспоти у XV в., првенствено солунски, су даровне и потврдне хоризме са једноставним потписом; занимљиво је да се у даровним хоризмама солунског деспота Андроника нигде њихово издавање не мотивише царевом вољом. Међутим, поред даровних аргировуља, морејски деспоти издавали су и потврдне хоризме које се само у неким детаљима потписа разликују од одговарајућих повеља солунских деспота.

[76] О потписима на повељама морејских деспота види Zakythinos II, 76, 78, где је аутор исправно указао да се на основу потписа морејских деспота може пратити пут њиховог поседа ка потпуно организованој држави. Занимљиво је да се Димитрије као турски вазал и Тома у емиграцији у Италији, враћају на једноставнији облик потписа: δεσπότης ὁ Παλαιολόγος ὁ Πορφυρογέννητος. О потписима на деспотским повељама расправљао је и Dölger, Aus den Schatzkammern, 78 n. 3, посматрајући компликовање потписа као постепени процес. Мислимо да оба аутора нису истакли довољно чињеницу да потпис зависи од врсте повеља које је издавао деспот, што је опет било у вези са његовим положајем у односу према централној власти.

Да би слика била потпунија, ми ћемо се задржати и на повељама које су издавали наши деспоти, обраћајући при томе највише пажњу на повеље писане грчким језиком, настале у канцеларијама блиским утицајима Византије. Овде би на прво место дошао деспот Јован Угљеша који је издао, вероватно пре добијања деспотске титуле, грчку повељу манастиру Кутлумушу од октобра XII индикта (вероватно 1358 г.) са потврдом датих имања од цезарице и деспота Манојла; повеља носи назив у тексту τὸ παρὸν καὶ ἡμέτερον πρόσταγμα и има словенски потпис: **Ѹгльша Δ вєлік вѡєвода**[77]. Октобром 1363 датирана је Угљешина хрисовуља манастиру Симопетри о обнављању манастира и повећању поседа, са врло ретким изразом у тексту ἡ κραταιά μου αὐθεντία, али је аутентичност овог документа, који је сачуван у касном препису из 1623 г., врло проблематична[78]. Године 1366 даровао је деспот Угљеша српску повељу манастиру Св. Пантелејмона која се назива у тексту хрисовуља, има потпис: **Благовѣрны деспоть Іоань Оуглєша** и употребљава формулу **деспотьство ми**, за разлику од доцнијих Угљешиних повеља које имају **царьство ми**, односно ἡ βασιλεία μου[79]. У вези са измирењем цариградске патријаршије и српске цркве издао је Угљеша марта 1368 г. повељу која се назива у тексту τὸ παρὸν γράμμα τῆς βασιλείας μου, а на препису који нам је сачуван стоји: εἶχε καὶ ὑπογραφὴν σερβικήν: Δεσπότης Ἰωάννης Οὐγκλέσης[80]. Врло је занимљива повеља из фебруара 1369 г. којом се регулише спор између манастира Зографа и епископа Јерисоа око неких имања. Њен велики значај је у томе што се позива на хрисовуље и простагме византиских царева и носи јединствен назив у тексту: ὁρισμὸς τῆς βασιλείας μου χρυσοβούλλου δύναμιν ἔχων, који као да показује да се Угљеша ипак не усуђује да изда грчку хрисовуљу: сачувана је на пергамени издуженог облика (76,5 са 34 см.) и има врло занимљив потпис црвеним мастилом: Ἰωάννης ἐν Χριστῷ τῷ θεῷ πιστὸς δεσπότης καὶ αὐτοκράτωρ ὁ Οὐγκλέσης[81]. Априла 1369 г. издао је Угљеша повељу, писану српским језиком, манастиру Кутлумушу која се у тексту назива хрисовуља, има формулу

[77] Lemerle-Solovjev, Trois chartes des souverains serbes conservées au monastère de Kutlumus (Mont Athos), Seminarium Kondakovianum 11 (1940) 142 f.; P. Lemerle, Actes de Kutlumus, Paris, 1945. 231. Пошто повеља нема године, могуће су две претпоставке: или она припада Јовану Угљеши, у коме случају би цезарица могла бити ћерка цезара Војихне, а деспот Манојло Асен, зет Јована Кантакузина, или је то повеља ћесара Угљеше, сина севастократора Влатка, из почетка XV в. Издавачи повеље су са правом прихватили прву претпоставку, јер се у случају ћесара Угљеше не би могли идентификовати ни цезарица ни деспот Манојло.

[78] Ibid., 139

[79] С. Новаковић, Законски споменици српских држава средњега века, Београд 1912, 509 сл.

[80] Соловјев-Мошин, Грчке повеље српских владара, Београд 1936, № 35 Повеља има златан печат који је касније додат, али издавачи сасвим исправно мисле да је она аутентична.

[81] Ibid., № 36.

царство ми и потпис: **Деспоть Іωаннь Оуглеша**[82]. Безначајна за нашу тему је српска повеља издата 29 маја 1369 г. манастиру Св. Арханђела код Драме која потврђује дарове и повластице добијене од Угљешиног таста Војихне, без назива је у тексту и са потписом: **Деспоть Іωаннь Оуглеша**[83]. Из исте године новембра месеца потиче повеља манастиру Ватопеду коме се дарује годишњи приход од 120 перпера са језера Пороса; документ је сачуван у оригиналу на папиру широког формата (20 са 26 см.), са називом у тексту ὁρισμὸς τῆς βασιλείας μου и потписом: Ἰωάννης ὁ Οὐγκλέσης[84]. Без ознаке месеца је Угљешина српска хрисовуља из 1371 г., издата манастиру Хиландару[85].

Најзад долази најзанимљивија Угљешина повеља, издата априла 1371 г. манастиру Ватопеду, коме се поклања рибњак на Порском Језеру и забрањује чиновницима да долазе на манастирски посед. Повеља се назива у тексту χρυσόβουλλος λόγος τῆς βασιλείας μου, са уписаном речју λόγος на три места црвеним мастилом у одређеним падежима, има на крају формулу која одговара царским хрисовуљама: ἐν ᾧ καὶ τὸ ἡμέτερον εὐσεβὲς οἰκείᾳ χειρὶ ὑπεσημήνατο θεοφρούρητον κράτος и има потпис црвеним мастилом: Ἰωάννης δεσπότης ὁ Οὐγκλέσης. Заиста је штета што је документ сачуван само у препису (са димензијама 28 са 29 см.), за који, пак, Ласкарис истиче да је веран оригиналу[86]. Угљешина канцеларија, као што се види из сачуваних примера, употребљавала је најразличитију терминологију за ознаку деспотових докумената. Међутим, постоје два врло значајна елемента у којима се Угљешине грчке повеље разликују од повеља византиских деспота. Угљеша издаје повеље писане грчким језиком од којих једна треба да има снагу хрисовуље, а друга је права хрисовуља, чак и са завршном формулом κράτος; нама није познат ни један случај издавања хрисовуље од стране византиских деспота. На повељи од фебруара 1369 г., која треба да има снагу хрисовуље, Угљеша се потписао врло свечано са титулом αὐτοκράτωρ, које, наравно, нема ни у једном потпису на повељама византиских деспота. Титула автократор припадала је деспоту Угљеши као самосталном владару; у Византији је та титула припадала само цару, али је у Србији захваљујући дословном преводу, означавала независног владара уопште[87]. Што се тиче издавања грчке хрисовуље можда би то говорило у при-

[82] Actes de Chilandar II, (1915), 531; Lemerle-Solovjev, o. c. 134 sq.; P. Lemerle, Actes de Kutlumus, 230 sq.

[83] Законски споменици, 751.

[84] Соловјев-Мошин, н. д., № 37; M. Lascaris, Actes Serbes de Vatopedi, Byzantinoslavica 6 (1935), 177.

[85] Законски споменици, 445; Lemerle-Solovjev, o. c. 140 n. 60, мисле да је повеља препис из XIV в.

[86] M. Lascaris, o. c. 178; Соловјев-Мошин, н. д., № 38.

[87] О титули автократора уопште, па и у Србији види; Г. Острогорски, Автократор и самодржац, Глас САН 164 (1935).

лог постојања високих амбиција код Угљеше. Са друге стране, пак, издавање српских хрисовуља не претставља никакав изузетак, јер је познато да су њих издавали српски краљеви XIII и XIV в., па чак и неки истакнути великаши крајем XIV в.[88]

У областима које су биле блиске Византији појављује се, после Угљеше, кад деспот Јован Драгаш, од кога су нам сачуване три повеље писане српским језиком. Првог јуна 1377 г. издао је деспот Јован, са својим братом Константином, повељу манастиру Хиландару, потврђујући посед цркве Св. Власија, раније добијен од штипског челника Станислава; повеља нема назива у тексту, употребљава формулу **царьство ми** и има потпис: **Вь Христа Бога благовѣрнии Іоаннь деспоть Драгаша**[89]. Исте године, без ознаке месеца, издали су браћа Јован и Константин заједно са својом мајком Евдокијом повељу са додељивањем бројних имања руском манастиру Св. Пантелејмона, која се назива у тексту **слово златопечатное** и има само Јованов потпис: **Вь Христа Бога благовѣрни Іоаннь деспоть Драгашь**[90]. Заједно са братом Константином деспот Јован је, око 1380, даровао повељу истом манастиру са потврдом старих даривања царева Душана и Уроша и додељивањем многобројних нових села. За документ се у тексту каже: **вь сіемь нашемь хрисовоулоу**. а на њему су се потписали оба брата **Благовѣрныі деспоть Драгьшь и господинь Костандинь**[91]. Дакле, од сачуваних повеља деспота Јована Драгаша две су хрисовуље, а једна нема никаквог назива; формула **царьство ми** се појављује у документу без назива, али је зато нема у хрисовуљи из времена око 1380 г. Потписивање Драгашево је занимљиво јер се на две повеље потписује само он и то увек као деспот, ма да их издаје заједно са својом мајком или братом.[92].

Засебну групу претстављају повеље које су издавали наши деспоти прве пловине XV в. Стеван и Ђурађ[92a]. Од десет сачу-

[88] Сасвим је неоснована хипотеза потекла од Јиречека, Историја Срба I, Београд 1952, 247 н. 1, да употреба формуле **царьство ми** — ἡ βασιλεία μου у Угљешиним повељама значи постојање извесних претензија на царску титулу. Као што смо видели из читавог низа докумената, та формула је редовно употребљавана у византиским деспотским повељама, одакле је преузета од стране српских деспота.

[89] Законски споменици, 452 сл.

[90] Ibid., 510.

[91] Ibid., 512—515.

[92] V. Laurent, Un acte Grec inédit du despote Serbe Constantin Dragas, Revue des études byzantines 5 (1947), 183 f., је објавио једну повељу манастиру Ватопеду чији издавач своје име наводи једноставним речима ἐγὼ ὁ Κωνσταντῖνος; повеља има датум октобар 1393 г. Није јасно зашто Лаурент назива Константина деспотом, када он ту титулу никада није носио, потписујући се у својим повељама само као **господинь**.

[92a] С. Ћирковић, Осумњичене повеље кнегиње Милице и деспота Стефана, Историски часопис САН VI, је побио сумњу Јиречека и Станојевића у аутентичност повеља деспота Стевана које имају формулу **царьство ми**, тачно указавши да су византиски деспоти употребљавали ту формулу у својим повељама, на шта су имали право. (Дугујемо захвалност С. Ћирковићу који нам је своју расправу дао у рукопису).

ваних повеља деспота Стевана Лазаревића, писаних српским језиком, четири су хрисовуље. Све су оне издате светогорским манастирима: 1405 г. манастиру Хиландару са додељивањем 100 литара сребра годишње од Новог Брда[93], 5 јануара 1407 г. манастиру Лаври са даровањем неколико села[94], 8 јуна 1411 г. Халандару са даровањем неких села[95] и, најзад, 20 јануара 1427 г. Лаври са даровањем дела новобрдске царине и три села[96]. Другог јула 1417 г. издао је деспот Стеван повељу манастиру Ватопеду, којом му се уступа одређени део новобрдске царине и село у новобрдском округу. Ова српска повеља, без назива у тексту, са врло дугачком аренгом, сачувана је и у грчком преводу из XV в., дакле из времена блиског издавању оригинала[97]. Поред сачуваних хрисовуља и повеља деспота Ђурђа челнику Радичу, без датума, спомиње хрисовуљу деспота Стевана издату истом лицу[98]. Формула **царьство ми** појављује се у пет деспотових повеља, и то у две хрисовуље (Хиландару из 1405 и Лаври из 1407 г.) међутим, у три деспотове повеље од којих су две хрисовуље (Хиландару од 8 јуна 1411 и Лаври од 20 јануара 1427 г.), јавља се формула **господство ми** које се редовно употребљава у повељама кнеза Лазара, Константина Дејановића и у повељи ћесара Угљеше из времена око 1400 г.[99] На сачуваним повељама потписи Стевана су скоро истоветни, са малим варијантама у погледу навођења потчињених области: **Милостию Божиею Господинь всемь Срьблемь (и Поморию) (и Подоунавию) деспоть Стефань**. Једино се на повељи издатој Дубровнику налази друкчији потпис: **Милостию Божиею господинь всои земли Срьбскои и Поморию и подоунаискыимь странамь деспоть Стефань**[100].

Од сачуваних повеља деспота Ђурђа Бранковића, само се једна назива у тексту хрисовуља, и то повеља издата 16 фебруара 1452 г. манастиру Лаври са заменом неких поседа.[101] Постоји веро-

---

[93] Законски сноменици, 462 сл. Повеља се назива у тексту **обычнаа хрисовоулиемь**, за разлику од других деспотових хрисовуља.

[94] Ibid., 497 сл.

[95] Ibid., 465 сл.

[96] Ibid,, 500 сл.

[97] Соловјев-Мошин, н. д., № 40; Lascaris, Actes serbes, 176 f. — издат само српски текст.

[98] Законски споменици, 336.

[99] С. Станојевић, Студије о српској дипломатици, Глас САН 94, 211 и. 1 је, тврдећи да формула **царьства ми** у Уљешиним новељама значи извесне претензије на царско достојанство, упозорио на следеће повеље у којима је она замењена са формулом **господство ми**: кнеза Лазара од 9 јануара 1387 г. са потврдом старих привилегија Дубровнику (Законски споменици, 200 сл.), деспота Стевана од 2 децембра 1905 г. истом граду (Законски споменици, 218), деспота Ђурђа Дубровнику из 1428 и 1445 г. (Законски споменици 231, 89 сл.). Међутим, као што смо видели, и деспот Стеван је употребљавао формулу **царьство ми** у својим повељама.

[100] Законски споменици, 218.

[101] Ibid., 502 сл.

ватноћа да је деспот Ђурађ издао још једну хрисовуљу, јер се у писму челника Радича манастиру Кастаминоту из 1430 г., спомиње седам села која су записана: **оу господскомь хрисовоулоу**, из чега је Новаковић закључио да се ради о Ђурђевој хрисовуљи[102]. У сачуваним повељама деспота Ђурђа нигде се не употребљава формула **царьство ми**, већ само **господство ми.** Потпис је сачуван само на једној повељи издатој челнику Радичу око 1430 г. и гласи: **По милости Божіи господинь Срьблемь деспоть Гюргь.**[103]

Занимљиво је да је од сачуваних повеља деспота Ђурђа само једна хрисовуља, која је, као и хрисовуље деспота Стевана, упућена светогорском манастиру. Сачуване хрисовуље српских деспота XV в. показују приличну неуједначеност терминологије, која се, уосталом, може видети и из ранијих докумената издатих од српских краљева. С друге стране сасвим је јасно да је у српској деспотској канцеларији било угледања на византиске узоре; један од резултата тога је употреба формуле **царьство ми** — ἡ βασιλεία μου у њеним документима. Међутим, утицају византиске дипломатике на српске средњевековне канцеларије требало би посветити специјалан рад, који не би био ограничен само на деспотске повеље.

BOŽIDAR FERJANČIC

ZUR FRAGE DER DESPOTENURKUNDEN

(Zusammenfassung)

Der Verfasser stellt alle bisher bekannt gewordenen Despotenurkunden zusammen und untersucht ihre diplomatischen Eigentümlichkeiten. Diese zeigen eine grössere Mannigfaltigkeit als bisher angenommen wurde, denn der Typus der einzelnen Despotenurkunden hängt von verschiedenen Elementen ab, insbesondere vom Verhältnis der einzelnen Despotate zur Zentralgewalt in Konstantinopel. Eine Gruppe für sich bilden die Urkunden der Despoten von Epeiros, deren Ansprüche mitunter über die Despotenwürde hinausgingen.

Als Träger der Despotenwürde erlässt Johannes Palaiologos, Bruder Michaels VIII., vor allem Bestätigungsurkunden, die sich im Text einfach als γραφή bezeichnen. Die einzige erhaltene Schenkungsurkunde des Despoten Johannes nennt sich ἀργυροβούλλιος γραφή,

[102] Ibid., 333 сл.

[103] Ibid., 531.

beruft sich aber auf den Willen des Kaisers. Es ist auffallend, dass die Formel ἡ βασιλεία μου, auf die die Despoten ein Anrecht hatten und die wir in den Urkunden der sonstigen Despoten regelmässig vorfinden, in den Urkunden des Johannes nicht vorkommt.

Die Despoten Konstantinos und Demetrios Palaiologos von Thessalonike aus der ersten Hälfte des 14. Jhs erlassen ebenfalls vor allem Bestätigungsurkunden, die sich als ὁρισμός oder als παρακέλευσις bezeichnen und die einfache Unterschrift ὁ δεσπότης tragen. Auch die einzige erhaltene Schenkungsurkunde des Demetrios nennt sich παρακέλευσις und beruft sich auf eine Anordnung des Kaisers. Die erhaltenen Schenkungs- und Bestätigungsurkunden des Despoten Andronikos von Thessalonike (1408—1423) sind im Text als ὁρισμοί bezeichnet und einfach mit ὁ δεσπότης gezeichet. Es fällt auf, dass sich Andronikos bei Ausgabe von Schenkungsurkunden nicht auf den Willen des Kaisers beruft, wie das die Despoten des 13. und 14. Jhs taten.

Von Theodoros I., Despoten von Morea (1383—1407), sind nur Briefe erhalten, es ist aber bekannt, dass er für das Gebiet von Monembasia ein uns nicht erhaltenes Argyrobull erliess. Sein Nachfolger Theodoros II. (1407—1443) führt einen besonderen Typus von Schenkungsurkunden ein, den auch die weiteren Despoten von Morea anwenden. Der Urkundentext bringt an drei Stellen die Bezeichnung ἀργυρόβουλλος ὁρισμός im Akkusativ, Genitiv und Nominativ, in deutlichem Anschluss an die kaiserlichen Chrysobulle. Aus kaiserlichen Chrysobullen stammen auch die Schlussformel ἐν ᾧ καὶ ἡ βασιλεία μου ὑπεσημήνατο und die feierliche Unterschrift. Derselbe Theodoros II. erliess aber für die Stadt Manembasia eine Verwaltungsverordnung, die im Text ὁρισμός heisst und eine ganz einfache Unterschrift trägt. Demetrios Palailogos urkundet als Despot von Morea in der gleichen Weise wie Theodoros II. Als Despot von Lemnos vorher und nach dem Verlust der Peloponnes im J. 1461 erliess er aber Urkunden mit der Textbezeichnung ὁρισμός und einfacher Unterschrift. Vom Despoten Thomas Palaiologos sind Bestätigungsurkunden erhalten, die sich im Text als ὁρισμός bezeichnen und einfach unterfertigt sind. Die Schenkungsurkunden desselben Thomas sind aber, wie die der anderen Despoten von Morea, Argyrobulle, die in ihrem Typus den kaiserlichen Chrysobullen angeglichen erscheinen.

Wichtig erscheint, dass die Unterschriften der Despoten, je nach der Urkundenart, variieren. Die im Text als ὁρισμός oder als παρακέλευσις bezeichneten Bestätigungsurkunden tragen die einfache Unterschrift ὁ δεσπότης. Demgegenüber sind die Schenkungsurkunden, die ἀργυρόβουλλοι ὁρισμοί der Despoten von Morea, mit einer feierlichen Unterschrift versehen, die der kaiserlichen ähnlich erscheint. Die Unterschrift eines Despoten in roter Tinte trifft man zum erstenmal auf der Urkunde Manuels von Thessalonike aus dem J. 1234.

Anschliessend werden die Urkunden der serbischen Despoten behandelt und vor allem ihre griechischen Urkunden ins Auge gefasst. Besonders interessant sind zwei griechische Urkunden des De-

spoten Johannes Uglješa, deren eine „die Kraft eines Chrysobulls“ haben will, die andere hingegen ein richtiges Chrysobull darstellt und sogar die Kratos-Formel verwendet.

Chrysobulle in serbischer Sprache erliessen auch die Despoten Johannes Dragaš um 1380, Stephan Lazarević (1389—1427) und Georg Branković (1427—1456), doch wurden solche auch schon von den serbischen Königen des 13. und 14. Jhs ausgestellt.

Der Einfluss byzantinischer Vorbilder auf die serbischen Despotenurkunden ist augenfällig und zeigt sich u. a. auch in der Übernahme der Formel ἡ βασιλεία μου bzw царьство ми. Doch ist die Terminologie schwankend und selbst die erwähnte Formel wird von den serbischen Despoten nicht regelmässig (von Georg Branković sogar überhaupt nicht) verwendet.

Зборник радова С.А.Н. XLIX — Византолошки институт, књ. 4
Recueil des travaux de l'Acad. Serbe des Sc. XLIX —
Institut d'Études Byzantines, №4.

БАРИША КРЕКИЋ

ВУК БОБАЉЕВИЋ

Вук Бобаљевић, потомак једне од најстаријих дубровачких властеоских породица, претставља личност чији је живот занимљив и за историју старога Дубровика и за познавање догађаја у Југоисточној Европи средином XV века. Међутим он је досада остао готово сасвим непознат. Површна слика која о њему постоји заснива се на малом броју података који су махом погрешно интерпретирани.[1] Стога све до данас он није могао бити по заслузи оцењен.

Прилично су необични услови под којима се Вук родио. Његов отац, Влахо Бобаљевић, син Вука и Јелене, оженио се 1412 г. Николетом, ћерком Сима Гучетића.[2] Већ пре брака имао је једно незаконито дете, сина Витка, а у браку родила му се кћи Лињуша[3]. Влахо, који се, као и већина остале дубровачке властеле и грађана, бавио трговином, кренуо је око 20 новембра 1418 г. на трговачко путовање у Босну и Србију. Било је то доба интензивног трговања Дубровчана по Балканском Полуострву. Готово сваког дана стварала су се трговачка друштва за пословање у Србији и Босни, кретали су каравани, Дубровчани су се насељавали по разним местима Балкана и одатле водили своје послове, не прекидајући никада везе са својим градом. Али путовање по Балканском Полуострву било је скопчано и са многим опасностима услед све јачег турског продирања, затим због борби међу домаћим феудалцима и најзад због разбојничких напада, болештина и другог.

Није, дакле, никакво чудо што је и Влахо Бобаљевић сматрао потребним да, иако очигледно још млађи човек, пред свој пут напише и остави у дубровачком нотаријату свој тестаменат. Теста-

[1] М. Марковић, Византиске повеље Дубровачког архива, Зборник радова Визант. инст. САН I, Београд 1952, 254—256.
[2] Дубровачки архив, Testamenta 14, 121'—122.
[3] Testam. 11, 5—5'.

ментом је оставио својој жени Николети 300 перпера поред њеног мираза, кћери Лињуши 4000 перпера за удају, а незаконитом сину Витку 300 перпера, с тим да их добије кад наврши 20 година. Све остало имање оставио је своме брату Андрији Бобаљевићу, који је од тога требало да исплати његове дугове настале услед „трговине са многима“.[4] Влахо Бобаљевић је заиста умро на овом свом путовању, и то 23 децембра 1418 г. у близини Сребренице[5].

Као што се види, у тестаменту Влахо никако не помиње свога сина Вука. По нашем мишљењу, то може да значи само једно: да у време састављања тестамента, пред свој пут, Влахо уопште није знао да ће добити још једно дете. А то нас доводи до закључка да се Вук могао родити највероватније јула—августа 1419 г. Тако је Вук, без икакве своје кривице, био лишен очеве имовине, која је постала законито Андријино власништво. Против тога није било лека. Једино је Андријина добра воља могла Вуку да помогне.

О Вуковом детињству не знамо ништа, а о младости врло мало, јер су подаци сасвим оскудни. Према доцнијем његовом држању и раду, а и према општим приликама у Дубровнику у то време, можемо претпоставити да је Вук добио одлично образовање. Дубровник у доба Вукове младости економски напредује, па се управо тада почиње развијати и врло важна домаћа производња тканина. Порастом багатства и под утицајем додира са другим народима и државама, расле су и културне потребе Дубровчана, развијао се укус и ширила наука. Постојале су школе за децу властеоских и богатих грађанских породица у којима су предавали учитељи доведени из Италије, па чак и из Француске[6]. Вук је, по свој прилици, био ђак познатог Де Диверсиса па је, дакле, имао повољне могућности да стече лепо образовање, што је он, бесумње, успешно искористио.

Међутим, насупрот опште прихваћеном мишљењу, наш Вук Влахов Бобаљевић није био први дубровачки латински хуманистички песник. Мишљење о њему као песнику настало је када је К. Јиречек најпре у својој расправи о Шишку Менчетићу изнео то као претпоставку[7], а затим се потпуно учврстило када је у својој студији о историји дубровачке књижевности ту своју тврдњу

---

[4] Ibid.

[5] Ibid.

[6] K. Jireček, Der ragusanische Dichter Šiško Menčetić, Arch. für slav. Phil. XVIII, 34—36. J. Тадић. Дубровник од постанка до XV века (у Историји народа Југославије), Београд 1953, 601. И. Божић, Појава хуманизма у Дубровнику, Истор. преглед 1 (1955), 10—11.

[7] Jireček, н. д. 44.

изнео као сасвим тачну и утврђену чињеницу[8]. Уствари, приказивање нашег Вука Бабаљевића као песника заснива се на једној Јиречековој заблуди, али је отада даље, све до најновијих радова, оно стално прихватано[9]. Јиречек је, наиме, проучио рукопис Серафина Черве, дубровачког доминиканца XVIII века, који је у својој познатој „Bibliotheca ragusina", пишући о дубровачким књижевницима, поменуо и Вука Бобаљевића као песника, на основу песама које је дубровачки канцелар и песник Иван Ловро Регино, из Фелтре, посветио „Ad Volçium Babalium patricium Raguseum"[10]. Песме Регина доцније је објавио Решетар, који их је, као и Јиречек, исправно временски одредио у средину XV века[11]. Међутим, Јиречек није обратио довољно пажње на један важан датељ у Червином рукопису. Тамо се каже: „Patricia Bobaliorum stirpe, cujus familie multos supra laudavimus viros clarissimos, genitus Volcius, *Michaelis* filius, circa medium aere christiane seculum XV floruit"... итд.[12] Јиречек је, да би некако довео у склад чињеницу да је наш Вук Бобаљевић био син Влаха, са Червином тврдњом да је песник Вук Бобаљевић био син Михајла, рекао: „Bei Serafino di Cerva wird der Dichter wohl irrtümlich als Voltius, Michaelis filius bezeichnet"[13].

Међутим, нема никаквог разлога да се доводи у сумњу исправност Червиног излагања. Јиречек, наиме, није знао да су средином XV века у Дубровнику живела ништа мање него четири Вука Бобаљевића (што иначе задаје доста тешкоћа при настојању да се издвоје подаци који се односе на нашег Вука). Први је наш дипломата, који се редовно пише без очева имена. Други је његов рођак, син Андрије Бобаљевића. Трећи је један Volcius Michaelis који је умро од куге 1465 г.[14], а четврти Volcius de Babalio, опет је син једног Михајла, који је 1456 г., када му је отац умро, био већ увелико пунолетан, а умро је октобра 1473 г.[15] По нашем мишљењу, јасно је да песник није био наш Вук, који ни иначе није имао неких могућности да се поезијом бави, него један од наведена два Вука Михајлова, како то и Черва каже, али за које

---

[8] K. Jireček, Beiträge zur ragusanischen Literaturgeschichte, Arch. für slav Phil. XXI, 437. M. Orbini, Il regno de gli Slavi, Pesaro 1601, 197—198, набрајајући песнике и учене људе Дубровника не помиње уопште Вука Бобаљевића.

[9] Н. пр. Марковић, н. д. 254. Тадић, н. д. 602. Божић, н. д. 15.

[10] S. M. Cerva, Bibliotheca ragusina, t. IV, 307—308 (аутограф у Доминиканском манастиру у Дубровнику из 1742 г.).

[11] M. Rešetar, Pjesme Ivana Lovre Regina, dubrovačkog kancelara XV vijeka, пос. отисак из Grade za pov. knjiž. hrvatske III, Zagreb 1901, 31—35. Jireček, Beiträge 437.

[12] Cerva, н. д. 307.

[13] Jireček, Beiträge 437, н. 1.

[14] Дубровачки архив, Speculum 386'; Марковић, н. д. 254—255.

[15] Testam. 16, 5'—6; 22, 1—4.

Јиречек није знао[16]. Који је од њих двојице био песник, није овде место да расправљамо, као ни то како је његов живот текао[17]. За нас је било важно да утврдимо да Вук Влахов Бобаљевић није био први латински хуманистички песник Дубровника, како се досада сматрало.

Вратимо се сада животу нашега Вука. Вероватно под утицајем његовог доброг држања и рада, а потстакнут свакако и личном племенитошћу, Вуков стриц Андрија је 1 јануара 1435 г. предао још малолетном Вуку целокупну имовину његова оца Влаха, која је, како смо видели, била припала Андрији. За узврат, Вук се обавезао Андрији да ће му исплатити 5600 перпера и да ће подмиривати половину обавеза које проистичу из тестамента њихових предака. Од 5600 перпера имало се одбити оно што Вук плати на име подмирења очевих дугова. До 15 октобра 1440 г. Вуку је пошло за руком да исплати горњи износ своме стрицу, тако да се потпуно ослободио те обавезе[18]. Али већ истог дана Вук се поново задужио код Андрије за 1700 перпера[19]. Успех у плаћању дуга Вук је, несумњиво, постигао бавећи се трговином, а и ново задужење настало је сигурно из истих разлога. Истина, једном доцнијом приликом, о чему ће још бити речи, бранећи га од неких млетачких потраживања, дубровачка влада је тврдила да се Вук не бави трговином. Можда је тада то и било донекле тачно, али у раније време нема сумње да се и Вук укључио у широку и снажну трговачку активност старога Дубровника.

Дубровачка трговина била је у то време на успону. На Балканском Полуострву још нису започели они тако мучно организовани, а трагично окончани крсташки походи против Турака. На мору тек што је добијена дозвола од Базелског Концила за трговину са „неверницима“ у Египту и Сирији. Везе са Италијом, разним деловима Медитерана, Леванта и другим областима стално

---

[16] Име Вук је уопште било врло често у породици Бобаљевића, па је то збунило и Марковића и навело га на низ погрешних закључака. Један Volcius de Baballo умро је с пролећа 1455 г. То је деда горепоменутог четвртог Вука Бобаљевића (Дубр. архив., Cons. min. 14, 21'; Appellationes 1,43). Непосредно пре тога један Вук Бобаљевић умро је 1442 г. (Cons. min. 9,12 a tergo), док је други Volcius Michaelis умро 1434 г. (Testam. 12, 87'—88'). Овај Вук Михајлов пословао је двадесетих година у Угарској и Србији и биће да је он ишао 1428 г. као посланик краљу Сигисмунду у Угарску. У сличној мисији он је био и 1430 г. (Дубр. архив, Lett. Lev. 10, 103'). Вероватно је он учествовао и у одбрани Новог Брда у време смрти деспота Стевана Лазаревића (уп. Orbini, н. д. 324). Свакако то није био наш Вук, како мисли Марковић, н. д. 255.

[17] Износимо, али само као претпоставку мишљење да би песник могао бити четврти Вук Бобаљевић, који је умро 1473 г., а чији је отац Михајло умро 1456 г. (в. нап. 15). Тестаменат овог Вука својом китњастом дикцијом могао би потврдити овакву претпоставку, али биће свакако потребна детаљна испитивања да се то утврди.

[18] У документу стоје речи: „ex certa scientia ac liberali motu animi“. Дубр. архив, Div. not. 19, 170'.

[19] Дубр. архив, Sent. canc. 18, 114—114'.

јачају. У самом Дубровнику, после рата са Радосавом Павловићем око Конавала (1430—1432), прилике су поново сређене. Трговина са Балканским Полуострвом доноси све нова и нова средства у град, а њихов прилив омогућава даљи привредни успон Дубровника[20]. У таквим условима, упоредо са развојем града, и живот у њему постаје све сложенији, а тиме се и улога и компетенције градске управе повећавају и компликују[21].

У тој управи, која се налази искључиво у рукама строго ограниченог броја властеоских породица, почиње да узима учешћа и наш Вук Бобаљевић. Прва дужност коју је вршио, за коју знамо, била је дужност „camerlengusa", 1441 г.[22] У августу те године, Вук и његова два млада друга „camerlengusa" договоре се, да за време бербе наизменце остају у граду сваки по десет дана, да би остала двојица могла узети учешћа у берби. Овај договор они су дали регистровати у дубровачкој канцеларији. Док је канцелар записивао у књигу, младићи су му певали и тиме га толико одушевили, да је он, на своју руку, исписао читаву страницу књиге својом похвалом дубровачкој омладини. Песме су биле љубавног карактера, па канцелар захваљује не само младићима што су певали, него и девојкама које су их на певање инспирисале[23].

Три године доцније пада први покушај да се Вук Бобљевић укључи у спољнополитичку активност Дубровника, на којем пољу је он касније урадио тако много. Било је то 1444 г., када је предложен за једног од дубровачких посланика који су ишли хрватскоме бану Петру Таловцу; али није изабран[24]. По свој прилици у ово време Вук се оженио Петруњелом рођеном Ђурђевић. Тачан датум његове женидбе не знамо, али 1441 г., када је певао љубавне песме, очигледно још није био венчан. С друге стране, у серији Pacta matrimonialia, која почиње 1447 г., нема његовог женидбеног уговора, што значи да је тада већ био ожењен. Пошто је почетком априла 1445 г., када се спремао на пут у Србију, узео зајам од 280 дуката од Мата Ђурђевића[25], може се претпоставити да је у то време већ био ожењен Петруњелом, несумњиво Матовом рођаком. Као највероватније време његове женидбе могу се, дакле, узети 1442 до 1444 године.

---

[20] И. Божић, Економски и друштвени развитак Дубровника у XIV и XV веку, Истор. гласник 1, Београд 1948, 21—61. Тадић, н. д. 589—590.

[21] Тадић, н. д. 597—598.

[22] Speculum 71; Марковић, н. д. 255.

[23] Дубр. архив, Div. canc. 55,157', 158. Канцелар, поред осталог, пише: „Ita coram me suavissime cecinerunt, ut mihi visum fuit amenissimam quandam celestem armoniam..." Певали су „egregiarum amicarum suarum forma compulsi". Стога „valeant ergo ille insignes et pulcerrime doncelle".

[24] Дубр. архив, Cons. rog. 9, 100.

[25] Дубр. архив, Debita not. 22, 97,

Отишавши у Србију, вероватно с пролећа 1445 г., Вук је тамо 1446 г., заједно са још неким Дубровчанима, закупио у Смедереву царину. Као закупници царине, ови дубровчани су увели једну новост. Док раније дубровачки трговци који би дошли у Смедерево нису плаћали царину ако не би продали робу у граду, него су је смели изнети неоцарињену, сада су сви, који су долазили са робом у Смедерево и ту остајали три дана морали да плате царину, без обзира да ли су што продали или не. Дубровачки трговци у Смедереву, који су овом мером били погођени, упутили су писмо својој влади, тражећи њену интервенцију. Влада је заиста 4 новембра 1446 г. писала „allo nobele e savio ser Volzo de Babalio ... et altri providi Ragusei, li quali como gabelloti tegnuti et scodetti le gabele de ... Smedereuo", наређујући им под казном да одмах врате старо стање ствари и укину новотарије[26]. Интересантно је, притом, приметити да се помиње баш Вук Бобаљевић једини поименце и на првом месту, што свакако значи да се он истицао међу осталим Дубровчанима, закупницима царине у Смедереву. Но с друге стране, у самом Дубровнику, Вуку су прављене тешкоће због дуга од 280 дуката Мату Ђурђевићу. Конфисковано му је сребро које је слао свом заступнику у Дубровнику Бенку Котруљевићу, а хтели су да му одузму и друге ствари, али је Котруљевић успео да то избегне[27].

Да су Вукове способности у ово време почеле све јаче да долазе до изражаја, доказују догађаји који непосредно следе поменутој опомени дубровачке владе Вуку у Смедерево. Он је кратко време затим напустио Србију и отишао у Угарску, где је ступио у службу Јанка Хуњадија. Хуњади је, као гувернер Угарске, после пораза хришћана код Варне 1444 г. од стране Турака, остао најупорнији и најактивнији поборник новог крсташког рата против Турака. У том циљу он је развио широку дипломатску активност, настојећи да за своје планове придобије што већи број хришћанских држава, нарочито италијанских поморских сила. Као један од његових посланика, бесумње са таквом мисијом, појавио се у Дубровнику априла 1447 г. Вук Бобаљевић. Дубровачка влада му је дала лађе да га с пратњом и коњима превезу у Млетке, пошто је тамо путовао[28]. Ово је било учињено свакако више из поштовања према Хуњадију, који је као гувернер Угарске био и врховни заштитник Дубровника, него због младог Вука Бобаљевића. Ипак, чињеница да је Вук, са непуних тридесет година, био на челу очигледно бројног посланства, и то у важној мисији у служби једне од најзначајнијих европских сила тог времена, говори сама за себе врло много о његовим способностима.

---

[26] Lett. Lev. 13, 218'—219.

[27] Div. canc. 60, 36.

[28] Cons. min. 11, 87'; Cons. rog. 10, 89'. Дакле не „амбасадор у Угарску, Јанку Хуњадију", како тврди Марковић, н. д. 255.

Међутим, ускоро после овога, из разлога који су нам остали непознати, Вук је пао у немилост код Хуњадија, па је био и затворен у Угарској. Можда се радило о каквим дуговима, јер се Вук читавог свог живота борио са тешкоћама те врсте. Дубровачка влада је фебруара 1448 г. послала посебног посланика — истина на Вуков трошак — деспоту Ђурђу Бранковићу, молећи га врло топлим речима да се заузме код Хуњадија да пусти на слободу Вука и да му врати конфисковану имовину[29]. Вук је заиста ускоро ослобођен па је, по свој прилици одмах после тога, дошао у Дубровник. Ту је, међутим, упао у нове неприлике. Наиме, због неког његовог дуга, о којем се поближе ништа не зна, али је несумњиво био политички важан, Вуков пријатељ Никола Растић отишао је, концем лета 1448 г., код херцега Стевана. Он је успео да од херцега добије писмо, којим Стеван, преко дубровачке владе, нуди Вуку зајам за подмирење тог дуга. Када је Растић показао у Сенату херцегово писмо и замолио да се Бобаљевићу дозволи ова трансакција, сенатори су жестоко реаговали. Растићев поступак — да он као приватник од једног страног, и то опасног, владара тражи и добија зајам за једног другог приватника-Дубровчанина — био је у супротности са свим принципима дубровачке политике и грађанске дисциплине, поготово када су у питању властела. Стога је у Сенату одмах решено да се одбије херцегова понуда зајма Вуку Бобаљевићу, а Растић је због ове ствари кажњен једномесечним затвором.[29a]

У ово време, пролећа 1449 г., умрла је Вукова мајка Николета, која је већ дуже времена живела као дувна у самостану Св. Михајла. Поред легата црквама, манастирима и болницама, Николета је оставила 100 дуката Дамјану Ђурђевићу на име исплате једног дуга њеног покојног мужа Влаха Бобаљевића. Међутим, по изјави коју је дао Вук октобра 1450 г., тај дуг није био исплаћен. Преко 60 година доцније, 1512 г., када је лоза Вука Бобаљевића већ одавна била угашена, овај дуг његова оца још увек је био неподмирен и право на њ се препродавало по Дубровнику[30].

Вук је, дошавши у Дубровник, опет обављао неке мало значајне дужности у градској управи. Тако је 1450—51 г. био „iustitiarius"[31], а следеће године „officialis artis lane"[32]. Те исте, 1451 г. ступио је Вук први пут у спољнополитичку активност свог града и то једном великом, напорном и важном мисијом, коју је он сјајно обавио. Била је то мисија код византиског цара у Цариграду и морејских деспота на Пелопонезу.

---

[29] Lett. Lev. 13, 250'.

[29a] Cons. rog. 11, 6. За ову вест захваљујем колеги С. Ћирковићу.

[30] Testam. 14, XX 121'—122.

[31] Speculum 161; Марковић, н. д. 255.

[32] Speculum, 199. Међутим, у овом случају, за разлику од осталих, не може се сасвим поуздано тврдити да је реч управо о нашем Вуку Бобаљевићу.

Византија је у ово време, средином XV века, била сведена на „остатке остатака". Цариград са ужом околином претстављао је острво у турском мору. Но за европску трговину, а нарочито медитеранску, он је био још увек значајан због размене робе из Азије, Африке и Европе која се тамо вршила. С друге стране до правог процвата дошло је у ово време на византиским поседима на Пелопонезу, у Морејском Деспотату[33]. Није, дакле, никакво чудо да су Дубровчани, који су трговали по целом Средоземном Мору, а тада нарочито имали великог интереса за Пелопонез, настојали још од тридесетих година XV века да од византиског цара и морејских деспота добију писмене гарантије и повластице за своје трговце и њихову робу. Сви ти њихови покушаји остали су без успеха.

1448 г. умро је византиски цар Јован VIII Палеолог, а на цариградски престо је дошао дотадашњи морејски деспот Константин Драгаш. Константин је већ у Мореји долазио у сукоб са Млечанима и освртао се за упориште на другој страни ради сузбијања њиховог поморско-трговачког монопола, па је 1431 г. био повео преговоре и са Дубровником. Поставши цар, Константин је и у Цариграду настојао да умањи, ако не већ и да сасвим уклони млетачки утицај у привредном животу византиске престонице. Ова Константинова политика доводила га је и до сукоба са Млечанима[34], а несумњиво је управо зазирање од Млечана утицало на Константинову одлуку да привуче у Цариград Дубровчане, који му ни својим политичким положајем, ни својом економском снагом нису могли бити опасни.

У Дубровнику се већ 1449 г. појавио царев посланик са писмом[35]. Преговори између овог посланика и Дубровчана „de fran-

---

[33] G. Ostrogorsky, Geschichte des byzantinischen Staates, München 1952, 432—433.

[34] Пролећа 1450 г. Константин XI био је завео неке нове таксе и намете на робу којом се трговало у Цариграду као и „comercium cuilibet Greco pro mercantiis emptis a Venetis et cuilibet grippo naulizato Veneto aufert quartum nabuli". Млетачки цариградски баило је у први мах хтео да сви Млечани напусте престоницу. Доцније је одлучено да млетачки грађани заузму резервисан став и да не признају нове мере, а у Цариград је послат млетачки посланик. Током лета овај посланик је водио преговоре са Византинцима и у октобру је спор решен тиме што је Константин XI укинуо таксе и дао Млечанима неке олакшице. N. Jorga, Notes et éxtraits pour servir à l'histoire des croisades au XVe siècle, III, Paris 1902, 254—255, 257—258. — У исто време Млечани су имали неприлика и на Пелопонезу. Деспот Тома Палеолог правио је сметње Млеченима у Модону, затим склопио с њима неки споразум, али је и после тога између њих било размирица. Jorga, н. д. 257, 258. -- Други морејски деспот Димитрије Палеолог био је јесени 1450 г. послао свог претставника у Млетке, тражећи да га Млечани из Модона помажу, да приме на чување његове тврђаве и да му даду млетачку државну лађу за превоз у Цариград. Они су све то одбили, а затим је Димитријев посланик, са млетачком препоруком, отпутовао папи у Рим. Jorga, н. д. 255—256, 256—257.

[35] Cons. rog. 11, 82. Уп. Б. Крекић, Дубровник и Левант (1280—1460) САН, Београд 1956, 44—45. — Цар Константин био је нешто раније послао у Ђенову свог посланика Johannes-a de Mare из Пере, да преговара, међу осталим, и о Унији (Jorga, н. д. 240—241). Он је остао у Ђенови отприлике до средине маја 1449 г.

chiziis mercantiarum“ започели су јуна 1449 г.[36], а јесени исте године вођени су неки разговори између Дубровчана и морејских деспота. Изгледа да су ови послали у Дубровник писма „super facto franchitie“.[37] Сви су ти преговори, међутим, одгођени, односно отегнути, и наставили су се тек лета 1450 г., када је у Дубровник дошао нови посланик византиског цара са неким повољним понудама[38]. Јуна те године решено је да се утроши до 500 дуката и пошаље један властелин као посланик у Цариград и на Мореју, да би се постигле привилегије од византиског цара и његове браће[39]. Али је опет за извесно време рад око тога замро и тек новембра 1450 г. донете су одлуке у вези са путовањем посланика, а изабрана је и комисија за одређивање поклона византиском цару и његовој браћи[40].

и можда би се могло претпоставити да је управо J. de Mare на свом повратку у Цариград свратио у јуну у Дубровник и разговарао о повластицама. — С друге стране није без интереса погледати и дипломатску делатност Дубровника у то време. У јуну се, поред осталог, шаљу писма херцегу Стевану (Cons. rog. 11, 79, 81, 82) и дубровачким посланицима код босанског краља (id. 81, 84), а кореспондира се и са војводом од Урбина због неких сукоба између његових поданика и Дубровника. У град стижу писма херцега (Cons. rog. 11, 79), посланика код босанског краља (id. 82, 84) и Дамјана Ђурђевића са двора српског деспота (id. 81). Истог месеца шаљу Дубровчани посланство војводи Иванишу Павловићу. Ако византиски претставник и није имао неког директног додира са овом активношћу, она свакако показује да је у Дубровнику могао добити податке из прве руке о ситуацији на Балкану, а то је за њ, несумњиво, било веома важно.

[36] Cons. rog. 11, 82. Дакле не тек јуна 1450 г., како мисли М. Андреева, Торговый договор Византии и Дубровника и история его подготовки, Byzantinoslavica, VI, Праг 1935—36, 144.

[37] Cons. rog. 11, 130.

[38] Cons. rog. 11, 207; Jorga, Notes II, Paris 1899, 443 н. 2. Андреева, н. д. 146 (са грешкама). Андрејева (145) је изнела претпоставку да је овај посланик уствари византиски велики дукс Лука Нотарас. Дубровчани су доцније једног посланика називали „duca Lathi“ (Lett. Lev. 14, 52-53'; Jorga, н. д. II, 442—443; J. Радонић, Дубровачка акта и повеље, II/1, САН, Београд 1935, 7-10), а исто тако у једном каснијем писму поздрављају у Цариграду „Chier Lucha“ што би се заиста могло односити на Нотараса (Lett. Lev. 15, 167; Jorga, н. д. II, 447; Радонић, н. д. 11—12). Међутим, то не доказује да је Нотарас био у Дубровнику и треба искључити могућност да би једна личност његова ранга и угледа долазила као посланик у овај наш град. Уп. Крекић, Дубровник и Левант, 45 н 1. — О Луки Нотарасу в. I. I. Κοτσώνη, Λουκᾶς ὁ Νοταρᾶς, Ἀθῆναι 1953. H. Evert-Kappesowa, La tiare ou le turban, Byzslav. XIV (1953), 245—248. — Ко је, уствари, био византиски посланик у Дубровнику јуна 1450 г. ми не можемо ништа казати. Али, као и у случају његова претходника јуна 1449 г., и овај посланик затекао је у Дубровнику живу дипломатску делатност. У то време, на пример, шаљу се писма из Дубровника деспоту Ђурђу Бранковићу, његову чеонику Паску Соркочевићу, Дамјану Ђурђевићу и другима у Смедереву, као и Јанку Хуњадију у Угарску (Cons. rog. 11, 201. Lett. Lev. 14, 34', 35 а у граду се преговара са посланицима војводе Петра Павловића.

[39] Cons. rog. 11, 206—206'; Jorga, н. д. II, 443 н. 2. Cons. maius 9, 182. Андреева, н. д. 146.

[40] Cons. rog. 11, 265'-266; Jorga, ibid.; Cons. min. 12, 204'; Андреева, н. д. 147—148. Б. Крекић, н. д. 45.

2 децембра 1450 г. изабран је за посланика у Цариград и Мореју Вук Бобаљевић[41]. Средином истог месеца састављено је упутство за његову мисију. Вук је, стигавши пред Константина XI, морао да га поздрави и изрази му пријатељство Дубровника. Затим је, прелазећи на пословни део свог задатка, имао да затражи од цара потпуно ослобођење Дубровчана од свих царина у Цариграду. Уколико му то не успе, смео је да се погађа са царем, али највише до износа од 2%. Поред тога Дубровчани су од цара тражили дозволу да оснују у Цариграду своје стовариште и да држе свог конзула. Све је ово посланик имао да тражи и од морејских деспота. Предвиђало се да ће он у Цариграду остати месец дана, а код Томе и Димитрија Палеолога, цареве браће морејских деспота, по 15 дана, али се смео задржати и дуже. Од поклона, Константину XI је носио један умиваоник, један врч и два пехара, све од сребра. Сваки, пак, деспот добио је по два сребрена пехара. Укупни трошкови у готову новцу за постизање привилегија предвиђени су на 60 дуката[42]. Поред инструкције, Вук је добио од дубровачке владе и акредитивна писма за Константина XI и за морејске деспоте, па је, вероватно око 20 децембра 1450 г., кренуо на пут[43].

Маја 1451 г. стигло је у Дубровник писмо Вука Бобаљевића из Цариграда. Он је разговарао са царем, који је одбио да роба која се не прода буде ослобођена царине, али се сагласио са царином од 2%. Све је то Вук саопштио својој влади и чекао њена даља упутства, а тражио је и да му се додели још 25 дуката. Влада му је одговорила, сложила се са оним што је урадио и одобрила му тражени новац. Чак је и похваљен јер му је успело да добије царев пристанак не само за подизање дубровачког стоваришта и држање конзула у Цариграду, како је био упућен, него и за подизање дубровачке цркве и лође у истом граду —

---

[41] Cons. maius 9, 158. Поред њега кандидован је и Стијепо Гучетић, али је одбијен са 77 за, 65 против и 18 уздржаних. Бобаљевић је добио 82 за, 70 против, а 9 уздржаних гласова. Овако велики број гласача (161) у Великом вијећу указује на велико интересовање које је у редовима дубровачке властеле владало за ово посланство. Андрејева није знала за овај Бобаљевићев избор, па на стр. 148—149 каже: „Вопросы, связанные с посольством, начинают обсуждать 12-го декабря, при этом оказывается уже избранным Волчио де Бабалио".

[42] Cons. rog. 11, 272'; Jorga н. д. II, 443 н. 2; Lett. Lev. 14, 52—53'; Jorga, нд. 442-443; Радонић, н. д. 7—10; Андреева, н. д. 149. Њено издање овог упутства, стр. 150—152, садржи много крупних грешака. Уп. и Крекић, н. д. 45.

[43] Lett. Lev. 14, 53'; Jorga, н. д. II, 443; Радонић, н. д. 10; Андреева, н. д. 152 са бројним грешкама. 17 децембра 1450 г. одобрено је још 35 дуката за Вукову опрему. Cons. maius 9, 161; Jorga, ibid.; Андрејева 149, тврди да је јануара 1451 г. изабрана нарочита комисија за вођење преписке са Вуком, и да је истог месеца боравило у Дубровнику посланство једног од морејских деспота. Ми нисмо нашли потврда за ове тврдње, и биће да се и ту ради о погрешном читању саме Андрејеве, као и у неким другим случајевима.

ствар коју је он својом иницијативом постигао. Влада му је оставила слободу да слично поступи и у Мореји, ако нађе за згодно[44].

По свој прилици одмах по примитку овог писма из Дубровника, Вук је завршио преговоре са византиским царем и добио од њега привилегије за Дубровник у виду свечане хрисовуље. Њоме је Константин XI дао Дубровчанима све напред наведене повластице, као и то да се Дубровчани смеју насељавати у Цариграду и да за дугове не постоји колективна одговорност[45]. Био је то заиста велики успех и Вук је могао задовољно да напусти Цариград и да оде у Мореју. Ту је већ следећег месеца добио повластице у форми аргировуљне хоризме од деспота Томе Палеолога, старог пријатеља Дубровника. Тома је Дубровчанима царину на велико одредио у износу од 1,5%, а на мало 2%. Дозволио им је, такође, грађење лође и држање конзула[46]. Још повољнија била је аргировуљна хоризма коју је августа 1451 г. издао Дубровнику Константинов и Томин трећи брат, деспот Димитрије Палеолог. Он је Дубровчане потпуно ослободио сваке царине и обећао им свестрану заштиту[47].

Пошто је овако завршио своју мисију са пуним успехом, Вук Бобљевић се вратио у Дубровник средином септембра 1451 г. Дубровачка влада му је одала признање за добро обављен посао, а доцније му је надокнадила и неке трошкове настале услед дужег задржавања на путу него што је било предвиђено.[48]

По повратку из Цариграда и Мореје, Вук је, можда, поново вршио дужност officialis artis lane.[49] Међутим, почетком следеће, 1452 г., запао је у новчане потешкоће. Дубровачки властелин Никола Растић био је у своје име и у име Вуково купио од Млечанина Виктора Petri-а „златне и свилене тканине“, али их није платио. Пошто је Петријево имање у међувремену прешло у руке млетачке владе, њени адвокати су тражили исплату дуга. Вук и Никола су фебруара 1452 г. тврдили да су већи део робе исплатили, па су чак нудили да ће поћи у Млетке и то доказати, ако им дубровачка влада набави салвускондукте од Млечана, а у Дубровнику би оставили јемце. Дубровчани су заиста тражили за њих салвускондукте од млетачке владе[50] и Растић и Бобаљевић

---

[44] Cons. rog. 12, 65; Lett. Lev. 15, 167; Jorga, н. д. II, 447; Радонић, н. д. 11—12; Андреева 154—155 са грешкама.

[45] Марковић, н. д. 240—242. Крекић, н. д. 46.

[46] Марковић, н. д. 246—247; Андреева, н. д. 158—159; D. A. Zakythinos, Le Despotat Grec de Morée, II, Атина 1953, 242, 261.

[47] Марковић, н. д. 250—251; Андреева н. д. 159; Уп. И. Божић, Дубровник и Турска у XIV и XV веку, САН, Београд 1952, 129; Zakythinos, ibid. У ове три повеље сачувано је и име Вуково у грчкој транскрипцији као: Βόλτζιος ντε Μπαλπάλιω, ντε Παλπάλιον. Марковић, н. д. 241, 246, 250.

[48] Cons. rog. 12, 141, 230', 237; Jorga, н. д. II, 461 н. 1.

[49] Speculum 199.

[50] Lett. Lev. 15, 124, 125.

су, изгледа, доиста били у Млецима[51]. Али им није успело да убеде у своју невиност ни млетачку ни дубровачку владу. Стога је 13 јула 1452 г. наређено обојици да продаду онолико својих имања колико треба да би платили дуг[52]. Вук је имао поседе у Конавлима, на Шумету и на Пељешцу[53], па је приступио њиховој про даји. Међутим, да би убрзала ствар, дубровачка влада је сматрала потребним да предузме енергичније мере, па је 29 јула наредила да се ухапсе Никола Растић и јемци Вука Бобаљевића[54]. О томе је она известила својим писмом од 2 августа адвокате млетачке владе, додајући да „predicti Nicolaus et Volcius, ut credimus spectabilitates vestras optime informatas esse, homines sunt qui mercaturam non exercent et pecuniarum penitus vacui sunt"[55]. После хапшења Вукови су јемци исплатили његов део дуга од 525 дуката, па су тако и он и они ослобођени даљих неприлика и обавеза у овој ствари[56]. Како смо већ поменули, није тачно да се Вук није уопште бавио трговином. Разумљиво је, међутим, да је дубровачка влада настојала да ослободи своје грађане плаћања дуга у време, када се због рата са херцегом Стеваном и сукоба са Млечанима, држава налазила у тешкој финансиској ситуацији. Вуково трговање, пак, у ово доба било је несумњиво мање но раније, и вероватно се доцније стално смањивало, јер му заузетост дипломатском делатношћу, којој се све више посвећивао, није могла дозвољавати да се интензивније бави трговином.

Почетком 1453 г. Вук Бобаљевић је у Дубровнику преузео дужност рачунског чиновника[57], али ускоро ју је заменио једном другом, много тежом и одговорнијом. Био је, наиме, опет послат као дубровачки посланик у дипломатску мисију, овај пут не далеко, него близу Дубровника. Међутим, задатак који је имао да изврши у близини свог града био је много напорнији од оног који је свршио 1451 г. у Цариграду и на Мореји.

Дубровник се још од 1451 г. налазио у рату са херцегом Стеваном, а као његов савезник ратовао је против свог оца и херцегов син Владисав, док је сам херцег имао подршку Турака. Ми се овде, разуме се, не можемо, задржавати на свим догађајима који су у вези са тим ратом. За Дубровник, рат је претстављао

---

[51] У једном писму дубровачке владе млетачким адвокатима каже се да Вук и Растић „vobis concordes remanserunt" за тај дуг, што би указивало да су они били тамо и разговарали. Lett. Lev. 15, 92.

[52] Cons. rog. 13, 52'.

[53] Cons. rog. 13, 251'. Cons. minus 14, 104'. Testam. 24, 101'—102.

[54] Cons. rog. 13, 61'; Lett. Lev. 15, 92.

[55] Lett. Lev. ibid.

[56] Cons. rog. 13, 63', 72. Андрејева, 149, тврди да је Вук по повратку из Цариграда ишао као посланик у Млетке (уп. Марковић, н. д. 255 н. 15). То је, свакако нетачно, али како смо раније напоменули, изгледа да је Вук некако у то време стварно био у Млецима због својих приватних послова.

[57] Speculum 321'; Марковић, н. д. 255.

велику опасност и велики терет. Финансиски издаци били су велики а помоћи ниоткуд јер, како кажу Дубровчани у једном писму, „non e alcuno signor in Bosna ne in Schiauonia el quale olsi a danezar Cherzech per cason che li Turchi sostieneno e favorezano el detto Cherzech“[58]. За Дубровачку трговину, прекид путева који су водили преко херцегове територије имао је веома негативне последице, које су временом постајале све теже[59]. Све је то потстицало Дубровчане да стално траже начина да склопе мир са херцегом, а у тим настојањима подржавао их је и папа. Преговори за мир вођени су већ раније, али се ништа није закључило, па су почетком априла 1453 г. Дубровчани одлучили да једном своме властелину поверe мучан задатак да покуша склопити мир међу зараћеним странама. За ту дужност изабран је наш Вук Бобаљевић, — можда одраније херцегов пријатељ, како смо видели, — и он је прихватио, док су претходно многа властела одбила да иду пред превртљивог и опасног херцега. 10 априла 1453 г. потврђено је упутство које му је дато. Вук је имао поћи заједно са папским легатом, који је у том циљу стигао у Дубровник, најпре код Владисава а затим, пошто му се ту придружи и један Владисавов посланик, код херцега. Са херцегом је, скупа са Владисавовим претставником, требало да преговара о миру и условима његовог склапања, а папин легат да буде арбитар ако се странке не би могле сложити[60].

Вук је отишао најпре код Владисава, који је са своје стране већ био у преговорима за мир са оцем. Он је именовао својим послаником Иваниша Влатковића. Међутим, Владисав је намеравао да овог свог посланика пошаље не само херцегу, него и босанском краљу и деспоту Ђурђу због исте ствари, па су Дубровчани, на његов захтев да и они пошаљу свог претставника тим владарима, одредили и за ту мисију нашега Вука, проширујући тако у великој мери његов задатак. Истина, до остварења овог великог пута није никада дошло, али је ово свакако знак поверења у Вука и његове способности[61]. Вук се дуже времена задржао код Владисава и ту му се у другој половини јуна придружио као други дубровачки посланик Ловро Рањина[62]. Одједном је дошло до про-

---

[58] Lett. Lev. 14, 117'—118'. О овоме рату в. датаљно Љ. Јовановић, Ратовање херцега Стјепана с Дубровником године 1451—1454, Год. Н. Чупића 10, 1888, 87—198. К. Јиречек, Историја Срба, I, Београд 1952, 378—380. М. Динић, Босанска феудална држава од XII до XV века (у Историји народа Југославије), 555—556.

[59] В. Тадић, н. д. 590—591.

[60] Lett. Lev. 14, 116—117. Cons. min. 13, 121. Cons. rog. 13, 176', 183', 185'; Jorga, Notes II, 484—486. Није, дакле, ишао тек у мају и само херцегу, како мисли Марковић, н. д. 255.

[61] Lett. Lev. 14, 117'—118'. Код деспота је Вук претходно морао да се посаветује са Паском Соркочевићем „ceonich del signor despot“ и да затражи његову помоћ.

[62] Cons. rog. 13, 204, 205, 206'. Lett. Lev. 14, 119'—120.

мене ситуације када је Владисав склопио сепаратни мир са својим оцем при чему нису помогли сви дубровачки протести што они, као Владисавови савезници, нису били укључени у тај мир[63].

Бобаљевић и Рањина су, дакле, сами отишли херцегу. Међутим, преговарати са лукавим херцегом који је иза себе имао турску силу није био нимало лак задатак. Први разговори између херцега и дубровачких посланика вођени су око 13 јула 1453 г. у Вилећи[64], и отада су се продужили током читавог лета. Путујући заједно са херцегом Стеваном, дубровачки амбасадори су стално водили с њиме преговоре[65] у којима су обе стране наглашавале своју добру вољу да се склопи мир, али чим би се прешло на појединости услова за склапање мира, јављале су се разлике које су спречавале постизање било каквог споразума[66]. У том натезању, у чије детаље ми овде не можемо да се упуштамо, држање дубровачких посланика било је врло добро, тако да је влада у писму од 8 августа много похвалила „la vostra solicitudine e bon modo che tenete in li fatti nostri“[67]. Ипак, Бобаљевићу и Рањини није успело да склопе мир па су се необављена посла вратили у Дубровник почетком октобра 1451 г.[68], а рат је окончан тек априла 1454 г.. Упркос томе неуспеху, нема сумње да је и ова мисија, као и Вуково држање и рад том приликом, претстављало још једну значајну његову афирмацију међу најспособнијим дубровачким дипломатама свог времена, као човека којем су се поверавали најтежи и најосетљивији задаци.

Но овај вредни и угледни дипломата запао је поново у озбиљне новчане тешкоће. 17 јуна 1454 г. тужио га је дубровачком суду његов стриц Андрија Бобаљевић. Наиме, Вуков отац, покојни Влахо, био се задужио 1418 г., пред своје последње путовање у Босну и Србију, 273 дуката код Кристофора Алберти. Овај дуг, односно право на њ, доцније је препродавано више пута, док га 1450 г. није купио Андрија Бобаљевић. Пошто је Вук њему, како смо видели, дуговао 1700 перпера још од 1440 г., то га је сада Андрија тужио суду за све: за тих 1700 перпера и за поменута 273 дуката. Андрија је још у јануару 1454 г. Вука звао пред суд, али се он није појавио, јер није био у Дубровнику. Вук је био именовао својим заступником Дамјана Ђурђевића, са којим је вероватно био у роду преко своје жене, али је Ђурђевић одбио да

[63] Lett. Lev. 14, 121—121'; Jorga, н. д. II, 487, 494. Јовановић, н. д. 183—185.

[64] Lett. Lev. 14, 122—123; Jorga, н. д. II, 494—495. В. Јовановић, н. д. 183.

[65] Писма Вука и Рањине стижу из разних места: 24 јула пишу из „Јехега“, 28 августа из Вишева, 31 августа из „Sotto Vinazaç“. Lett. Lev. 14, 124'—126, 129b—130; Jorga, н. д. II, 495—496.

[66] Lett. Lev. 14, 122—123, 124'—126, 126—127', 129b—130.

[67] Lett. Lev. 14, 126—127'.

[68] Cons. rog. 13, 245.

га заступа. Тако, пошто се са стране туженог нико није појавио пред судом, Вук је у јуну 1454 г. осуђен да исплати Андрији оба дуга[69].

Вук Бобаљевић није могао да дође пред дубровачки суд јер се по свој прилици већ почетком 1454 г. налазио у Угарској. Нажалост, не можемо да пратимо тачно почетке Вукове каријере у Угарској, јер о томе немамо података. Из доцнијих се вести види да је Вук на угарском двору врло брзо напредовао, ускоро дошао до значајног угледа и утицаја и добио племство, и то највероватније титулу витеза, „miles". Видећемо да га већ исте године арагонски краљ тако назива.

Односи Дубровника и Угарске, његове заштитнице, били су у то време веома добри. Кореспонденција између Дубровчана и угарских личности била је стална[70], а Дубровчани су слали у Угарску и посланике са поклонима[71]. Они су угарском краљу и великашима правили разне услуге[72], а и сами су се служили оним на што су као угарски штићеници имали права, ако им је то било корисно[73]. Стога су и односи између Вука Бобаљевића и дубровачке владе, после његова одласка у Угарску и ступања у службу угарске државе, остали увек врло тесни. Мада је био истакнути угарски дипломата и обављао послове европског значаја, Вук је увек остао привржен своме завичају, а дубровачка влада, указујући му све поштовање када је као угарски посланик долазио у Дубровник, никада ипак није престала да га сматра својим грађанином и да без оклевања захтева од њега услуге кадгод јој је то требало, као што је то, уосталом, радила и са другим својим грађанима који су се налазили по разним дворовима и у служби разних држава.

У то доба, педесетих година XV века, Дубровчанима је било веома потребно да нађу неког јаког заговорника код арагонског краља у Јужној Италији. Дубровачка поморска трговина много је трпела од гусарења његових грађана, а сем тога, његова држава претстављала је за Дубровник врло важно тржиште за набавку животних намирница. Јесени 1454 г. Дубровчани су послали арагонском краљу као своје посланике Николу Гучетића и Марина

---

[69] Sent. canc. 18, 114—114'.

[70] Међу личностима којима у ово време Дубровчани пишу у Угарској су краљ, гувернер Јанко Хуњади, надбискуп Острогона, бискуп Варадина, Никола Илочки, гроф Цељски, Палатин и други.

[71] Н. пр. јесени 1454 г. отишао је као дубровачки посланик у Угарску Јаков Бунић. Cons. rog. 14, 95', 97—98. Lett. Lev. 14, 157—161. Претходно се вратило из Угарске једно друго дубровачко посланство. Cons. rog. 14, 87'.

[72] Преко Дубровника иде писмо угарскога краља папи јесени 1454 г. Дубровчани га шаљу у Рим по свом човеку који је истовремено у Риму имао да свршава и неке њихове послове. Cons. rog. 14, 88—88', 91', 93.

[73] На дубровачку галију која априла 1454 г. иде у Херцегнови по херцегова сина Владисава решено је да се истакне „vexillum quod nobis misit serenissimus dominus noster dominus rex Hungarie". Cons. rog. 14, 45.

Ђурђевића[74]. Али су у то време добили и једну много јачу помоћ. Почетком августа 1454 г. кренуо је из Угарске у Јужну Италију Вук Бобаљевић као посланик угарског краља арагонском краљу. Циљ његова путовања био је да води разговоре са арагонским владаром о заједничкој акцији Угарске и Арагона против Турака. У том погледу он је имао доста успеха. Како се види из једног писма које је арагонски краљ упутио угарском краљу 11 октобра исте године, по свој прилици пред Вуков повратак у Угарску, „generosus et egregius miles Volcius de Babaliis, orator vester" добио је од арагонског краља изјаву, да је он спреман да за рат против Турака уради „pro falcultate nostra". Даље је краљ обећао да ћа послати своје претставнике на саветовање код цара Светог Римског Царства и, пошто сазна одлуку тог састанка, да ће предузети све што треба да одговори очекивањима[75].

Поред задатака које је имао да изврши као угарски посланик, Вук је искористио свој боравак на арагонском двору да, служећи се именом угарског краља, замоли арагонског владара за пуштање на слободу свих Дубровчана који су се налазили по арагонским затворима. Краљ је прихватио ову Вукову молбу, па су тако дубровачки грађани били ослобођени, што је несумњиво претстављало велики успех, мада им имовина, коју су им арагонске власти одузеле, није била враћена[76].

Вукова мисија у Италији, међутим, није била само политичке, него и културне природе. Он је, наиме, морао тамо да купи неке књиге за папског легата у Угарској. Тим поводом легат је из Прага писао Дубровчанима, молећи их да Вуку ставе на расположење у Италији новаца, ако му буде требало, и да му даду лађе за превоз до Дубровника на повратку[77]. Дубровчани су одмах наредили својим конзулима у Апулији да Вуку ставе на расположење две лађе, а конзулу у Манфредонији да му даде 100 дуката, ако Вук то затражи[78]. Но било је прекасно. Наиме, легатово писмо путовало је од Прага до Дубровника изузетно дуго, око три и по месеца, и док су Дубровчани стигли да пошаљу своја наређења у Јужну Италију Бобаљевић се већ враћао преко Анконе и Сења у Угарску, тако да није користио услуге Дубровчана, нити је долазио у свој родни град[79]. Његова мисија код арагонског краља трајала је од почетка августа до средине октобра 1454 г., а у Угарску је по свој прилици стигао средином децембра.

[74] Cons. rog. 14, 99', 105; Lett. Lev. 16, 260.

[75] L. v. Thallóczy, Studien zur Geschichte Bosniens und Serbiens im Mittelalter, München-Leipzig 1914, 400–401.

[76] Lett. Lev. 16, 250–250'; Gelcich-Thallócsy, Diplomatarium ragusanum, Budabest 1887, 567; Радонић, Акта I/2 (Београд 1934) 574–575.

[77] Lett. Lev. 16, 252.

[78] Cons. rog. 14, 103, 103'.

[79] Lett. Lev., ibid.

Међутим, још пре но што је Вук и стигао у Угарску, Дубровчани су га изабрали у једну нову мисију. Почетком децембра 1454 г. решио је дубровачки сенат да се пошаље посланик цару Светог Римског Царства, и да то буде „unus ex nobilibus nostris qui sunt de foris". Предложен је Јаков Бунић, тада дубровачки посланик у Угарској, и Вук Бобаљевић. Код гласања, Вук је добио већину. Одмах су му састављена акредитивна писма, упутства и одређено 40 дуката за његову мисију, па му је све то послато у Угарску, заједно са писмом владе[80]. Мада других података о овоме немамо, можемо претпоставити са великом вероватноћом да је Вук овај задатак обавио.

Но било како да је та ствар текла, Вук је и даље остао на угарском двору, крећући се међу највишим угарским личностима, а одржавао је увек и тесне везе са Дубровником. Тако су му Дубровчани, који су иначе били стално у живом контакту са Угарском[81], пролећа 1455 г. поверили нове задатке у Угарској. Маја месеца они су наредили свом посланику у Угарској, Јакову Бунићу, који се тамо налазио више од пола године, да се врати кући, а послове који су преостали да се сврше у Угарској, нека преда Вуку Бобаљевићу. Ту се нарочито радило о побијању интрига које су на угарском двору плели против Дубровника посланици херцега Стевана[82]. Дубровачка влада је у исто време писала и Вуку Бобаљевићу у Угарску и упутила га да преузме од Бунића вођење дубровачких послова и заштиту дубровачких интереса. Како су заједно са овим писмима Бунићу и Бобаљевићу била упућена и писма Дубровчана угарском краљу, гувернеру Угарске Јанку Хуњадију, гувернеру Ческе, надбискупу Острогона, бискупу Варадина, палатинском кнезу, грофу Цељском и другим личностима на угарском двору, то је Вуку наређено да их достави тим особама[83].

Са своје стране Вук је из Угарске стално писао Дубровчанима и обавештавао их о текућим политичким и другим догађајима. Влада је то и сама у својим писмима од њега захтевала, а очигледно је да је он то и без наређења радио, и то тако добро да су га Дубровчани хвалили и потпуно се поуздавали у његова обавештења[84]. Али није Вук од владе своје домовине увек добивао

[80] Cons. rog. 14, 108'—109, 109', 110; Радонић, н. д. I/2, 576.

[81] Пишу се писма разним личностима у Угарској. Писма из Угарске и за Угарску иду преко Дубровника за Италију, херцегу и другима.

[82] Lett. Lev. 16, 207—207'. Бунић је дошао у Дубровник средином јула. Cons. rog. 14, 182'.

[83] Lett. Lev. 16, 208. Cons. rog. 14, 159, 164.

[84] Н. пр. 20 новембра 1455 г. дубровачка влада пише у Угарску „domino Volzio": „Hauemo receuta la vostra lettera, per la qual restemo avisati de tutto quello e seguito della et in effetto per el scriver vostro .. Per tanto vi laudemo et commendemo et commettemove che per vostra lettera ne dobiate avisar et significar de quello sera seguito... Et similiter se altro haverete degno de significarne, zoe de novelle, avisaretine distintamente... Fati de tuto habiamo aviso ad pieno". Lett. Lev. 16, 178; Gelcich-Thallóczy, Diplomatarium 583—584.

похвале и признања за своја самоиницијативна настојања око дубровачких интереса, него је понекад допао оштрих прекора. У ово време Дубровчани су више пута страдали на Крфу од Млечана, који су пљачкали дубровачке лађе, а нарочито оне које су носиле на Левант дубровачке тканине. Штете су биле велике, а настојања Дубровчана у Млецима да се губици надокнаде наилазила су, углавном, на мање-више отворено одбијање. Вук Бобаљевић, који је у Угарској о свему овоме био обавештен, користећи се својим очигледно знатним угледом и утицајем код угарског краља, успео је сам на своју руку, без упутства из Дубровника да добије од угарског краља дозволу да због овога иде у Млетке, односно обећање краљево да ће својим писмом у Млецима интервенисати због ове ствари. Кад се у Дубровнику за то сазнало, дубровачка влада је 11 септембра 1455 г. упутила Вуку једно писмо у коме му најстроже и под претњом глобе од 500 дуката и две године затвора забрањује да иде у Млетке или да предузима било какву акцију у вези са овом ствари. Ако је већ нешто урађено нека све поништи. Ако, пак, треба да иде у Млетке по послу угарскога краља, Дубровчани немају ништа против, али нека се добро чува да не предузима ишта у питању „damnificatorum Corphoy". Писмо се завршава речима: „Siati savio a non transgressar li nostri commandamenti" [85].

Овакав став Дубровчана може се схватити тек када се имају у виду основни принципи дубровачке политике у питању интервенција у Млецима. Када би им таква интервенција требала, а то је било доста често, Дубровчани су увек настојали да то изгледа као спонтани потез онога који интервенише. Млечани су, наиме, били веома осетљиви кад би сазнали да иза таквих интервенција стоји сама дубровачка влада, и обично би их одбијали. У случају Вука Бобаљевића они би несумњиво одмах схватили како је ствар текла, и тиме би све било покварено. Сем тога, треба помишљати да су у овом случају Дубровчани вероватно били већ нашли неки други канал за интервенцију па нису желели да им евентуална Вукова акција то поремети. Њихов став, пак, према Вуку лично сасвим је у складу са њиховим принципом да дубровачки грађани, ма где они били и ма какву дужност вршили, не смеју да предузимају никакве политичке акције које се односе на Дубровник без изричитог наређења и упутства владе, па макар њихово деловање било за Дубровник и позитивно. Вук је, као што ћемо видети, мада у блажој форми, имао ово да искуси и следеће године.

У међувремену, и после овог малог сукоба, Вук је остао у најбољим односима са Дубровником [86]. Маја месеца 1456 г. он је опет на своју руку и без упутства из Дубровника успео да до-

[85] Lett. Lev. 16, 184. Cons. rog. 14, 204'. B. Крекић, Дубровник и Левант 88—89,

[86] Дубровчани му пишу 20 новембра 1455' г., па опет 26 фебруара 1456 г. Lett. Lev. 16, 178, 157; Gelcich-Thallóczy, н. д. 587 – 588.

бије од угарског краља четири привилегије за Дубровник. То су привилегије које је 6 маја 1456 г. краљ Ладислав издао у Будиму и по којима се: прво, дубровачком кнезу додељује титула „надкнез“ (archirector); друго, дозвољава му се употреба црвеног печатног воска; треће, у дубровачки грб уноси се птица феникс; и четврто, дозвољава се Дубровнику да кује „monetam auream seu florenos cum signis et imaginibus rei publice vestre“ (sc. дубровачке)[87]. Нема никакве сумње да је ове привилегије за Дубровник добио и у град их донео управо наш Вук Бобаљевић. Пре свега, у повељама се нигде не помиње да су какви дубровачки посланици дошли да их траже, као што је то био обичај да се помиње у сличним случајевима. Затим, када је Вук дошао у Дубровник, 11 августа 1456 г., влада му је захвалила, поклонила му 145 дуката и опростила му један дуг од 45 дуката, а то све зато што је сам добио и донео у Дубровник четири привилегије од угарског краља[88]. Али нису пропустили и да га прекоре „quod non fecit laudabiliter querendo impetrationem ipsorum privilegiorum sine scire dominii nostri et sine aliqua commissione“[89]. Најпосле, одлука да се у Дубровику почне употребљавати црвени печатни восак и да кнез узме титулу "archirector“ донета је 6 септембра 1456 г.[90], дакле временски потпуно одговара Вуковом доласку и боравку у Дубровнику. Из свих тих разлога сматрамо да се без икакве сумње постизање и доношење у Дубровник поменутих повластица угарскога краља мора приписати Вуку Бобаљевићу.

Боравак Вука Бобаљевића у Дубровнику августа—септембра 1456 г. био је, међутим, везан за много шире и значајније задатке него што је било само доношење Ладиславових привилегија Дубровнику. Вук је, уствари, ишао код папе у Рим као угарски посланик, да води преговоре о организовању хришћанске флоте за борбу против Турака на мору, која би текла паралелно са угарском борбом на Балканском Полуострву. На том путу за Рим Вук је стигао у Дубровник, па је и са дубровачком владом водио разговоре о учешћу Дубровчана у хришћанској флоти. На нарочитој аудијенцији у коју је дубровачки Сенат примио Вука Бобаљевића 28 августа 1456 г. после подне, саопштено му је да ће

[87] J. Teleki, Hunyadiak kora magyarországon, Pest 1853, 511—519. S. Ljubić, Listine o odnošajih Južnoga Slavenstva i Mletačke republike, X, Zagreb 1891, 84—86. Иначе су односи Дубровника и Угарске били и у ово време одлични, што се огледа у сталној кореспонденцији са низом најугледнијих угарских личности. — G. di P. Luccari, у своме Copioso ristretto degli annali di Ragusa, Дубровник 1790, 159, каже да је Дубровчанима титулу архиректора дао краљ Владислав одмах после рата 1443—1444 г., али да је они „lasciarono, perchè non volsero ammetter tanta superbia ne'loro gentiluomini“.

[88] Cons. rog. 15, 37—37'. Захвалила му је на привилегијама поново и 28 августа. Id. 48.

[89] Id. 43'.

[90] Id. 50.

Дубровник настојати да допринесе хришћанској флоти према својим снагама, ако се та флота уопште успе сакупити. Вук је, сем тога, тражио и неки новац и друге ствари, али су Дубровчани то одбили. С друге стране дали су му лађу да га превезе у Апулију, а поклонили су му и 20 дуката.[91]

Чињеницу да је Вук Бобаљевић путовао к папи, Дубровчани су искористили да му повере свршавање једног важног посла за њих у Риму, у који је он већ одраније био упућен. Наиме, фрањевци су на Пељешцу, после његова припајања дубровачкој држави 1333 г., покатоличили тамошње становнике, пошто су дотада они били „schismatici". Увиђајући значај овог деловања за своју државу, дубровачка влада је својим новцем помогла подизање манастира и цркве у Стону. Они су, пак, добили од папа право да имају „curam animarum" на Пељешцу и да врше верске обреде (крштење, сахрана и т. д.). Међутим, пељешки фрањевци су спадали под јурисдикцију корчуланског бискупа. Када је на то место дошао Млечанин Лукас Леоно, он је, уз помоћ неких кардинала, успео да се пељешким фрањевцима забрани „curam animarum" и вршење верских обреда, и да се то право пренесе у искључиву компетенцију световног свештенства[92]. Дубровчани су већ 1452 г. покушали код папе да се Пељешац издвоји испод јурисдикције корчуланског бискупа[93], али им то није успело. Крајем 1455 г. у једном писму папи Дубровчани га моле да врати пељешким фрањевцима стара права, пошто су они на полуострву веома омиљени, а сем тога тамо живе свега два световна свештеника, док је верника много, тако да они сами не могу да свршавају све обреде[94]. Али им ни овај пут жеље нису биле прихваћене у Риму.

Стога је дубровачка влада пролећа 1456 г. повела ширу и енергичнију акцију, и директно у Риму и преко Угарске. У Рим је послат дубровачки посланик са писмима, да изложи папи дубровачку молбу. У Угарску су, пак, средином априла, упућена писма и то краљу Ладиславу, гувернеру, бискупу варадинском и Вуку Бобаљевићу[95]. У писму угарском краљу излаже се историјат фра-

---

[91] Id. 43', 48.

[92] Lett. Lev. 16, 154, 155—155'. Уп. N. Z. Bjelovučić, Povijest poluotoka Rata, Split 1921, 78—79, 83, 86, 89, 116,

[93] Lett. Lev. 15, 88. V. Bjelovučić, н. д. 82, 85. Још много раније, 1381 г. било је дошло до сукоба између дубровачке владе и корчуланског бискупа око права и десетине у Стону. Том приликом „frater Johannes, magister sacre theologie" био је специјално изабран од дубровачке владе као њен саветник у овом спору с правом да, у случају потребе, тражи мишљење других правника и да иде у Рим да би се пред папом борио за Дубровник у овој ствари. М. Динић, Одлуке већа Дубровачке Републике, Београд 1951, 193—194. — 1420 г. Дубровчани су тражили од папе да их ослободи плаћања 100 дуката годишње на име десетине корчуланским бискупима, а као признање њихове јурисдикције над пељешким фрањевцима. E. Fermendžin, Acta Bosnae, Zagreb 1892, 109—111.

[94] Lett. Lev. 16, 171.

[95] Cons. rog. 14, 282'.

њеваца на Пељешцу, како смо горе навели, па се моли краљ да пише папи и затражи са своје стране да се тим фрањевцима врате одузета права, јер ако се овако стање одужи може доћи до побуне или до враћања маса шизми и јереси[96]. Бискупа варадинског Дубровчани су молили да подупре њихову молбу краљу[97]. И краља и њега они су обавестили да су бригу око вођења ове ствари на угарском двору поверили „nobili civi nostro Volcio, celsitudinis vestre (sc. краља) servitori"[98].

Вуку Бобаљевићу писала је дубровачка влада дуго писмо истовремено са горња два. И њему су, као и краљу, изнели историјат пељешких фрањеваца, али је писмо упућено Вуку и по тону и по садржају много искреније него два претходна. Већ од првих речи види се колико је Дубровчанима стало до ове ствари: „Se may ve sforzasti far cossa che fosse commoda alla patria vostra, molto piu a questa cosa della qual ve scrivemo conviene che ve adoperati con tuto el studio et diligentia vostra". Даље они Вуку искрено излажу своје праве сумње: „Dubitamo che questo veschovo (sc. корчулански) pensa qualche cossa che poria esser de grande danno nostro, et forse farne perder quello luogo"[99]. То је суштина дубровачког става у целој овој ствари, а њихова бојазан је сасвим оправдана када се има у виду да се радило о бискупу Млечанину, који је вероватно радио на потстицај и по упутствима млетачке владе. Дубровачка влада у свом писму Вуку такође тврди да на Пељешцу, услед настале ситуације, прети опасност побуне или повратка народа шизми и јереси. Стога Дубровник шаље посланика папи, а од угарског краља траже писмо за папу, којим би подржао њихова настојања. Као још један разлог у прилог својој тези, Дубровчани износе како су пељешки фрањевци „della vicaria di Bosna, le quali per tuta Bosna et in ogni luocho hano liberta circa la detta administratione de sacramenti"[100]. Вук ће „ponereti ogni diligentia vostra" да се добије то писмо, јер је ствар врло важна, а потсетиће угарске властодршце „che se altramente sera potria seguir danno al regno de Ungaria, del qual regno questo luogo e membro". Било би, такође, врло корисно да о овој ствари пише папи и његов легат у Угарској, кардинал од San Angela. Стога нека Вук настоји да га на то наговори, а ако буде потребно „voy supplicarete la Maesta regia che gli ne diga qualche paroleta", из чега се може поново закључити да је Вук био у врло добрим личним односима са краљем Ладиславом. Кад добије тражена писма, Вук ће их послати у Дубровник. Накрају, Дубровчани га поново

[96] Lett. Lev. 16, 154; Gelcich-Thallóczy, Diplomatarium 590—591; Fermendžin, Acta Bosnae 228—229 (регест). Bjelovučić, н. д. 136.

[97] Lett. Lev. 16, 153.

[98] Id. 154.

[99] V. Bjelovučić, н. д. 112—113, 122–124 за ранији период.

[100] Id. 88—91, 126.

потстичу на залагање око ове ствари речима: „Et fati si fattamente che in questo fatto cognoschamo la industria vostra et quanto seti caldo alli fatti de la vostra patria“[101].

Шта је Вук успео да уради у Угарској и колико је дубровачка влада успела тамо да оствари од својих жеља, тачно не знамо. Свакако, када је 11 августа 1456 г. на свом путу за Рим стигао у Дубровник, Вук је већ био потпуно упућен у проблеме Дубровчана. Није, дакле, чудо да је одмах, истог дана, отпутовао у Стон и на Пељешац, да би се на лицу места упознао са стањем ствари[102]. Ово указује у исти мах на спремност Вука да се у овом питању ангажује, а можда је већ из Угарске дошао са задатком од краља да лично испита ствари и види шта се може урадити. Но без обзира да ли је или није то имао као задатак од угарског краља, и до каквог је закључка дошао на Пељешцу, Вуку је дубровачка влада службено, сенатском одлуком, поверила да је у овом питању заступа код папе и обећала му награду пође ли му за руком да ствар успешно оконча[103]. Није нам засада познато како су се даље развијале ствари, али као обично решавање и овог питања несумњиво се развукло[104].

Вук Бобаљевић се у Дубровнику лета 1456 г. дуже задржао па је то искористио и за сређивање неких својих приватних послова. Средином септембра он је продао своме стрицу Андрији Бобаљевићу једну своју кућу, а 24 септембра уступио је Андрији право на све што је преостало од мираза Вукове покојне мајке Николете[105]. То је, бесумње, било у вези са Вуковим дуговањима Андрији о којима је раније било речи и показује да Вук, чак и у ово време, када се налазио на врхунцу своје дипломатске каријере, није био у бољем економском положају него раније. То доказује и његов тестаменат.

Боравак у Дубровнику августа — септембра 1456 г. био је последња Вукова посета свом родном месту. Вук је, наиме, умро у Угарској, по свој прилици почетком новембра 1457 г.[106] и то као још млад човек од око 38 година[107]. На тај начин прерано је прекинута успешна каријера једног дипломате који је већ дотада успео да се уздигне до значајне висине. Готово све до

[101] Lett. Lev. 16, 155 - 155'.

[102] Cons. rog. 15, 39.

[103] Id. 48

[104] Н. пр. у фебруару, априлу и мају 1457 г. налазимо помена о томе у писмима угарском краљу.

[105] Div. not. 41, 70.

[106] Дакле отпада Марковићево тврђење, н. д. 255: „Умро је у Угарској, не знамо кад“, које он износи према Speculumu 384, где се наводи само: „Ser Volzo Bl. de Bobalio obiit in Ungaria“.

[107] Изгледа да су уопште мушкарци ове гране породице Бобаљевића рано умирали. Вуков отац умро је свакако као још млађи човек 1418 г. сам Вук са 38 година, а његов син Влахо од око 30 година. Изузетак је Вуков стриц Андрија који је доживео већу старост.

своје смрти Вук је одржавао везе са Дубровником. Тако је маја 1457 г. писао у Дубровник о вестима и стању у Угарској, а дубровачка влада му је одговорила у јуну, тражећи да је и даље о свему обавештава[108]. У тестаменту, састављеном још 1453 г. по повратку из мисије код херцега Стевана, Вук помиње многе цркве у Дубровнику којима оставља мање легате, а поред њих „alla giexia de Belgrado, nel chastel de sotto, dove 1 corpo de sancta Venera, li debbo ducati vinti“. Оставља извесне суме новца једној особи у Новом Брду и некима у Дубровнику. Даље каже да има многе дужнике по Рашкој и Угарској, где је некада био „captus a gubernatore“, а сви су пописани у књизи која се налази код његове жене Петруњеле. Са својом женом Петруњелом, Вук је имао двоје деце: ћерку Николету и сина Влаха. Влахо је био рођен по свој прилици 1453 г.,[109] а Николета је била старија, али у време састављања тестамента обоје су још били малолетни. Сама Петруњела, пак, била је још млада жена и Вук је у тестаменту предвидео могућност њене преудаје, што се, међутим, није догодило. Кћери Николети Вук је оставио мираз, а сву осталу своју имовину сину Влаху. У тестаменту помиње такође сестру Лињушу и стрица Андрију Бобаљевића, и моли овог последњег да му опрости дуг од 1700 перпера који је, како знамо, настао још 1440 г.[110]

За Вуком су, после његове смрти, остали бројни и велики његови дугови, а било је поред тога, као што смо видели, још и дугова које је за собом оставио његов отац Влахо, а које је Вук био дужан да плати, па није исплатио. Стога је његов стриц Андрија продао нека Вукова имања на Шумету да би платио један стари Влахов дуг неком Флорентинцу[111]. Иначе је Андрија Бобаљевић све до своје смрти, октобра 1473 г., давао око 30 перпера годишње из издржавање Вукове удовице Петруњеле[112], а када је умро оставио је Вукову сину Влаху половину једне своје куће у Сребреници[113].

Вукови дугови прогонили су читавог живота његову удовицу Петруњелу. Када је удавала ћерку Николету њена браћа Драго и Марин Ђурђевићи су јој посудили 700 перпера за мираз, а она им је дала у залог имања у Конавлима и на Пељешцу. Доцније је, у тестаменту, наредила да се та имања продаду а дуг исплати. Тиме су, вероватно, имања Вука Бобаљевића углавном прешла у туђе руке. Петруњела Бобаљевић је умрла од куге у Гружу почетком октобра 1482 г., кратко време после свог сина Влаха, а

[108] Cons. rog. 14, 136'.

[109] Марковић, н. д. 255.

[110] Testam. 16, 139—140'.

[111] Id. 75'—78'.

[112] Sent. canc. 18, 114'—115.

[113] Testam. 21, 77'. Андрија Бобаљевић је био богат и врло угледан човек. Заузимао је многе високе положаје у управи Дубровника, а за тридесет година, од 1441 до 1472 г., био је дванаест пута кнез (Speculum 296'—301, 302).

наджививши свог мужа пуних 25 година. Сву своју имовину оставила је да се подели кредиторима њеног мужа Вука „perche mio marito remase debito molti denari". Пошто се њеном заоставштином неће моћи исплатити све дужнике, Петруњела препоруча да се даде онима „chi hauera meglior raxon ... E prego li creditori che perdonano al mio marito quello che non se pora satisfar"[114]. Све ово још једном потврђује потпуни неуспех нашег Вука као пословног човека а, с друге стране, побија и тврђење дубровачке владе, које смо раније навели, да се он уопште није бавио трговином. Из његовог и из Петруњелиног тестамента јасно произлази да је Вук Бобаљевић био не само велики дипломата, него и врло лош трговац. Његови дугови мора заиста да су били велики када је Петруњела 25 година после његове смрти, умирући без наследника, овако племенито, али и безнадежно, апеловала на великодушност веровника.

Што се тиче Вукове деце, Николета је 1462 г. склопила брачни уговор са Иваном Ловра Рањине. Добила је као мираз 1600 перпера у готову и опреме у вредности од 1000 перпера, при чему су, како смо видели, њеној мајци Петруњели браћа прискочила у помоћ да испуни ову обавезу. Како је Николета 1462 г. сигурно још била премлада, договорено је да ће је муж одвести кући у року од пет година[115]. Шта је даље било са Николетом није нам познато.

Вуков син Влахо, рођен највероватније у првој половини 1453 г., ушао је у Велико вијеће 5 априла 1473 г.[116]. 1475 г. вршио је дужност „officialis armamenti"[117], а 1479 г. био је „officiale de scritta de armamenti"[118]. Умро је 1482 г., нешто пре своје мајке[119], још врло млад и по свој прилици неожењен. Тако се угасила лоза Вука Бобаљевића.

* * *

Вук Бобаљевић спада, несумњиво, међу највеће дубровачке дипломате XV века, а свакако је и један од најзначајнијих дубровачких дипломата уопште. Постигавши сјајне успехе и значајна признања у својој краткој каријери, Вук је увек остао доследан патриота, не заборављајући никада потребе свог завичаја, него увек настојећи да ради за његово добро. Видели смо да је Вук био лош трговац, а то је за тадашњи Дубровник била слаба препорука. Али упркос томе, Вук је последњих година живота био у Дубровнику веома цењен. О томе сведоче директне похвале ду-

114 Testam. 24, 101'—102.
115 Дубр. архив, Pacta matrim. 2, 146.
116 Speculum 389'; Марковић, н. д. 255.
117 Speculum 37; Марковић, н. д. 256.
118 Speculum 377; Марковић, ibid.
119 Speculum 389'; Марковић, н. д. 255.

бровачке владе, које смо помињали, и разни поступци, као што је посебна аудијенција у сенату, давање лађа, новаца и друго, о чему смо говорили. Начин на који су га Дубровчани титулисали, како у писмима њему лично, тако и када су другима о њему писали, доказује да је Вук добио угарско племство. Док је сва остала дубровачка властела носила само титулу „ser“, Вука се назива, поред „ser“, још и „dominus“, „misser“, „nobile e savio cavalier, misser“, „generosus et egregius miles“, „splendidus miles, dominus“ итд. То, с друге стране, сведочи о великом угледу и успеху Вуковом у Угарској. Он је, несумњиво, имао личну наклоност краља Ладислава. У самом, пак, Дубровнику, био је толико познат, да се над концепте писама упућиваних њему у Угарску уопште није стављало, као иначе, пуно име и презиме са спецификацијом службе итд., него просто: „Domino Volzio“.

Вук је уживао огромно поверење, како Дубровчана, тако и угарских властодржаца. Дубровчани су му поверили напорну мисију у Цариграду и Мореји, деликатну мисију код херцега Стевана и Владисава, а хтели су га послати још даље, босанском краљу и деспоту Ђурђу. Доцније, када је већ био у Угарској, они се потпуно ослањају на њега у погледу обавештења, њему поверавају да иде цару Светог Римског Царства, да заступа њихове интересе у Угарској, код арагонског краља и код папе. Сам, пак, угарски краљ, даје му племство, шаље га у врло важне мисије арагонском краљу, у Дубровник и папи, а не сме се заборавити да је још 1447 г., дакле са мање од тридесет година, Вук ишао у Млетке у значајној и деликатној мисији угарске државе.

Кад се све ово сагледа, па се томе додају ако и незнатне функције које је Вук повремено вршио у свом завичају, његов лик израста као лик ретко способна човека, доследног патриоте и дипломате европског формата, који заслужује да не буде сасвим заборављен.

BARIŠA KREKIĆ

VOLZIUS DE BABALIO

(Résumé)

Se basant sur les documents extraits des Archives de Dubrovnik (Raguse), l'auteur décrit la vie de Volzius Blasii de Babalio, diplomate ragusain et hongrois, né en 1419 d'une vieille famille patricienne de Dubrovnik. Contrairement à l'opinion jusqu'ici générale que Volzius Blasii était le premier poète latin classique de Dubrovnik, l'auteur prouve qu'il ne l'était pas, puisque le poète était fils d'un

Michaeles de Babalio, et non de Blasius. Les dates principales de la vie de Volzius Blasii sont les suivantes: vers 1440 il fait du commerce. Depuis 1441 il occupe des positions inférieures dans l'administration de Dubrovnik. En 1446: il afferme la douane à Smederevo (Serbie), puis s'en va en Hongrie. En 1447: il passe par Dubrovnik en route pour Venise, comme envoyé de Yanos Hunyady. Au commencement de 1448: arrêté par Hunyady; d'après l'intervention du gouvernement ragusain il est libéré et vient à Dubrovnik où il s'engage du nouveau dans l'administration de la ville. En 1451: il va en qualité d'ambassadeur de Dubrovnik à Constantinople où il obtient un chrysobulle de l'empereur Constantin XI avec des privilèges très favorables pour le commerce ragusain à Constantinople; après cela il obtient des privilèges semblables des despotes de Morée, Thomas et Démétrius Paléologues. En 1452: il se trouve dans des difficultés financières à cause de ses relations commerciales avec Venise. En 1453: envoyé, sans succès, par le gouvernement ragusain chez le Cherzeg Stevan et son fils Vladisav pour négocier la paix entre Dubrovnik et le Cherzeg, qui guerroyaitent depuis 1451. Au commencement de 1454: il va en Hongrie où il devient très vite noble hongrois et un des plus éminents diplomates hongrois. Automne 1454: il est envoyé comme ambassadeur du roi d'Hongrie chez le roi d'Aragon dans l'Italie du Sud pour traiter d'une action commune des deux Etats contre les Turcs; simultanément il s'occupe des affaires commerciales des Ragusains près du roi d'Aragon et achète des livres pour le légat papal en Hongrie. A la fin de 1454, il retourne en Hongrie et le gouvernement ragusain le désigne pour une mission chez l'empereur du Saint Empire Romain, mais il n'est pas certain qu'il ait accompli cette ambassade. Été 1456: il arrive à Dubrovnik en qualité d'envoyé du roi hongrois chez le pape pour négocier l'organisation d'une flotte chrétienne contre les Turcs; à la ville de Dubrovnik il apporte quatre privilèges qu'il a obtenus du roi d'Hongrie, et il laisse dans le notariat ragusain son testament; il se charge aussi des pourparlers avec le pape sur des questions concernant les franciscains de la péninsule de Pelješac, pour lesquels le gouvernement ragusain était très intéressé. Automne 1457: il mourut en Hongrie, laissant à Dubrovnik sa femme, un fils, une fille et de grosses dettes. Pendant son séjour en Hongrie Volzius représentait Dubrovnik et protégeait ses intérêts à la cour royale hongroise. Il envoyait aussi au gouvernement ragusain des informations précieuses sur les événements de Hongrie et d'Europe.

Зборник радова С.А.Н. XLIX — Византолошки институт књ. 4
Recueil des travaux de l'Acad. Serbe des Sc. XLIX —
Institut d'Études Byzantines, №4.

СИМА ЋИРКОВИЋ

ЈЕВРЕЈСКИ ДАНАК У ВИЗАНТИСКИМ ОБЛАСТИМА

За средњевековну Србију немамо изворних података који би дозвољавали да се закључује о постојању значајнијег јеврејског становништва. То може да изненади кад се има на уму да су Бугарска, Византија и наши приморски градови имали јеврејске насеобине. Код нас само топоними у околини Прилепа, „јеврејски дол" и „јеврејско речиште"[1], који се помињу у повељи за манастир Трескавац, указују на присуство Јевреја, али и то у области која је релативно касно ушла у састав средњевековне српске државе. Усамљени помени Јевреја који се јављају у нашим документима ништа не мењају ту слику: Франко Јосифовић, Јеврејин, човек госпође Руђине, жене Мркше Жарковића, припада приморским градовима. Живео је у Валони, уживао поверење господарице града и оставио трага у Дубровнику са којим је одржавао пословне односе[2]. Један други анонимни Јеврејин се јавља у Србији 1442, за време првог турског освајања Србије, као закупник царине гламског сребра у друштву са два Ђеновљанина; врло је вероватно да је и сам био дошљак[3]. Поред свега тога, ми у једној нашој владарској повељи имамо врло важан податак за познавање положаја Јевреја у средњем веку.

Повеља цара Уроша за Лавру светог Атанасија, која садржи тај податак, сачувана је у две верзије, као препис грчког оригинала и оригинал званичног српског превода који је издала сама царска канцеларија месец дана после грчког оригинала. Оба текста су последњи пут издали В. Мошин и А. Соловјев у своме зборнику грчких повеља српских владара и решили питање о узајамном односу обе верзије повеља[4]. У повељи се хвале заслуге Лавриних

---

[1] С Новаковић, Законски споменици српских држава средњега века, Београд 1912, 688, 700.

[2] Љ. Стојановић, Старе српске повеље и писма I, Београд 1929, 405. О Франковој делатности у Дубровнику в. J. Tadić, Jevreji u Dubrovniku do polovine XVII stoleća, Sarajevo 1937, 26–29.

[3] К. Јиречек, Историја Срба II², Београд 1952, 186.

[4] А. Соловјев–В. Мошин, Грчке повеље српских владара, Београд 1936, CVI—CIV и 200—207.

монаха који врше помене цару Душану, каже се да им је царица због тога приложила мали манастир Свих Светих са поседима и приходима који су одређени повељом цара Душана. Монаси су затражили и потврду цара о томе прилогу.

Приликом набрајања поседа у повељи се између осталог наводи и: ...ἕτερον ἀμπέλιον ἐν τῇ τοποθεσίᾳ τῆς Στρεάζιστας, πλησίον τοῦ ἁγίου Κωνσταντίνου τόπος ἐν ᾧ καὶ κάθηνται Ἑβραῖοι διδόντες κατ'ἔτος τὸ τεταγμένον αὐτῶν τέλος, односно у српском тексту: „...и други виноградь вь мѣстном положени Стрѣжкωмь близь с(ве)т(а)го Констандина мѣсто на нiем же и сѣдеть Евреи даю ще на всако лѣто узакон(е)ни тѣм телось"[5].

Овај податак је у нашој науци коришћен у једној од глава додатих „Историји Срба" К. Јиречека. У глави „Новац и финансије", која се тиче деспотовине, читамо: „Известан приход имали су владаоци од заштите Јевреја, који су као и на западу, плаћали владаоцу извесну таксу"[6]. Вест о Јеврејима из поменуте повеље овде није баш срећно искоришћена у вишеструком смислу. У хронолошком погледу тај податак не спада у доба деспотовине: повељу је издао цар Урош, а положај Јевреја и њихов данак су били одређени већ повељом цара Душана која је, највероватније, само потврђивала још старију повељу неког византиског цара. У правном погледу тај податак исто тако није тачно протумачен: он никако не показује да су владаоци имали приход од Јевреја него само да га уживају манастири. Најзад, он не спада уопште у српску историју и право и не тиче се територије на којој су владали српски закони.

Мислимо да из неколико околности произлази да се податак о јеврејском данку не може односити на српски друштвени и финансиски систем већ да припада унутрашњој историји Византије. Територија на којој станују ови Јевреји може се са сигурношћу локализовати. Сва села у поменутој повељи налазе се у струмској области; иако само Стрежиште (Στρεάζιστα) нисмо могли да идентификујемо, положај свих осталих села показује да се морало налазити у Серском крају[7]. Територија на коју се односи наша повеља налазила се, дакле, у „Романији" по Душановој подели државе.

Византиски део Душановог царства сачувао је затечени правни поредак. У томе се слажу сви научници који су проучавали српско

[5] Нав. дело, бр. XXVIII, 39—42 и 37--40. Исправку Τρεάζιστας у Στρεάζιστας извршили смо према F. Dölger, Aus den Schatzkammern des Heiligen Berges, München, 1948, 340.

[6] К. Јиречек, нав. дело 429. Јиречеково дело је допунио J.Радонић. А. Соловјев и В. Мошин су правилно протумачили податак о Јеврејима у оквиру тадашње литературе, у речнику уз издање повеља, s. v. Ἑβραῖοι, али је њихово објашњење остало незапажено.

[7] Село Коремиште, из повеље, јавља се и на другом месту са ознаком да је близу Мелника; Загорија је позната; Тумба је село код Сера; Сидерокастрон постоји и данас. Лавра је прве прилоге у Србији добила тек од кнеза Лазара.

и византиско уређење и право Душановог доба. Г. Острогорски каже: „... правни ред и управни систем који се био формирао под византиском влашћу није уопште претрпео макакве битне промене“[8], а Соловјев и Мошин: „... Грчко право је остало готово нетакнуто у тим јужним крајевима; манастири, градови и властела добивали су хрисовуље и простагме на грчком језику које су често само понављале сличне повеље пређашњих „правоверних светих царева“[9]. Када се све то има на уму и зна да су се правне установе преносиле из Византије у Србију, а не обратно, не може се ни помислити на могућност да су тек наши владари увели данак на Јевреје у овим крајевима. Сам назив „телос“, употребљен за овај данак, показује његово византиско порекло. У нашој средњевековној финансиској терминологији, која није била неразвијена, израз „телос“ се јавља тек од времена Вука Бранковића као „телос царев“ за данак султану и тада, очигледно, пренет из Византије посредством Турака. Није без значаја грчки језик оригинала наше повеље и њен карактеристичан облик хрисовуље, где је у „логос“ формули стављена српска реч „слово“ у одговарајућем падежу. Све то показује напор владара да се прилагоди под византиском влашћу устаљеном начину издавања повеља у овим крајевима.

Мислимо да нема никакве сумње да податак о јеврејском телосу из повеље цара Уроша припада финансиско-правном поретку позне Византије и да га у томе оквиру треба објаснити.

У византиској историји су насеобине Јевреја и њихов положај релативно довољно изучавани. Ми овде не можемо улазити у приказивање те замашне литературе, већ ћемо се задржати само на једном делу тога питања, чијем расветљењу, по нашем мишљењу, може да допринесе податак из повеље којом смо се малопре позабавили. То је питање о плаћању посебног јеврејског данка. Први је покренуо то питање грчки научник Андреадис у расправи о Јеврејима и византиском фиску.[9a] Он је дао преглед свих извора који могу да допринесу решењу тога питања, а најјаче аргументе који говоре о постојању специјалног опорезивања Јевреја добио је од Ф. Делгера и саопштио у додатку своје расправе. Један је из повеље цара Константина IX за манастир Неа Мони на Хиосу; повељом се, између осталог, наређује да нико не узнемирава 15 јеврејских породица на острву јер оне свој κεφαλητιῶν дају поменутом манастиру[10]. Други аргуменат пружа повеља цара Андроника III из 1333 којом се монаху Јакову даје поред осталог и 20 перпера годишњег данка Јевреја из Зихне[11].

---

[8] Г. Острогорски, Пронија. Прилог историји феудализма у Византији и Јужнословенским земљама, Београд 1951, 139.

[9] Соловјев – Мошин, нав. дело VIII.

[9a] A. Andréadès, Les Juifs et le Fisc dans l'Empire byzantin, Mélanges Diehl I, 1930, 7–29.

[10] Miklosichch – Müller, Acta et diplomata graeca medii aevi V, 443.

[11] Исто 105–106.

Андреадисова расправа је изазвала живу дискусију. Стављене су примедбе да се не може са сигурношћу тврдити да се у наведеним случајевима ради о специјалном јеврејском а не општем грађанском опорезивању.[12] С друге стране је за потврду схватања о постојању посебног данка на Јевреје нађен један нови извор. У Венецијанском архиву остао је траг преговора византиских посланика и Венеције 1312 г., изазваних расељавањем насеља венецијанских Јевреја у Цариграду. Византиски посланици су том приликом изјавили да су Јевреји посед царства, да станују на местима која су им одређена, да се баве својим занатима и плаћају царству оно што им је одређено.[13] Ф. Делгер је овом проблему посветио и посебну расправу[14], али је јеврејски историчар Ј. Стар оспорио њене резултате.[15] У новије време се позабавио овим проблемом и амерички византолог П. Харанис. Он сматра да питање није коначно решено, па истиче да су извори малобројни и да дозвољавају да се из њих изводе сасвим супротни закључци. Харанис је ипак склон да верује да је такав посебни данак постојао, и то на основу чињенице да се са данком добијеним од Јевреја поступа различито од осталих плаћања.[16]

Податак из повеље цара Уроша свакако проширује круг извора за проблем јеврејског данка. Он је утолико значајнији што својом стилизацијом показује да се ради о посебном данку који је одређен за Јевреје, поготову ако се чита заједно са Ф. Делгером τὸ τεταγμένον αὐτ(οῖς) τέλος[17]. И писар српског текста се изразио тако као да је свестан да се ради о посебном намету на Јевреје. Сам израз „телос“ не може у томе погледу да помогне. Телос је у грчким повељама назив за разна плаћања, употребљава се у значењу дажбине уопште, дажбине парика, у значењу годишње закупнине за кућу и чак годишње дажбине манастира епископији.

Мора се признати да је број извора за решење питања о постојању јеврејског данка из области под директном управом византиске власти врло мали, али чим се код наследника Византије потраже трагови који осветљавају положај Јевреја, слика постаје јаснија. Жива и плодна дискусија о питању јеврејског данка, коју смо у најкраћим цртама приказали, није се освртала на ове вести које, узете све заједно, дозвољавају да се питање реши коначно. Тако је испуштен из вида један Андреадисов прилог, саопштен

[12] G. Ostrogorski, Seminarium Kondakovianum 5 (1932) 319–321.

[13] F. Dölger, Byz. Z. 31 (1931), 453—454.

[14] F. Dölger, Die Frage der Judensteuer in Byzanz, Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte 26 (1933) 1—24.

[15] J. Starr, The Jews in the Byzantine Empire 641—1204, Athen, 1939, 11–17.

[16] P. Charanis, The Jews in the Byzantine Empire under the First Paleologi, Speculum 22 (1947) 75–77.

[17] У грчком тексту стоји само αὐτ. Ранији издавачи, Д. Анастасијевић, Соловјев—Мошин допуњавали су αὐτῶν. F. Dölger, Aus den Schatzkammern, 340 чита αὐτ(οῖς).

атинској Академији још 1929 г.[18] Познати грчки научник је испитивао положај Јевреја у византиским областима које су дошле под власт Венеције. Извори су му допустили да осветли прилике на два острва, Крфу и Криту. Крф који је у руке Венецијанаца дошао уговором, успео је да утиче на облик свога уређења. Међу посланицима са острва били су и Јевреји који су успели да добију уждевску повељу којом су били ослобођени свих специјалних опорезивања. На Криту, који су Венецијанци заузели без икаквих услова, стање је било сасвим друкчије. Укупни данак од 1000 перпера, који су дотле плаћали Јевреји, убрзо је подигнут на 3500, а други намети су разрезивани на Јевреје у далеко већој сразмери него на остало становништво. Податке о јеврејском данку из времена венецијанске власти изнео је и J. Стар, раније убеђени противник схватања о постојању посебног данка за Јевреје. За Солун, каже J. Стар, постоји документ из 1425 г. из кога се види да је јеврејска општина у граду плаћала, пре доласка под венецијанску власт, 1000 перпера годишњег данка. Други податак се односи на Драч где су Јевреји 1392 г., после доласка под венецијанску власт, наставили да дају сваке године 16 лаката скупе тканине зване катасамитум.[19]

Када се томе додају већ раније познати извори, повеље за Неа Мони, за монаха Јакова, затим венецијански податак на који је скренуо пажњу Ф. Делгер и наш податак из времена српске власти, види се да извори нису баш толико малобројни. Преглед свих ових података показује да трагове о плаћању јеврејског данка имамо са једне врло широке области византиских поседа, од серске области и Зихне преко Цариграда, Солуна, Хиоса и Крита све до Крфа и можда Драча. Узимање јеврејског данка је настављено и на византиским територијама које су прешле под туђу власт, као што то показује случај српске државе.

Тешко је закључити из набројаних података нешто поуздано о износу јеврејског данка, начину његовог убирања и употребљавања. Највећи број података нам не даје износ дажбине. За случајеве где је износ ипак наведен, као код Јевреја из Зихне и општина на Криту и у Солуну, недостаје нам познавање величине јеврејске општине да бисмо могли закључивати о величини и тежини овога данка. Сва три случаја показују да се тај данак обрачунавао једном глобалном сумом за целу општину, а бројеви који се јављају, једном 20 а два пута 1000 перпера, показују да се притом, изгледа, није строго пазило на број опорезованих глава.

[18] Андреадисово саопштење је штампано, али нам је неприступачно, но он је своје резултате користио у две готово идентичне расправе којима смо се послужили: A. Andréadès, The Jews in the Byzantine Empire, Economic History 3 (1934) 19, и А. М. Ἀνδρεάδου Οἱ Ἑβραῖοι ἐν τῷ βυζαντινῷ Κράτει, Атина 1929, 19 (сеп. из ΕΕΒΣ).

[19] У реферату на VI византолошком конгресу: J. Starr, The Status of the Jewries of the Levant after the Fourth Crusade, Actes du VIe Congrès International d'Études byzantines, Paris 1950, 204.

Тешко је претпоставити да тако заокругљене суме стоје у тачном односу са бројем јеврејских становника. У принципу се јеврејски данак исплаћивао органима царске власти. Податак из венецијанског архива то изричито каже: reddentes (sc. Judaei) Imperio illud quod ordinatum est eis[20]. Али је, како је то већ одавно запажено, била јако раширена пракса уступања овога данка манастирима. То показује случај повеље цара Андроника из 1333, затим манастира на Хиосу и повеље цара Уроша, из које се види да су Јевреји једном били дати манастиру Свих Светих а затим, заједно са тим манастиром, Лаври Св. Атанасија.

Полазећи од утврђене чињенице да се јеврејски данак уступао манастирима, може се број извора о јеврејском данку још мало проширити. Краљ Стефан Душан је 1345 потврдио раније прилоге манастиру св. Јована Претече на Меникејској Гори и обдарио га новим прилозима. У повељи коју је краљ том приликом издао, међу поседима и приходима које је манастир имао од раније, из времена византиске власти, наводе се и οἱ Ἰουδαῖοι οἱ ἐντὸς τῶν Ζιχνῶν.[21] Прилагање ових становника, који су ван земаља манастирских, нема никаквог смисла, ако се не ради о уживању прихода односно данка који ови становници плаћају. Сличан али нејаснији је случај манастира у Ликусади у Тесалији. Међу својим поседима и приходима, тај манастир је имао и једног Јеврејина који се у повељи наводи по имену, али се не каже где живи: Ἰουδαῖον τὸν Ἀναμέρτην ὀνομαζόμενον.[22]

Сасвим за себе стоји податак о драчким Јеврејима, који су свој данак плаћали у натури, у одређеној количини скупе тканине. Тешко је само на основу овог податка закључити да је у Византији био примењиван и овај начин опорезивања Јевреја. Драч је као ретко који други град мењао господаре у току своје историје; између венецијанске и византиске владавине над овим градом, било је дужих или краћих периода владавине напуљских Анжујаца, Срба и локалних арбанашких династа. Зато је ризично тврдити да је плаћање јеврејског данка у поменутом облику баш остатак византиског уређења, које није свугде очувано у таквој мери као у крајевима који су припали српској држави. Данак у скупоценој тканини више одговара прикупљању дажбина неког арбанашког феудалца него добро организованом фискалном систему византиског царства.

---

[20] Cf. F. Dölger, Byz. Z. 31 (1941) 453–454.

[21] Соловјев—Мошин, нав. дело, бр. II, 90.

[22] Исто, бр. XX, 79.

SIMA ĆIRKOVIĆ

SPUREN DER JUDENSTEUER IN DEN BYZANTINISCHEN LÄNDERN

(Zusammenfassung)

Der mittelalterliche serbische Staat hat allem Anschein nach keine bedeutende jüdische Bevölkerung gehabt. Eine Schenkungsurkunde des serbischen Kaisers Uroš (1355—1371) für die Lavra des hl. Athanasios enthält dennoch eine wichtige Angabe zur Lage der mittelalterlichen Juden. Kaiser Uroš schenkt der Lavra das kleine Kloster der Allenheiligen, u.a. auch einen Weinberg, ἐν ᾧ καὶ κάθηνται Ἑβραῖοι δίδοντες κατ'ἔτος τὸ τεταγμένον αὐτ(οῖς) τέλος, (на нием же и сѣдет евреи дающе на всако лѣто ꙋзавонени тѣмь телось in der gleichzeitigen serbischen Übersetzung). Das erwähnte Kloster lag im Gebiet von Serres,in der „Romania“ Stephan Dušans, wo die byzantinische Rechtsordnung unverändert fortbestand. Demgemäss hat diese Angabe Bedeutung für die Lösung der vielumstrittenen Frage der Judensteuer in Byzanz. Im Zusammenhang mit anderen Quellen, die von Andreades, Dölger und Starr herangezogen wurden, ist unsere Urkunde eine weitere Bestätigung für die Existenz der Judensteuer. Über Höhe und Art der Erhebung der Judensteuer ist es schwer, etwas bestimmtes auszusagen. Die von Andreades und Starr mitgeteilten Quellen zeigen, dass die Judengemeinden von Kreta und Saloniki verpflichtet waren, eine runde Summe von je 1000 Hyperpyra zu zahlen. Es ist kaum anzunehmen, dass diese abgerundeten Beträge in einem direkten Verhältnis zu der Zahl der Bewohner standen. Die Judensteuer wurde häufig Klöstern geschenkt, wie es u.a. auch die Urkunde Kaiser Urošs zeigt. Spuren der Judensteuer sind sicher auh gewisse Erwähnungen der Juden in den Klosterurkunden, wie z. B. der Juden aus Zichna im Chrysobull Stephan Dušans vom Okt. 1345 für das Prodromoskloster von Menoikeion.

Зборник радова С.А.Н. XLIX — Византолошки институт, књ. 4
Recueil des travaux de l'Acad. Serbe des Sc. XLIX —
Institut d'Études Byzantines, № 4

ИВ. ДУЙЧЕВ — СОФИЯ

КОНСТАНТИН ФИЛОСОФ И „ПРЕДСКАЗАНИЯТА НА МЪДРИТЕ ЕЛИНИ"

В животописа на сръбския деспот Стефан Лазаревич (1389—1427) Константин Философ, познат също и под името Костенецки[1], между другото пише: **„Ибо аште и процвьтоше вь многыихь странахь варварьскыихь сьсѹди изьбрани вь нихьже господь сь отьцемь обитѣль сьтвори, нь не и вь чловѣчьскыихь сице свѣтлѣахѹ се, елико еллиньскые древьнее прѣходити. Мѹжьства же и вьпроси и отьвѣти и прочаꙗ, имьже имени пронарекоше се и прѣжде пророкь пророчьствовахѹ, подвигьше бо се чловѣчьскые вѣшти изобрѣсти, та же вьздоушьные и вышьшаꙗ. Тѣмь же и богь симь промышлꙗаше оть чести коснѹти истинѣ. Рече бо Фѹкидидь: едино три и триедино бесплътьно образьно есть троица. Аристотель же не ѹсьпьно естьство божиꙗ выгни не имоуштии начело, оть негоже вьсекрѣпькое соуштьствить се слово. Ермись же тривеликыи заклинаю те небо великааго бога дѣло, заклинаю те гласомь отьчиимь, иже провѣшта прѣжде егда вьсь мирь оутврьди, заклинаю те вь единородьнааго его слова и доуха. А Станкь вьзьпи почьтемь Марию, ꙗко добрѣ ськрывьшоую таиньство, оть нюю бо хоштеть родити се Христось. Ѳоулидось же рече прѣжде богь, та же слово и доухь сь нимь. Платонь же и Орфеи сь и прочии ..."**[2]. Този доста труден за разбиране текст гласи според превода на сръбски, направен от Л. Мирковић, така: „Јер ако и процветаше у многим варварским земљама изабрани сасуди, у којима Господ са Оцем обитељ

---

[1] Във връзка с прозвището „философ", дадено на Константин Костенецки и преди него на Константин-Кирил ср. специално писаното от *Fr. Dölger*, Byzanz und die europäische Staatenwelt, Ettal 1953, pp. 197—208.

[2] Вж. изданието на текста у *В. Јагић*, Константин Филозоф и његов живот Стефана Лазаревића деспота српскога (Гласник, XLII, 1875, сс. 249—250).

створи (*Јов.* 14, 23), али нису се и у човечанским (делима) тако светлили, тако да би превазилазили старе Јелине, у храбрости и питањима и одговорима и осталом, чиме се (ови) нарочито одликоваху и пророковаху пре пророка, јер се подигоше да изнађу човечје ствари, затим ваздушне и највише. Зато и Бог овима (т. ј. Јелинима) пројављиваше од чести, да се дотакну истине. Јер Тукидид рече: „једно три, и тријeдно бестелесно". У слици (ово) је (св.) Тројица. А Аристотел: да је природа бића Божјега вечна, а нема почетка, од кога најкрепкије Слово постаје. А Јермис тривелики (каже): „Заклињем те, небо, дело Бога великаго, заклињем те гласом очевим, који унапред јави пре него што утврди цео свет, заклињем те у јединородно његово Слово и Дух". А Стајик кликну: „Поштујмо Марију, као ону која је добро сакрила тајну, јер од ње ће се родити Христос". А Теодулис рече: „Прво Бог, затим Слово и Дух с њима". Платон и Орфис то (исто кажу) и остали..."[3].

Това място от съчинението на Константин Философ представя особен интерес, тъй като в него се застъпва широко разпространеното средновековно схващане за това, че още езическите мъдреци били предрекли християнството[4]. Това място от животописа на деспот Стефан Лазаревич обаче заслужава още поголямо внимание, тъй като в него са споменати имената на някои от най-бележитите личности от древногръцката митология и от класическата древност, като например митичния певец на Тракия Орфей, легендарния Хермес Трисмегистос, историка Тукидид, философите Аристотел и Платон, заедно с две други неразгадани до днес имена[5]. Доколкото ми е известно, изчерпателно и задоволително тълкуване на това място и досега не е предложено в научната книжнина. Преди две десетилетия заслужилият сръбски историк на литература Павле Попович посвети на този пасаж от творбата на Константин Костенецки една кратка бележка[6]. Той

[3] Вж. Старе српске биографије XV и XVII века. Цамблак, Константин, Пајсије. Превео др. М. Мирковић, Београд 1936, сс. 48—49. Новобългарски превод от *Ив. Дуйчев* в книгата: Естествознанието в средновековна България. Сборник от исторически извори. София 1954, сс. 244—245; ср. с. 577.

[4] По въпроса вж. между другото: *V. Grecu*, Darstellungen altheidnischer Denker und Schriftsteller in der Kirchenmalerei des Morgenlandes (Académie Roumaine. Bulletin de la section historique, XI. 1. 1924, pp. 1—68). — *A. v. Premerstein*, Griechisch-heidnische Weise als Verkünder christlicher Lehre in Handschriften und Kirchenmalereien (Festschrift der Nationalbibliothek in Wien, herausgegeben zur Feier des 200-jährigen Bestehens des Gebäudes. Wien 1926, pp. 647—666); cp. *C. W(eyman):* B. Z., XXVI. 1926, p. 467; *H. Grégoire:* Byzantion, II. 1926, pp. 544—550. — *A. v. Premerstein*, Neues zu den apokryphen Heilsprophezeiungen heidnischer Philosophen in Literatur und Kirchenkunst (Byz.-neugr. Jahrbücher, IX. 1932, pp. 338—374). — *Idem*, Ein pseudo-athanasianischer Traktat mit apokryphen Philosophensprüchen im Codex Bodleianus Roe 5 (in: Εἰς μνήμην Σπ. Λάμπρου. Athenais 1935, pp. 177—189).

[5] Ср. *Дуйчев*, пос. съч., с. 577. *Мирковић*, пос. съч., с. 49, погрешно пише Теодулис вм. Тулид.

[6] Вж. *П. П(оповић)*, Константин Философ и изреке „мудрих Јелина" (Прилози, XVI. 1936, с. 320).

постави, преди всичко, въпроса: „Где је Константин нашао те изреке? Је ли их сам изабрао из дела њихових аутора непосредно, или их нашао у већ готовим збиркама изрека? Ако је ово последње, је ли их нашао у грчком оригиналу или словенском преводу?" След като поставя правилно въпроса за произхода на тези цитати у Константина Философа, покойният сръбски учен сочи някои текстове в една сръбска *Пчела*, с добавка „Елинь моудриихь пророчастъва о Христѣ"[7], ръкопис в Белградската народна библиотека № 480(404), сръбска редакция, от XVII век. Спирайки се на съдържанието на посочения откъс, той добавя, че „три изреке међу овима слажу се с изрекама Константинова дела. Слагање је очевидно; разлика, наравно, има, и оне се односе како на текст изрека тако и на имена мудраца". В заключение на своята интересна бележка Павле Попович изказва надежда, че един ден ще могат да се открият всички успоредици към тези цитати у Константин Философ: „Може бити да је оваквих изрека било и у старим рукописима, из времена пре Константина, и да их је он отуда извадио и унео у своје дело. У тим или сличним рукописима могле су ваљда бити и оне друге изреке које Константин наводи (свега још две) а којима ми нисмо нашли паралеле". Предположенията, изказани от големия познавач на старата сръбска книжнина, запазват и днес напълно своята стойност. Издирването на изворите на приведените от Константин Философ цитати би трябвало да бъде насочено обаче колкото към старата славянска книжнина, толкова и към пребогатата византийска книжовна съкровищница. Няколко наблюдения над творчеството на Константин Философ показват ясно, колко добре той е познавал византийската книжнина. Въпросът за използуваните византийски извори в съчиненията на този южнославянски писател заслужава нарочно изследване. Тук би било достатъчно да се посочат поне два примера из неговото животоописание на Стефан Лазаревич. Така, непосредствено след като привежда изказванията на „мъдрите елини", Константин Философ дава извадки, в свой превод, из анонимното византийско съчинение от VI век за четирите райски реки[8]. От друга страна, в една твърде интересна и важна статия югославянският учен Растислав Марич показа[9], че в съчиненията на Кон-

---

[7] Авторът има предвид текста, обнародован у *М. Н. Сперанский*, Переводные сборники изречений в славяно-русской письменности. Исследование и тексты. Москва 1904, приложение, сс. 103–104: **Єлинь мѹдриихъ прор(о)части о Х(рис)т(ѣ)**. Там между другото се четат следните предсказания: **Црь Ѳианѕь егуптѹ реч(е).. почитем Марию яко добрѣ съхрани таинство. Ѳѹкідь** (вм. **Ѳѹкидідь?**) **еллінь реч(е). прьвое вгь, потом слов(о) и дхь. сь ним и сьѥстьвнаꙗ вас.... Ѳѹкідиѕь еллинь реч(е) єдино троѥ и троє єдино, бесплътно(ѥ) сьлнчноѥ троица ... Астакие еллінь реч(е) вь земли пѹстеи и непроходнои и безводнои слов(о) родитсе.**

[8] Вж. текста у *Јагић*, Живот, сс. 252—253. Към това вж. обстойно у *П. Поповић*, Четири рајске реке. Једно место из Константина Философа. (Глас, CLXXI. Други разред 88. 1936, сс. 161–176), с обилни посочвания. Други посочвания у *Дуйчев*, пос. съч., сс. 577—578.

[9] *Р. Марић*, Трагови грчких историчара у делима Константина Философа (Глас, CLX. Други разред 95. 1946, сс. 5—33, отд. отп.).

стантина Философ се долавя значително влияние на антични гръцки и византийски писатели. „Трагови грчких историчара и географа били су већ раније запажени у делима Констатина Философа, — пише Марич[10], — али још нису систематски скупљени и проучени." В добавка към това той прибавя, че установяването на тези влияние е „необично" важно „не само за познавање Константинова начина рада и његове начитаности, него и за познавање онога што се код нас, у средњем веку, знало о античкој историји и грчким историчарима". Между другото, югославянският учен се спира на посочването на името на древногръцкия историк Тукидид, споменато от Константин Философ в посоченото място от животоописанието на Стефан Лазаревич. Именно привеждането на името на древногръцкия историк Р. Марич смята като доказ за това, че Константин „није употребио оригинал". „Под Тукидидовим се именом, наиме, — пише той[11], — наводи једна мисао о бићу Св. Тројице што је већ довољно да посумњамо у автентичност цитата. И доиста, како је показао Павле Поповић, Тукидидово је име, заједно с изреком, узето из неке средњевековне збирке сентенција тако да се само на основу имена не може рећи да је деспотов животописац знао за овог грчког историчара који је имао јаког утицаја на византиску историографију. Судећи по томе месту могло би се чак рећи да Константин Тукидидово дело није познавао јер иначе не би његово име везивао за сентенцију о Св. Тројици". Заслужава внимание, от друга страна, изводът на Р. Марич за това, че Константин Философ е познавал и използувал съчиненията на неколцина от най-бележитите византийски историографи — Теофан Изповедник, хрониката на Скилица-Кедрин, Йоан Зонара и някои други[12]. Несъмнено, става дума не толкова за използуване на тези съчинения в превод — което е могло да стане, например, с хрониката на Йоан Зонара[13], — колкото за използуване на гръцките първообразни текстове. Ако това е така, ние бихме могли да се запитаме, дали като извор за посочените предсказания на „мъдрите елини" не трябва да подирим именно във византийската книжнина съответен текст?

Действително, за някои от Константиновите изречения могат да се посочат успоредици у неколцина византийски автори. Така например, Йоан Малала ни предава едно доста обстойно сведение за Хермес Трисмегистос, в което е вмъкнат и текстът на изречението, приведено от Константин Философ[14]. Същото изречение се

---

[10] *Марић*, пос. съч., с. 6.

[11] *Марић*, пос. съч., с. 8.

[12] *Марић*, пос. съч., с. 12 сл.

[13] За стария славянски превод на хрониката на Йоан Зонара вж. посочванията у *Ив. Дуйчев*, Преглед на българската историография (Jugoslovenski istoriski časopis, IV. 1–2. 1938, сс. 41—45).

[14] *J. Malalas*, Chronographia, ex recensione L. Dindorfii. Bonnae 1831, pp. 26, 10–27, 14.

повтаря и в Пасхалната хроника[15], в енциклопедията Суда (Свидас)[16], у Скилица-Кедрин[17] и другаде[18]. В хрониката на Малала — която, впрочем, е можела да бъде използувана и в старобългарски превод[19] — се намира и едно друго изречение, именно думите приписани на египетския фараон Тулис (Θοῦλις), обаче в същност казани не от него самия[20]. Така, византийският хронист разказва, че Тулис завладял с голяма войска цялата земя чак до Океана. След това той, изпълнен с надменост, се явил в едно прорицалище и запитал, кой владетел преди него можал да завземе всичко това, което той владеел. Тогава Тулис получил предсказанието, приведено от Константин Философ, и като напуснал светилището, бил убит от своите люде. Същият разказ е даден и в Пасхалната хроника[21]. Едно от изреченията, които намираме в животописа на Стефан Лазаревич, Константин Философ е можел да открие и в първото слово на Кирил Александрийски против Юлиан Отстъпник, в гръцкия му първообраз или в някакъв славянски превод[22]. Струва ми се, обаче, излишно да дирим по този начин пръстнато тук и там изворите на Константина из разни църковни писатели или хронисти от византийската епоха. Изворът на нашия книжовник трябва да се дири другаде — в един анонимен византийски текст, обнародван вече твърде отдавна и останал, доколкото зная, напълно пренебрегнат.

Въз основа на някакъв ръкопис от Оксфордската Бодлейанска библиотека, който днес е отъждествен[23], Ричард Бентли (Bentley) е обнародвал част от текст, надсловен: Χρησμοὶ καὶ θεολογίαι Ἑλλήνων φιλοσόφων[24]. Някои от тези обнародвани текстове съвпадат както по съдържание, така и по имената на личностите, на които се приписват, с онова, що намираме у Константин Философ. Тъй като в гръцкия текст са дадени много повече изречения на елински

---

[15] Chronicon Paschale. Ed. Bonn., p. 86, 5—9.

[16] *Suidae* Lexicon. Ed. A. Adler. II. Lipsiae 1931, p. 414 nr. 3038.

[17] *G. Cedrenus Ioannis Scylitzae* ope ab Im. Bekkero. Ed. B., I, p. 37, 7 sqq.

[18] *Justinus*, Cohortationes ad Graecos. *Migne*, P. Gr., VI, col. 272 B.

[19] За този превод ср. посочвания у *Дуйчев*, Преглед, с. 43.

[20] *Malalas*, Ib., p. 24, 19 sqq.

[21] *Chronicon Paschale*, ib., p. 83, 16 sqq. Ср. *Scylitzes-Cedrenus*, op. cit., p. 36, 1 sqq.

[22] *Cyrillus Alexandrinus*, Adversos libros athei Juliani liber primus. *Migne*, P. Gr., LXXVI, col. 552 C.

[23] Codex Baroccianus Oxf. 50.

[24] Текстът е издаден най-достъпно в: Cl. viro Joanni Millio.. Richardus Bentleius: Malalas, ibidem, pp. 683—687. За другите издания вж. посочванията у *A. v. Premerstein*, Ein pseudo-athanasianischer Traktat, p. 187 n. 1. Към това вж. още посочванията у *Сперанский*, пос. съч., сс. 203, 244, който отбелязва, че текстове в друга редакция се срещат в ръкописи на руската „Пчела“. Може впрочее да се предполага, че този малък текст ще да е бил преведен и в старата южнославянска книжнина, обаче едвали е вероятно, че Константин Философ е използувал готов превод.

мъдреци, ясно е, че Константин е направил известен подбор, а заедно с това е разместил текстовете. Разбира се, не е изключена възможността, той да е намерил някаква по-друга редакция на този свой извор. Иначе, общо взето, съвпадението между текстовете е пълно. Само в някои случаи Константин е добавил по някоя дума в превода и то, очевидно, за да засили смисъла. Съпоставката на славянския текст с гръцкия първообраз дава възможност да се оправи на някои места преводът, частно що се отнася до някои имена, и да се уточни смисълът. Като се изключат тези дребни различия, преводът на Константин е напълно точен. Съпоставката между гръцкия първообраз и превода е твърде показателна:

Рече бо Фоукидидь· юедино три и триюедино бесплътьно. обрaзьно юесть троица	6. Θουκυδίδου. Τὸ ἓν τρία καὶ τὰ τρία ἕν, ἄσαρκον προσωπικόν . . .
Аристотель же несоусьпьно юестьство божиꙗ бытиꙗ не имоущи начело, оть июгоже вьсекрѣпькоюе соуштьствить се слово.	4. Ἀριστοτέλους. Ἀκάματος φύσις θεοῦ, γενέσεως οὐκ ἔχουσα ἀρχήν, ἐξ αὐτῆς δ'ὁ πανσθενὴς οὐσίωται λόγος . . .
Іермись же Тривеликыи· Заклиниꙗю те. небо, великаадго бога дѣло, заклиниꙗю те гласомь отьчинмь, иже провѣшт'а прѣжде юегда вьсь мирь оутврьди, заклинаю те вь юединородьнаадго юего слова и доуха.	3. Ἑρμοῦ μεγίστου περὶ Παντοκράτορος. Ὁρκίζω σε, οὐρανέ, θεοῦ μεγάλου σοφὸν ἔργον... ὁρκίζω σε, φωνὴ πατρός, ἣν ἐφθέγξατο πρώτην, ἡνίκα κόσμον ἅπαντα ἐστηρίξατο βουλῇ. φωνὴν πατρός.. τὸν μονογενῆ λόγον αὐτοῦ . . .
[Астань] вьзьпи· почьтемь Марию, ꙗко добрѣ ськрывьшоую 'таиньство. оть июе бо хоштеть родити се Христось.	14. Ἀστάνου περὶ τῆς θεοτόκου. Τιμήσωμεν τὴν Μαριάμ, ὡς καλῶς κρύψασαν τὸ μυστήριον . . .
Θоулидось же рече· прѣжде богь, та же слово и доухь сь нимь[25].	15. Θοῦλις ὁ Αἰγυπτίων βασιλεύς... Πρῶτα θεός, μετέπειτα λόγος, καὶ πνεῦμα σὺν αὐτοῖς . . .

За Платон и Орфей, които Константин Философ е посочил на края на този текст, той е могъл да намери известни посочвания например в хрониката на Малала[26]. В първото изречение думите „**обрaзьно юесть троица**" очевидно са добавка на Константина. В тек-

[25] Текстът тук е предаден с малки поправки, направени с оглед на гръцкия първообраз.

[26] Ср. *Malalas*, ib., p. 72, 16 sqq.; p. 188, 5 sqq.

ста за Аристотел думата „неоусьпьно“ отговаря на гр. ἀκοίμητος, която Константин е прочел вместо даденото тук ἀκάματος. В текста на Хермес Трисмегистос има някои отклонения, обаче те могат да се дължат по-скоро на Константиновия първообраз, а не на него самия[27]. В четвъртия откъс трябва да се чете *Асшань* или *Ошань*, вместо *Сшаикь*. Думите: „отъ нюю .. Христосъ“ са можеби добавка на Константин Философ, защото не ги намираме в приведената по-горе редакция на гръцкия текст.

Трябва прочее да се предполага, че Константин Философ е използувал непосредствено гръцкия първообраз на въпросните предсказания, а не някакъв по-стар славянски превод. Наличието на този византийски текст в неговия животопис на Стефан Лазаревич съставя още едно свидетелство за широката начетеност на този средновековен автор и за значителните му познания из областта на византийската книжнина.

IVAN DUJČEV

CONSTANTIN PHILOSOPHE ET LES „PROPHÉTIES DES SAGES HELLÈNES“

(Résumé)

Dans l'introduction de sa biographie du despote serbe Étienne Lazarević (1389—1427), Constantin Philosophe, dit aussi Kostenecki, a inséré, entre autre, quelques prophéties relatives au christianisme et attribuées à certains sages et personnages mythiques de l'antiquité classique. Il y a une vingtaine d'années que l'historien de l'ancienne littérature serbe P. Popović (Prilozi 16, 1936, p. 320) a indiqué, en rapport avec ce passage de l'oeuvre de Constantin, quelques parallèles dans un texte serbe du XVII-e siècle publiée par M. N. Speranskij (Perevodnye sborniki izrečenij v slavjano-russkoj pis'mennosti. Moscou 1904, pp. 103—104, Append.), sans réussir cependant à découvrir la source littéraire utilisée par l'auteur de la biographie. Dans une étude récente, R. Marić (Glas 160, 1946, pp. 5—33) a démontré, d'une manière concluante, dans la biographie, composée par Constantin Philosophe, l'influence de certains auteurs byzantins, tels que Théophane, J. Scylitzès-G. Cedrenus, Jean Zonaras etc. C'est donc une preuve de plus que la source des „prophéties“, insérées par l'écrivain slave, doit être cherchée dans la littérature byzantine. En effet, il faut indiquer comme source littéraire, utilisée par Constantin, notamment un texte, publié il y a longtemps, d'après Cod. Baroccianus Oxf. 50, par Richard Bentley (Malalas, Chron., ed. B., pp. 683—687) et réédité depuis mainte fois. Constantin Philosophe s'est servi sans doute du texte dans son original grec, en introduisant certaines transpositions de passages et en y faisant quelques brèves additions, pour renforcer le sens des „prophéties“.

---

[27] Ср. *Malalas*, Ib., p. 27 nota ad l. 7.

Зборник радова С.А.Н. XLIX — Византолошки институт, књ. 4
Recueil des travaux de l'Acad. Serbe des Sc. XLIX — Institut d'Études Byzantines, №4.

ИВАНКА НИКОЛАЈЕВИЋ-СТОЈКОВИЋ

ПРИЛОГ ПРОУЧАВАЊУ ВИЗАНТИСКЕ СКУЛПТУРЕ ОД 10 ДО 12 ВЕКА ИЗ МАКЕДОНИЈЕ И СРБИЈЕ

Насупрот скулптури рановизантиског периода која се у нашој земљи сачувала у импозантним целинама, споменици византиске пластике млађег периода су сачувани доста ретко и углавном сасвим фрагментарно. Проучавању ових споменика, који су највећим делом публиковани, посвећена је досад сасвим скромна пажња, јер су их потисли у други план оправдана интересовања за споменике архитектуре и сликарства овог периода, због њихових заиста високих уметничких квалитета и културно-историског значаја.

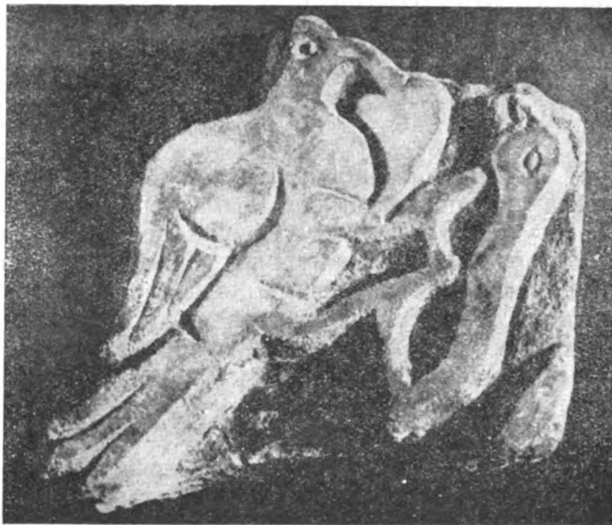
У изузетним случајевима поједини од споменика скулптуре овог периода — Нерези, Охрид, Дреново — добили су нешто више од интересовања, али су и они проучавани искључиво издвојено, без покушаја да се утврди њихов евентуални међусобни однос. Наша настојања неће се ограничити само на то да они овде буду заједно објављени, иако би већ и само то омогућило да се употпуне извесне празнине у разумевању развоја ове скулптуре, већ ћемо се поново позабавити анализом, хронологијом и стилом појединих од ових споменика, јер је сасвим мали број оних који су појединачно потпуно објашњени.

Стил византиске архитектуре млађег доба ограничио је употребу скулптуре углавном на украшавање камених олтарних преграда и осталих предмета црквеног намештаја, мада се понекад она појављује као украс и конструктивних грађевинских елемената. Међутим, број ових споменика у нашој земљи сасвим је мали, — и кад се говори о византиској скулптури млађег периода мисли се углавном на елементе који сачињавају камене олтарне преграде.

По досадашњем датовању најстарији споменик ове групе био би тзв. иконостас који је Егер реконструисао у базилици епископа Филипа у Стобима[1]. Датовање језгра ове цркве око 500

[1] R. Egger, Die Städtische Kirche in Stobi, Jahreshefte des Österr. Archäol. Inst. 24 (1928) 68; Р. Егер, Градска црква у Стобима, Гласник Скопског Научног Друштва 5 (1929) 31.

год., које је предложио Егер на основу анализе плана и скулптоване декорације потпуно је прихваћено. Међутим, нису д› краја ни истражене, ни хронолошки одређене разне старије и млађе фазе грађења, које су биле запажене за време ископавања. У олтарном простору базилике био је наиме константован старији слој, док су још интересантније млађе фазе о којима Егер говори, тзв. фаза иконостаса, односно редуцирања цркве на средњи брод остале само наговештене. Преуређење ниске олтарне преграде 6 века у иконостас Егер ставља у 8 столеће[2].

Сл. 1. – Фрагмент са птицом и змијом из презвитеријума базилике епископа Филипа у Стобима

Fig. 1. — Fragment de sculpture représentant l'oiseau et le serpent du presbytérium de la basilique de l'évêque Philippe à Stobi

Кад би се ово Егерово тумачење могло сигурно доказати добио би се важан податак за познавање једног периода живота у Стобима, који је, судећи по археолошком материјалу и по писаним изворима, потпуно непознат. Нажалост, резерве које су у овоме питању већ раније биле учињене сасвим су умесне и цело питање се поново мора критички размотрити.

Извештавајући о ископавањима у простору презвитеријума базилике епископа Филипа, Егер је констатовао да су подлоге његове ограде остале на своме месту — in situ. Са западне фасадне стране оне су израђене од црвенкастог мермера, лепо профилисаног, док су за подлогу бочних страна употребљене сполије — седишта из

[2] R. Egger, op. cit. 73;

позоришта. У овако нађеним темељима преграде Егер види две фазе: старију профилованог камена, и млађу бочних страна. Осим тога Егеру се чини да овде постоји и трећа фаза која се састоји од преудешавања ограде за иконостас. На такву претпоставку га

Сл. 2. — Тимпан олтарне преграде из Книна
Fig. 2. — Tympan de la cloison de sanctuaire à Knin

је навело постојање једне базе која је постављена уз јужну страну северног стилобата тачно у удубљењу подлоге ограде. Одговарајућу базу с јужне стране Егер није констатовао, али ипак претпоставља да је она постојала, и на тај начин ствара конструктивне основе за преграду која би потпуно делила наос од презвитеријума. Егер мисли да су тада бочне ограде, уколико су биле очуване употребљене за изградњу иконостаса, а уска пруга између њихових фундамената и зидова стилобата изравната и снабдевена тераком, чиме је презвитеријум добио под исте висине[8]. Анализирајући делове ограде који су могли припадати овој трећој фази и који су „сасвим друге врсте“ и „очигледно из познијег доба“

[8] R. Egger, op. cit. 68

а „нађени при уклањању рушевина непосредно пред апсидом" он је публиковао само један фрагмент с претставом птице која у кљуну држи лист а у канџама змију (сл. 1). Због паралела са почетка 10. в. из рано-средњевековне уметности Далмације (сл. 2), Егер овај фрагмент повезује са скулптурама из дреновске цркве које је Филов датирао у 8 или 9 в.[4] и сматра их за остатке каменог иконостаса стављајући их у 8 в[5].

Кад би се овакво Егерово тумачење могло прихватити онда би у стобском иконостасу имали један веома рани пример типа ограде која је потпуно одвајала презвитеријум од наоса, типа који се досада сретао само у споменицима почев од 10 в. Међутим, ова Егерова реконструкција се заснива на сасвим оскудним и несигурним елементима: констатацији базе поред северног стилобата и једном малом фрагменту рељефа. Већ је Кицингер указао на слично постојање базе уз стилобат у базилици Б у Неа Анхијалосу, где западни профиловани део фундамента ограде такође спаја стилобате наоса, упркос чињеници што њена северна и јужна страна такође постоје и протичу из истог периода[6]. Овај пример може да покаже да таква диспозиција не мора, као што Егер мисли, да условљава уклањање бочних непрофилисаних база беме, које је он уствари нашао in situ. Кицингер подвлачи да се у таквом случају преграда са сачуваним бочним странама тешко може назвати иконостасом[7].

На тешкоће наилази и Егерова анализа скулптованог дела ограде који он приписује иконостасу. Кицингер је такође истакао да само један публиковани фрагмент те скулптуре није довољан да убедљиво покаже припадност дреновске пластике млађој олтарној прегради базилике епископа Филипа[8].

Уствари, Егера су довеле у забуну сполије које су нађене или се још увек налазе у дреновској цркви. Публикујући дреновску скулптуру Филов је уочио да њу сачињавају две стилски и хронолошки потпуно различите групе: старија, хришћанско-хеленистичког карактера из 4 или 5 в. и млађа, настала под оријенталним утицајем, коју он, као што смо рекли датира у 8 или 9 в. Обе групе скулптура Филов је приписао ранијим фазама цркве у Дренову, сматрајући да она потиче још из ранохришћанских времена[9]. Ископавања у Стобима показала су међутим, да старија пластика из Дренова потиче несумњиво из Стобија и да је сачи-

---

[4] B. Filow, Altchristliches aus Mazedonien, Studien zur Kunst des Ostens, Wien, 1923, 37

[5] R. Egger, op. cit. 73

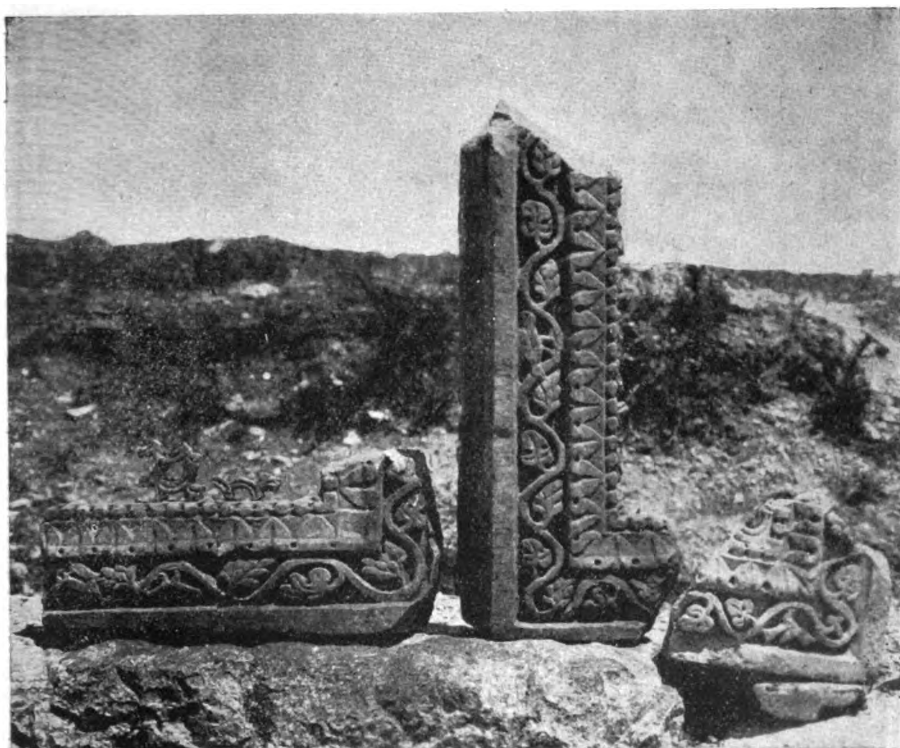
[6] E. Kitzinger, A Survey of the Early Christian Town of Stobi, Dumbarton Oaks Papers 3 (1946) 100

[7] Ibid.

[8] Ibid.

[9] B. Filow. op. cit. 35

њавала украс амвона, односно емпора базилике епископа Филипа. Полазећи од ове чињенице Егер је мислио да је сва дреновска пластика употребљена у тој цркви као сполије донета са једног места, односно из базилике у Стобима.

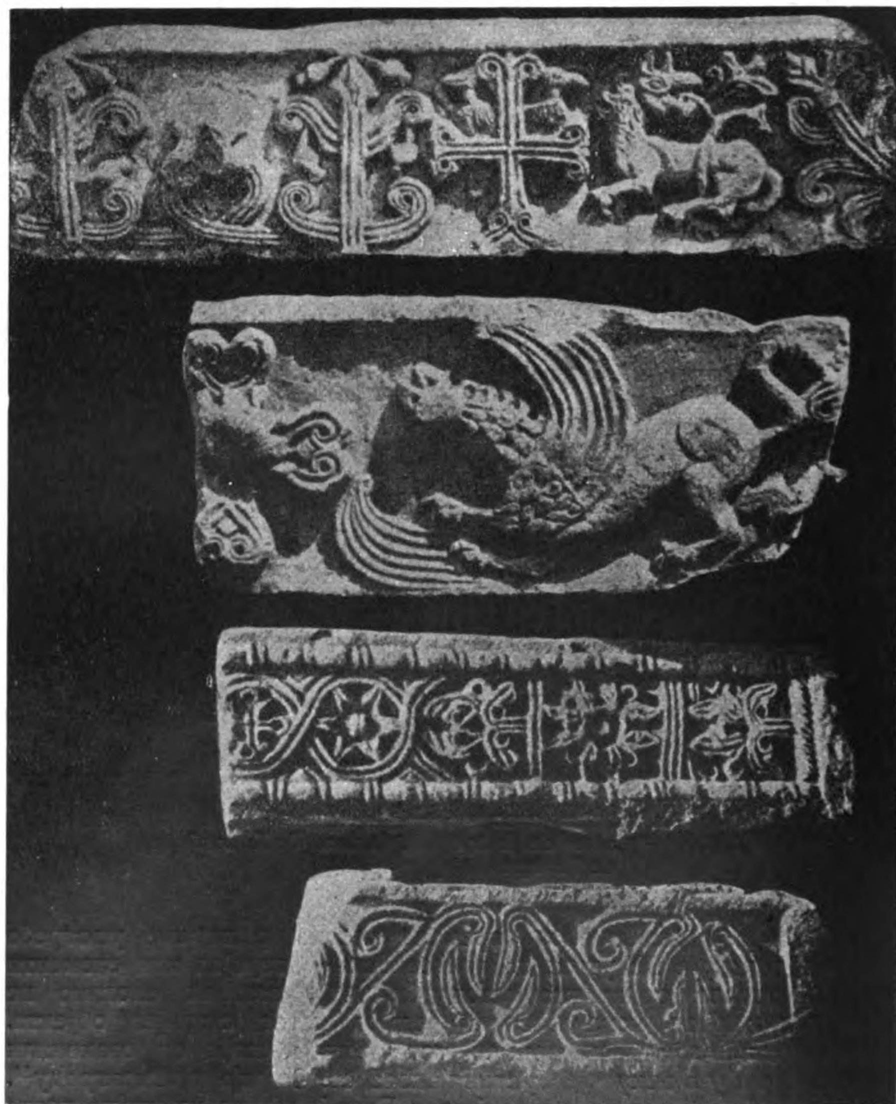
Сл. 3. — Оквири транзена амвона базилике епископа Филипа и Стобима
Fig. 3. — Cadres de parapets de l'ambon de la basilique de l'évêque Philippe à Stobi

Од ранохришћанског времена веома раширена употреба сполија показује међутим, да грађевински материјал или елементи архитектонског орнамента употребљени у млађим епохама не морају потицати искључиво са једног истог старијег објекта. Довољно илустративан пример тог обичаја, који су озаконили владари још у 5 веку[10] је Јустинијанова св. Софија у Цариграду[11]. Испуштајући из вида ову могућност Егер је морао уложити доста труда да би повезао млађе фрагменте скулптура из Дренова са

[10] F. D. Deichmann, Die Spolie in der frühchristlichen Architektur, Bericht über den VI. Int. Kongr. für Archäologie, Berlin 1940, 588—591

[11] Ch. Diehl, Manuel d'art byzantin, Paris 1925, 154

базиликом епископа Филипа. Иако је већ раније био уочио да у квалитету скулптованог декора базилике епископа Филипа има

Сл. 4. — Фрагменти из Дренова
Fig. 4. — Fragments de Drenovo

знатних разлика, ипак му се чинило да фрагмент са птицом има одлике које га повезују са дреновским млађим скулптурама. Ако

тај фрагмент међутим упоредимо ближе са дреновским скулптурама с једне стране и стобским фрагментима пластике са почетка 6 века с друге, нећемо моћи никако да се сложимо с тим да фрагмент с птицом, бршљаном и змијом, има више заједничких

Сл. 5. — Скулптовано постоље из базилике епископа Филипа у Стобима
Fig. 5. — Socle sculpté de la basilique de l'évêque Philippe à Stobi

стилских особина са дреновском скулптуром него са стобском. Доста плитак рељеф плоче из Стобија одаје фактуру која се запажа и на другим плочама септума из 6 в. Истоветно израђене ноге птице на овом фрагменту, понављају се на једном оквиру транзене (сл. 3), а сасвим натуралистички схваћен лист бршљана — идентичан са бројним бршљеновим лишћем на пластици базилике епископа Филипа — нема апсолутно ништа заједничко са потпуно апстрактно схваћеним флоралиним мотивима са дреновских примерака (сл. 4). Фрагмент који је Егера довео у забуну не може такође да издржи ни компарацију са паралелом коју он наводи.

Истина је, да птице са забата книнске олтарне преграде — Мутимиров натпис из Уздоља — (сл. 2) имају извесних додирних тачака — у третману — са древовском пластиком, али оне баш довољно јасно негирају било какву аналогију са примерком нађеним у базилици у Стобима.

Сл. 6. — Оквир транзене олтарног простора базилике епископа Филипа у Стобима
Fig. 6. — Cadre de la transenne du sanctuaire de la basilique de l'évêque Philippe à Stobi

Завршавајући са анализом примерака из Дренова, Егер још убраја у иконостас „два аналогна лучна комада" од којих један сматра старијим, преузетим са лучног завршења schola cantorum, а други млађи приписује луку бочних врата иконостаса[12]. Ова два фрагмента међутим уопште не припадају ансамблу стобске скулптуре, већ су сачињавали архитектонски декор задужбине-маузолеја краља Милутина, који је он подигао у Бањској почетком 14 в. У лапидаријуму у Куршумли-Хану у Скопљу ова два лучна фрагмента су била изложена поред једног стобског капитела, па их је Егер механички приписао стобској пластици.

Ми можемо само жалити што Егер у свом иначе врло педантном извештају о градској базилици у Стобима, није илустровао и друге фрагменте који су по његовом мишљењу такође припадали млађем иконостасу. Засада, као што смо показали, на темељу стилске анализе скулптованих фрагмената, претпоставка о икононостасу у базилици епископа Филипа мора се напустити.

Током каснијих радова на истој цркви и око ње, нашао се још један веома занимљив скулптовани објект, необичин по облику

[12] R. Egger, op. cit. 74

и зато функционално необјашњен. Исклесан у облику пирамиде, он је приписиван криворију или амвону, и следећи Егерову хронолошку систематизацију стобске пластике, у њему се видео млађи споменик — савремен претпостављеном иконостасу[13] (сл. 5). Егеров ауторитет је у овом случају условио хронолошки закључак. Мада, засада без аналогија у формалном слислу,[14] у погледу декорације овај објект стоји у несумњивој вези са старијом, односно хронолошки јединственом скулптуром црквеног намештаја базилике епископа Филипа. Карактер стилизованог лишћа, расцветалог крста, спиралне траке на жљебовима ивица пирамиде и најзад, као што смо показали саме птице, упоређене са истоветном орнаментацијом, нарочито на преградним плочама (сл. 6), убедљиво говоре о настанку ове скулптуре почетком 6 в.

Расматрање Егерове хипотезе о иконостасу базилике епископа Филипа у Стобима довело нас је до млађе дреновске пластике (сл. 4). Хронологија ових фрагмената који, како је Филов тачно уочио, претстављају остатке камене олтарне преграде, није довољно прецизно утврђена. Филов их је, као што смо поменули ставио у 8 или 9 век. Кондакову се ова хронологија чинила сувише висока па је предлагао 10 или прву половину 11 века, гледајући у овим примерцима рани узор византиског резбарства које је нарочито познато по радовима у слоновој кости.[15] Расправљајући недавно о дреновској цркви, Ђурђе Бошковић не спомиње ове фрагменте, али публикује мено апсидалне бифоре са капителом који су украшени скулптованим преплетом од две или три траке и датира их у 11 или прву половину 12 в., па пошто их сматра елементима првобитне конструкције цркве узима ове фрагменте као основу за датирање подизања грађевине.[16] Стилизација украса ове колонете сасвим је блиска декорацији фрагмената уграђених у зидове дреновске цркве на различитим местима, које је публиковао Филов. Да ли су међутим ови фрагменти узети из Стобија, са неког још непознатог објекта или можда потичу из неке раније фазе дреновске цркве засада није довољно јасно. Чињеница да се у дреновској цркви налазе извесни фрагменти из Стобија не искључује прву могућност, али њу ограничава околност да досад у Стобима нису откривени објекти из млађег доба[17] и мишљење Бошковића

[13] Ђ. Мано-Зиси, Ископавања у Стобима, Старинар 10—11(1935/6)158—9, сл. 16—19

[14] Можда би се овај објекат у функционалном смислу могао повезати са реконструкцијом постамента за епископску палицу. Cfr. E. Dyggve Forschungen in Salona III, Wien 1939, стр. 127, сл. 142 и 143

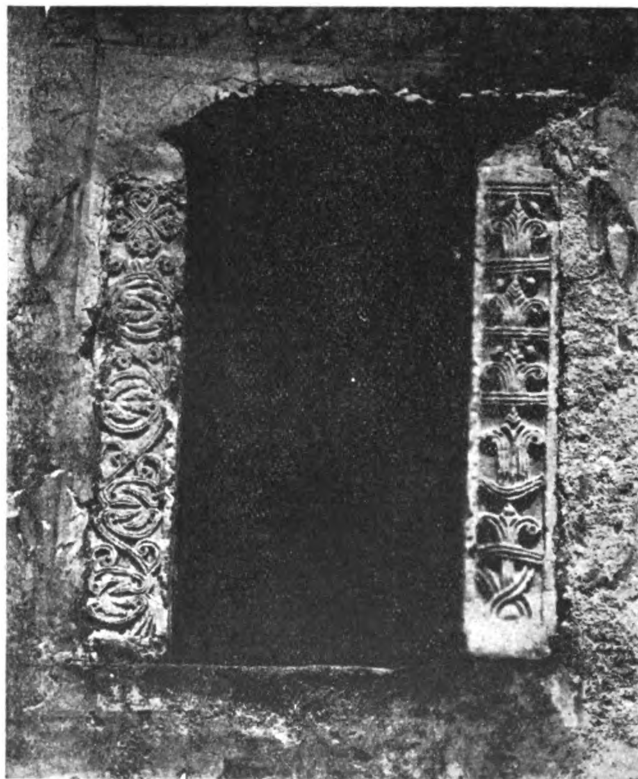
[15] Н. П. Кондаковъ, Очерки и замѣтки по исторіи средневѣковаго искусства и культуры, Прага 1929, 131—2; К. Миятевъ, Водачь за Народния Музей, София 1923, 191 датује ове примерке у 11—12 в.

[16] Đ. Bošković, L'église de Sainte Sophie à Salonique et son réflet dans deux monuments postérieurs en Macédoine et en Serbie, Arheologia Yugoslavica I(1954)113

[17] Хронолошки најмлађи археолошки налаз, новац из 13—14 века забележен је приликом ископавања цркве са крстионицом. Уп. Српско средњевековно благо у Стобима, Ум. преглед 4 и 5 (1940) 108-9

да поменути мено апсидалне бифоре који по својим стилским карактеристикама потпуно спада у круг Филовљевих фрагмената, чини елеменат конструкције дреновске цркве.

Као што смо видели, млађи фрагменти скулптуре из дреновске цркве, које тако називамо да бисмо их разликовали од оних који

Сл. 7. — Два фрагмента из Конче
Fig 7. — Deux fragments de Konča

су донети из Стобија, датирани су досад на разне начине, али је увек њихова хронологија одређивана у складу са ширим тезама аутора који су због тога долазили до сасвим различитих закључака у погледу датирања ових фрагмената. Посвећујући свој рад о дреновској цркви и скулптурама Стриговском, као присталица његових теорија о утицају Истока на формирање средњевековне европске уметности, Филов нарочито наглашава оријентални карактер стила дреновске скулптуре, и ослањајући се на извесне аналогије са скулптуром манастирске цркве у Скрипу са краја 9 в., датира дреновску скулптуру нешто раније, тј. у 8 или 9 век, желећи да

на тај начин омогући да заслуга за преношење оријенталних утицаја припадне Бугарима[18]. Због тога је, сасвим природно, млађој древновској скулптури дато значајно место и у Филовљевој историји старе бугарске уметности[19]. Кондаковљево датирање дреновске пластике је исто тако изведено посредним путем, тј. покушајем да се одреди њен однос према скулптури у племенитом материјалу. Датирање прозорског меноа у крај 11 или прву половину 12 в. које предлаже Бошковић изгледа да је мање зависно од појаве двотрачног или тротрачног преплета, а више од ауторове тезе о зависности архитектуре цркве у Дренову од солунске св. Софије. Међутим, мора се приметити, да је украшени мено и капител овде највероватније у секундарној употреби, и чини ми се да се не може користити у вези са питањем хронологије дреновске цркве онако како то предлаже проф. Бошковић.

Сл. 8. — Фрагмент из Конче
Fig. 8. — Fragment de Konča

Неслагања у мишљењу о времену настанка фрагмената из Дренова не само да захтевају да се ово питање ревидира, већ и да се притом закључци морају изводити само на основу њених стилских карактеристика. Аналогије са Скрипу доиста постоје у детаљу грифона са раширеним крилима, који је Филов навео, али се у анализи дреновских архитрава и пиластара не сме никако испустити из вида чињеница да су вегетабилни елементи — изузев плодова — у толикој мери стилизовани, да су добили исти орнаментални карактер као и крстови поред њих. Са облицима грифона, лава и птица ствар је међутим доста друкчија. Тела су претстављена са пластично наглашеном мускулатуром и реали-

[18]) A. Filow, op. cit. 38

[19]) Б. Филовъ, Старобългарското искуство, София 1924. — У овој публикацији су дреновски фрагменти датирани у VII—VIII век.

стички приказаним канџама и гривама животиња. Тежња за претварање у орнаменат коју одају облици вегетабилних мотива још није захватила облике тела животиња, мада се наслућује блиска општа победа орнамента, која се још непотпуно може пратити на грчким и руским споменицима 12 в.[20], а коначно у 13 и 14 в[21].

Сл. 9. — Плоча олтарне преграде из Св. Софије у Охриду (по мулажи)
Fig. 9. – Plaque de la cloison de sanctuaire de Sainte Sophie à Ohrid (d'après un moulage)

С обзиром на ове стилске одлике млађе дреновске пластике које доминирају у општем изгледу, најприхватљивије је изгледа њено датирање у 10 односно 11 век, како је још Кондаков предлагао.

По мотивима и третману најближа дреновској пластици су три фрагмента узидана у цркву св. Стефана манастира Konче у области. Струмице и Штипа (сл. 7 и 8). Тамо су два пиластра олтарне преграде неког старијег објекта узидани као допрозорници, док један дужи орнаментисани комад, раставља два мања

[20] Н. Окуневъ, Алтарная преграда въ Нерезѣ, Sem. Kondakovianum 3 (1929) таб, III; В. Н. Лазарев, Скульптура Владимиро — Суздальской Русси, История Русского искусства I, Москва 1953, 396—441

[21] П. Н. Милюковъ, Христіанския древности Западной Македоніи, Изв. Русс. Арх. Инст. въ Конст. IV (1899) стр. 28, Рис. 2; В. Н. Лазарев, od. cit. 396—441

прозора[22]. Од ових примерака један допрозорник је по своме украсу апсолутно идентичан са орнаментацијом фрагмента из Дренова и пошто има у продужетку „геометриске вијуге наизменично распоређене“ крст формиран од срцоликог двотрачног орнамента, са палметицом или перлом у средини, повезује се сигурно у декоративном смислу са фрагментом архитрава из

Сл. 10. — Плоча олтарне преграде из Св. Софије у Охриду (по мулажи)
Fig. 10. — Plaque de la cloison de sanctuaire de Sainte Sophie à Ohrid (d'après un moulage)

Дренова, на коме је претстављен истоветан крст и грифон. Други кончански допрозорник показује у тространој траци издељеним пољима, сасвим апстрактни биљни орнаменат, сачињен такође од трочлане траке у виду листа или палмете са чијег врха висе по два плода идентична са плодовима на дрвећу дреновског архитрава, на коме је поред птица на крсту претстављен и лав. Трећи одломак из Конче има у својој декорацији елементе дреновског пиластра са розетама и стилизованим цветовима[23].

[22] Влад. Петковић, Преглед црквених споменика кроз повесницу српског народа, Посебна издања САН, књ. CLVII, Београд, 1950, сл. 408.

[23] Сличну декорацију, колико се по цртежу може утврдити показују два ступца олтарне преграде из Протата у Кареји. Cfr. A. K. Ὀρλάνδος, Τὸ μαρμάρινον τέμπλον τοῦ πρωτάτου τῶν Καρυῶν, Ἐπετηρὶς Ἑταιρείας Βυζ. Σπ. 28 (1953) Εἰκ 1

Спомињући кончанску пластику пок. Р. Грујић је мислио да су допрозорници пренети из оближње куле и да су у цркву накнадно узидани, али да притом нису мењали првобитну функцију[24]. Нажалост, не знамо да ли у задужбини великог војводе Николе Стањевића у Кончи постоје још и други фрагменти скулптоване декорације. Из једне повеље цара Уроша Хиландару зна се да је кончански манастир постојао пре 1366 г.[25], док Грујић, публикујући цртеж плоче са ктиторским натписом, датира грађење цркве у 1346 не дајући за то никакво објашњење[26]. Петковић претпоставља да је војвода Никола можда само обновио ову цркву[27], док снимак пресека грађевине издваја као обновљени део само кубе[28]. У сваком случају посредством анализе архитектуре задужбине војводе Николе не може се доћи до података који би омогућили да се датира скулптура која се у њој налази.

Најнепосреднија сличност кончанских фрагмената у декорацији и димензијама са млађом дреновском пластиком омогућава да се ступци камене олтарне преграде који су као сполије употребљени у задужбини војводе Стањевића датирају заједно са дреновским налазима у крај 10 односно почетак 11 в.

По досадашњем датовању истоме периоду би припадало неколико одломака камене олтарне преграде св. Софије у Охриду. До данас су очувана четири орнаментисана ступца који прелазе у осмоугаоне стубове, један капител и две плоче које су испуњавале простор између стубаца. Плоче су у турском периоду уграђене у под олтарног простора и биле су одавно већ запажене од многих испитиваоца св. Софије, док су пиластри откривени тек за време Првог светског рата, а капител је нађен 1951 г. приликом радова на конзервацији. Због ових сукцесивних налаза постоје извесна неслагања у хронолошком опредељивању ове скулптуре, уствари у датовању двеју плоча. Миљуков их је ставио у период од 11 до 14 в.[29], што је Филов ограничио на 10—11 в[30].

Обе плоче (сл. 9 и 10) имају као главно обележје рељефну траку преплета унутар чијег централног круга је претстављен орао који држи у канџама зеца или змију. Карактеристичан „византиски" профил траке има своје бројне аналогије на грчком тлу, а нарочито на Атосу. У пропорцијама сличним охридским он је најчешће у употреби на плочама на којима трака формира централно поље у облику ромба, док су углови правоугаоника плоче испуњени

[24] Р. Грујић, Археолошке и историске белешке из Македоније, Старинар 3(1955)207, сл. 7

[25] Р. Грујић, op. cit. 206

[26] Р. Грујић, op. cit. 209. сл. 10

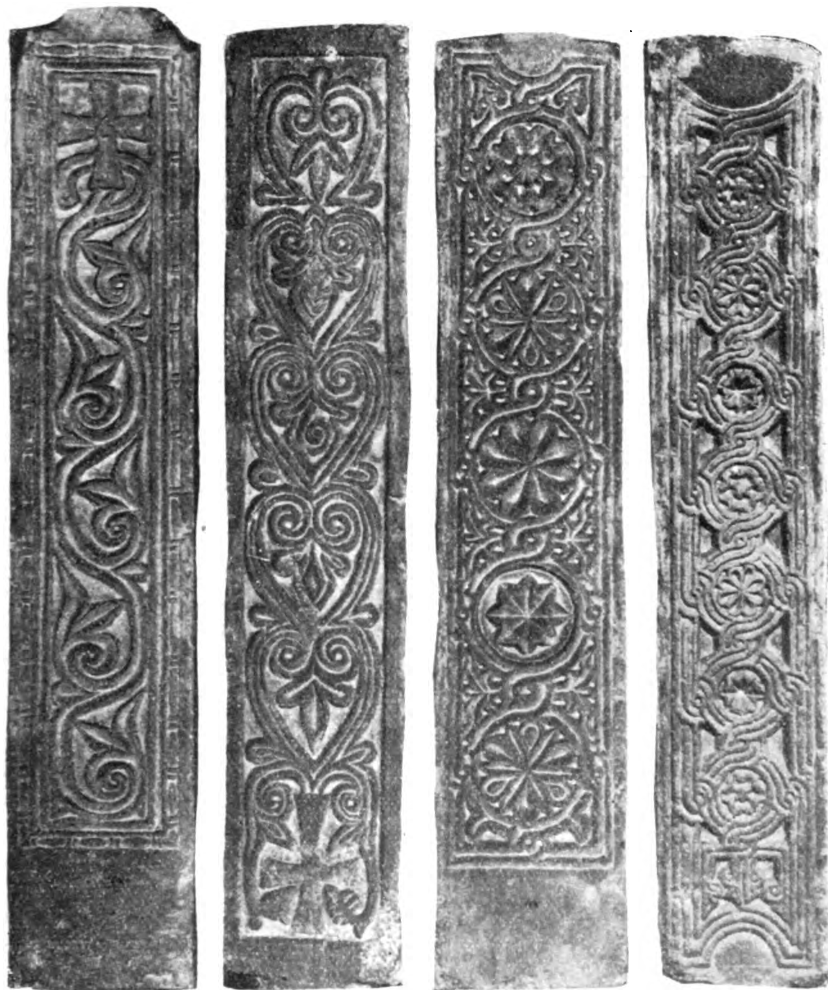
[27] Влад. Петковић, op. cit. 150

[28] А. Дероко, Монументална и декоративна архитектура у средњевековној Србији, Београд 1953, сл. 281, стр. 197

[29] П. Н. Милюковъ op. cit. 88, Таб. 26

[30] Б. Филовъ, Старобългарското изкуство, стр. 23, 26

круговима. Овај стил орнаментације води порекло од старијих плоча 5—6 в., само што се у духу преплетних декорација старије украшавање почело повезивати континуелном траком. Плоче са Атоса, из Цариграда, Атине или Венеције са оваквом декорацијом

Сл. 11. — Ступци олтарне преграде из Св. Софије у Охриду (по мулажи)
Fig. 11. — Colonnes de la cloison de sanctuaire de Sainte Sophie à Ohrid (d'après un moulage)

датирају се у време од 10 до 12 в. Чини ми се да претварање централног ромбичног поља у круг може да буде нешто млађа варијанта овога стила, која хронолошки ипак спада у период 10 —12 в. Наиме, елементи који декоришу поља између преплета

крајем овог париода губе потпуно фигуралне мотиве и задржавају само геометризоване флоралне елементе, који и сами нису далеко од преплета. Претстава орла у централном пољу оваквих плоча веома је честа, али она нема симболичног значења, већ се употребљава у чисто декоративне сврхе[81].

Четири ступца који су са овим плочама сачињавали високу олтарну преграду (сл. 11), како је тачно запазио већ Филов, украшени су сваки на посебан начин декорацијом која припада јединственом стилу. Стубац на чијој је фасадној страни у оквиру Perlstab-а спирална вијуга са полулистовима који се завршавају крстом, сигурно је чинио пандан ступцу украшеном палметама. Међусобно сасвим разноврсне палмете у срцоликом двотрачном или тротрачном оквиру завршавају се такође разлисталим крстом. За декорацију оба ступца карактеристичан је рељефни пупољак – Zwickelschmuck – који се код спиралне лозе појављује на почетку листа, а код палмета на завршетку срцоликог оквира. Друга два ступца такође су сачињавала пар. Украшени разноврсним розетама у медаљонима од две или три траке који су чворовима повезани између себе и са оквиром орнаментисаног поља. Трапезоидни исечци између медаљона преплета и оквира код једног, који је ситнијим рељефом орнаментисан су празна, само издубљена, док су код другог испуњена ситно изрезаним листом. Ови пиластри су се продужавали у осмоугаоне стубове који су носили капителе и архитрав. Једини сачувани капител (сл. 12) обликом је прилагођен стубу и архитраву. Наиме, он има осмоугаони врат и квадратну завршну раван. Четири троугле површине које су добивене на стаблу капитела отсецањем ивица, украшене су само срцоликим орнаментом, док је на трапезоидним странама исклесана палмета и полулистови са пупољком на почетку листа односно завршетку срцоликог оквира палмете. Овакав уређај олтарне преграде добила је црква св. Софије највероватније онда када је на остацима тробродне базилике 5 или 6 в. била подигнута базилика са купулом и трансептом. Архиепископ Лав је, обнављајући

Сл. 12. Капител олтарне преграде из Св. Софије у Охриду

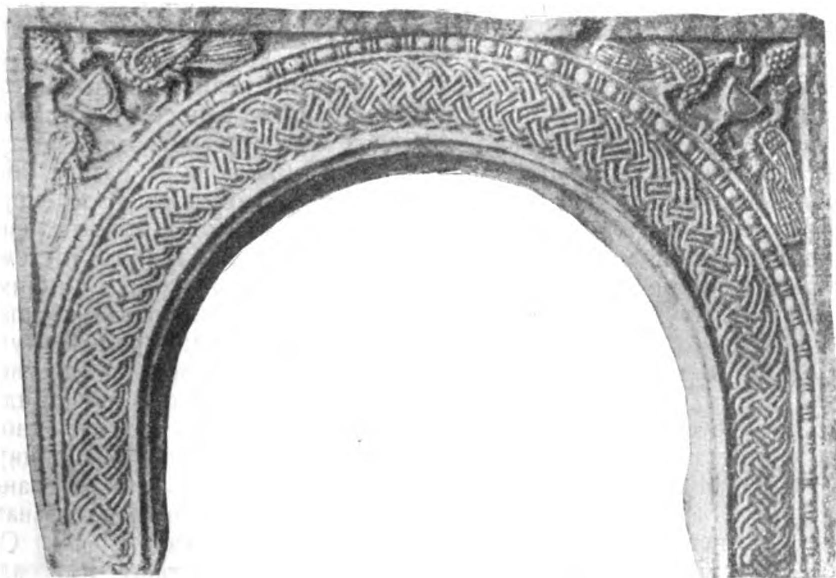
Fig 12. Chapiteau de la cloison de sanctuaire de Sainte Sophie à Ohrid

[81] Dict. d'arch. chrét. et de lit. I, 1035–1038

цркву[32], сигурно дао да се изради и нова олтарна преграда која је по конструкцији и орнаментацији сасвим уско повезана са савременим грчким споменицима[33].

Поред ових скулптура 11 в., монументалног амвона, плоча и капитела припрате из 14 в., као и неколико античких сполија[33a] у св. Софији у северном зиду уграђена су два необично занимљива фрагмента скулптуре која заслужују посебан интерес. То су мермерни лучни оквир око једног прозора и узани скулптовани надвратник над северним вратима.

Пишући о оквиру прозора Месеснел сматра да је он део декорације раног средњег века и датује га у 8 или 9 век због

Сл. 13. — Аркада над прозором у северном зиду Св. Софије у Охриду
Fig. 13. — Arcade au-dessus de la fenêtre dans le mur Nord de Sainte Sophie à Ohrid

[32] Влад. Петковић, op. cit. 232

[33] Олтарна преграда у св. Луки у Стирису. Cfr: Archaeologia 55/(1897)T. 34

[33a] Веома је тешко хронолошки определити капител који се дуго година налазио у дворишту св. Софије, а сада је у лапидаријуму охридског музеја. То је мермерни примерак типа импост капитела са округлим ниским вратом на доњој правоугаоној површини. По орнаментацији која обухвата све стране импоста и који сачињавају розете у виду рељефних медаљона и лисни палметасти украс он се донекле може повезати са декорацијом једног јонског импост капитела из Стобија од кога је у секундарној употреби начињен за базилику епископа Филипа само импост. (Up. R. Egger, Die städtische Kirche von Stobi, Arch. Anzeiger 24 (1928) 51, Abb. 38). За старије порекло охридског капитела говори и његова тектоника, која би се по својој форми могла сматрати прелазном фазом од импоста до импосткапитела. У периоду 10—12 века технички је потпуно савладан код кемферкапитела прелаз из кружне, односно полигоналне доње површине у квадратну завршну раван. (Уп. сл. 12)

„плетерног орнамента и симболских паунова"[34] (сл. 13). Мада на први поглед ова аркада необично потсећа на италијанску и далматинску средњовековну пластику — нарочито на декорацију циборија – ипак се за њено датовање морамо пре свега ослањати на споменике са македонског подручја. Иако у архитектонском и декоративном смислу много компликованија аркада над фреском св. Пантелејмона у Нерезима чини нам се директна последица једноставније и скромније аркаде из св. Софије, са којом има идентичан трочлани преплет уоквирен с једне стране веома изразитим Perlstab-ом[35]. Истоветан мотив птица са кантаросом у Охриду постављен у углове које формира аркада са својим правоугаоним оквиром, маколико стилизован ипак је много мирнији и још далеко од стилизације нереских фазана који се скоро губе у врежи лишћа и лозе. За стилску еволуцију овог мотива који је познат још из хеленистичког времена, чини нам се сувише велико раздобље од 8 одн. 9 века до друге половине 12 в. када је нереска декорација настала. Мада се у оцењивању стилских манифестација мора поступати са великом резервом, ипак не мислимо да је за развој концепције мотива од охридског до нереског примерка требало скоро четири века. За релативну еволуцију ових промена илустративна је примена овог мотива у сасвим сличном декоративном систему охридског амвона архиепископа Григорија[36]. Иако технике у којима су ове скулптуре изведене условљавају одређене разлике, ипак оне не утичу битно на општу композицију скулптуре. Потпуна статичност и мир мотива са птицама на охридској аркади помућен је акантовим орнаментом у Нерезима, док су на амвону из Охрида, иако крајње стилизоване, птице, на истом мотиву, дате у пуном замаху кретања. — Не испуштајући из вида стилску концепцију која се одражава на мотиву птица са кантаросом, за датовање охридске аркаде претежан је међутим преплетни орнаменат, занатски врло вешто исклесан, са скоро античким Perlstab-ом. Он доста отступа од истог орнамента са пиластра олтарне преграде у св. Софији, што је пре знак мање способности клесара него већа хронолошка разлика. Аналогије са грчким скулптурама 10 в.[37] и компарација са млађом нереском аркадом, дозвољавају да се овај споменик стави у исти, или нешто старији временски период као и олтарна преграда св. Софије. Да ли је пак, она уоквиравала неку икону у епископској или у некој другој охридској цркви, засада није познато. Такође се може само нагађати првобитно место оквира иконе коју је украшавао садашњи надвратник северног

---

[34] Ф. Месеснел, Охрид, варош и језеро — старине, околина. Скопље 1934, 30–31, сл. на стр. 34

[35] Н. Окуневъ, op. cit. Таб. III.

[36] Н. П. Кондаковъ, Македонія, Спбр. 1909, 233, сл. 161.

[37] G. Sotiriou, Guide du Musée Byzantin, d'Athènes, 1932. сл. 31: Ch. Diehl, op. cit. fig. 212.

улаза у св. Софију (сл. 14). То је узани мермерни архитрав, чија је кима украшена акантовим листовима у виду палмета, између којих се у оквиру од два стуба сачувало мало попрсје светитеља. Слично су декорисани архитрави икона из 10 в. у Календер-хане џами у Цариграду[38], сасвим у духу орнаментације која нам је најпознатија са оквира икона у племенитом металу.

У Охриду су се у још неколико цркава сачували фрагменти декорације олтарног простора.

Публикујући три камена споменика из Николе Болничког, Месеснел сасвим правилно упоређује део карниза орнаментисан капителима и аркадама унутар који су геометриски и флорални мотиви, узидан у припрату ове цркве, са архитравом олтарне преграде у св. Луки у Фокиди и датира га у 11 в.[39] (сл. 15). Овај фрагмент је вероватно сачињавао део ансамбла олтарне преграде св. Софије јер по стилу и фактури припада истоме периоду. Сасвим је међутим нејасно порекло капитела који је узидан заједно са претходним фрагментом. Иако се о њему може судити само на основу једне украшене стране која је видљива, ипак његова декорација одаје веома невештог каменоресца који сасвим неспретно клеше и распоређује око равнокраког крста украс у виду канелура.

Сл. 14. — Надвратник над северним вратима Св. Софије у Охриду
Fig. 14. — Linteau de la porte Nord de Sainte Sophie à Ohrid

Као праг врата припрате Богородице Перивлепте у Охриду служе два мермерна фрагмента чија је једна орнаментисана страна видљива гледаоцу (сл. 16). Трочлана трака формира преплет у виду осмица, чија округла окца нису издубљена. Изнад овог поља долазио је ред наспрамних волутица чији се потпуни изглед међутим не може реконструисати, јер је ту камен јако излизан. По

[38] E. Freshfield, Notes on the Church now called the Mosque of the Kalenders at Constantinople, Archaeologia 55 (1897) 431—38.

[39] Ф. Месеснел, Средњевековни споменици у Охриду, Гласник Скопског научног друштва 12 (1933) 162, сл. 5.

аналогијама са грчким споменицима, ова два фрагмента, вероватно ступци олтарних преграда, спадају у 11 в.[40]

Рустичније од прага припрате Перивлепте делују две плоче узидане једна поред друге у западну фасаду припрате ове цркве

Сл. 15. — Фрагмент фриза и капител из Николе Болничког у Охриду (по мулажи)

Fig. 15. — Fragment de la frise et chapiteau du narthex de Nikola Bolnički à Ohrid (d'après un moulage)

(сл. 17). Украшене су истим мотивом, крстом као извором живота, тј. крстом из кога израстају струкови лозе којом се хране птице. Схваћена уствари као трочлана трака, лоза се завршава бршљеновим листовима. У пољима испод хоризонталног крака крста ова лоза формира волутицама врло неспретне орнаменте, док су у горњим пољима претстављене птице како кљуцају лишће. Невеш-

[40] На једној веома често, репродукованој плочи из атинског византиског музеја која потиче из 10 или 11 в. исклесан је преплет осмица са рељефним окцима. Cfr. L. Bréhier, L'art byzantin, Paris, 1924, 129, fig. 63; G. Sotiriou, op. cit. fig. 32, 33. Уп. P. Lemerle, Philippes et la Macédoine orientale, Paris 1945, pl. XXXII, 25, 26.

тина мајстора веома упадљива у клесању мотива још је очигледнија у његовој неспособности да учини идентичан распоред мотива. На једној плочи лоза обухвата и хоризонталне кракове крста, док су на другој ови заузели целу ширину плоче, па је зато лоза на њој прекинута. Овалним перлама украшени и крст и орнаменти са спиралама још више наглашавају „horor vacui“. За разлику од плоча темплона св. Софије и њима савремених примерака који су такође претрпани орнаментом, али ипак имају извесан ритам у ређању украса, ове плоче, иако занатски доста инфериорне делују веома свеже. У јако разноврсним композицијама мотив — крст као извор

Сл. 16. — Стубац олтарне преграде као праг припрате Богородице Перивлепте у Охриду

Fig. 16. — Colonne de la cloison de sanctuaire faisant seuil du narthex de l'église de la Vierge de Perivlepta à Ohrid

живота — познат је још из ранохришћанских времена. У стилизацији сличној оној у Охриду, разлистали крст се често јавља на споменицима од 10 в.

По стилу и техници клесања са овом плочом су сачињавали ансамбл фрагменти архитрава уграђени у трем исте цркве, са рељефом двочлане или трочлане лозе, птицама које кљуцају грожђе и розетама (сл. 18). Још је Кондаков запазио ове фрагменте и истакао њихов „варварски“ стил[41]. То су заиста доста упрошћене композиције које су на грчком тлу украшавале архитраве олтарних преграда. Довољно је упоредити ове охридске фрагменте са сличним, иако технички несравњено боље изведеним одломцима из атинског музеја, да би се уверили о истоветности скулптованог садржаја и невештини охридског мајстора[42].

Иако занатски нешто вештије клесане од ансамбла из Богородице Перивлепте, сличну претрпаност декорацијом показују још две охридске плоче од којих се једна налази у Николи Болничком,

[41] Н. П. Кондаковъ, Македония, 242—3, сл. 170. Фотографију овог објекта уступио ми је проф. Б. Бошковић, на чему му најлепше захваљујем.

[42] G. Sotiriou, op. cit. 57, fig. 35.

док је друга из св. Врача пренета у музеј[43] (сл. 19). Изузев једног детаља у декорацији — гранчице са лишћем и розетице на чвору преплета на другом примерку, обе плоче су подједнако декорисане преплетом шестоструке траке и врло стилизованим биљним мотивима. По аналогијама са Балкана и из Грчке, Месеснел датује плочу из Николе Болничког у 13 в.[44] Мислим међутим да се преко аналогија са преславским скулптурама, које су раније доста високо датоване, не може прећи. Како су млађе споменике архитектонске декорације у Преславу очигледно радили грчки мајстори — судећи по идентичним примерцима са грчког тла — то морамо усвојити њихово датовање и кориговати бугарско у 11 уместо 9 - 10 в., чиме добијамо хронолошки и стилски чвршћи ослонац за датовање охридских плоча у приближно исти период[45]. Интересантно је како значајну декоративну вредност у томе периоду добија

Сл. 17. — Плоча олтарне преграде са источног зида припрате Богородице Перивлепте у Охриду

Fig. 17. — Plaque de la cloison de sanctuaire du mur Est du narthex de l'église de la Vierge Perivlepta à Ohrid

[43] Ф. Месеснел, Средњевековни споменици у Охриду, Гласник Скопског Научног Друштва 12 (1933) 160, сл. 4; Н. Вулић, Антички споменици наше земље, Споменик СКА 71 (1931) стр. 111, 271.

[44] Ф. Месеснел, Средњевековни споменици у Охриду, Гласник Скопског Научног Друштва 12 (1933) 160

[45] Б. Филовъ, Старобългарското изкуство I, 15; B. Filov, Chapiteaux de marbre avec décrations de feuilles de vigne en Bulgarie, Mélanges Charles Diehl II, Paris 1931, 11—18; G. Sotiriu. Chapiteaux palaeochrétiens et byzantins à feuilles de vigne, Ἐπετηρὶς Ἑταιρείας Βυζ. Σπουδῶν 11 (1935) 449 - 457.

оријентални биљни орнаменат у виду палмете од пет односно седам листића, од којих се доњи пар завија у волутице. На по-

Сл. 18. — Фрагмент архитравне греде камене олтарне преграде из трема Богородице Перивлепте у Охриду
Fig. 18. — Fragment de l'architrave de la cloison de sanctuaire du vestibule de l'église de la Vierge Perivlepta à Ohrid

Сл. 19. — Плоча олтарне преграде из Николе Болничког
Fig. 19. — Plaque de la cloison de l'autel de l'église Nikola Bolnički

другчију византиског културног утицаја констатован још од 6 и 7 в.[46] овај мотив у периоду македонске и комненске ренесансе има веома широку примену, док је у истом периоду веома популаран и у западној уметности.

Веома занимљиво питање односа византиске скулптуре од 10—12 века и романо-готског периода још је у почетној фази проучавања. Разумевању тих односа можда може да допринесе нешто један фрагмент олтарне преграде, који је нађен у Београду и сада се налази у Градском музеју. То је завршни део ступца који прелази у осмоугаони стуб. Сачуване су предња и обе бочне декорисане стране. Фасадна страна је украшена двотрачним преплетом који иде дуж ивица ступца и везујући чвор на средини уже

Сл. 20. — Фрагмент из Београда
Fig. 20. — Fragment provenant de Beograd

Сл. 21. — Фрагмент из Богородице Љевишке у Призрену (по мулажи)
Fig. 21. — Fragment provenant de l'église de la Vierge de Ljeviša à Prizren (d'apès un moulage)

[46] R. Egger, Die städtische Kirche von Stobi, Jahreshäfte des Österr. Arhäol. Inst. 24 (1928) 53, сл. 38; Изв. на българ. арх. друж. 3 (1912) 324, сл. 255.

стране прелази као медаљон на средишно поље ступца (сл. 20). Медаљон деле на исечке две дијагонално постављене двотрачне шипке које се ван медаљона завршавају тролисним орнаментом. Иако по мотиву украса има аналогија са споменицима 9 века из Рима[47], београдски фрагмент клесан је на сасвим друкчији начин. Двотрачна преплетна трака има сасвим старински облик који је постојао већ у архитектонској декорацији римске царске уметности, наиме, трака је клесана као дебео појас са једним дубоким клинастим олуком у средини. Првобитни изглед технике оваквог клесања не може се лако препознати на предњем јако излизаном рељефу, међутим на левој, добро очуваној страни на малом преплету у облику осмица, очувале су се оштре ивице рељефа и по њима се може тачно реконструисати изглед предње стране. И поред начина клесања, који профилу траке даје најстарији средњевековни облик — правоугаоник клинасто засечен у средини — карактеристичне су за овај споменик, као и праг Перивлепте у Охриду, неизбушене „очице“ преплета осмица које делују сасвим архаизирајуће. Као и фрагмет из Перивлепте овај споменик највероватније припада 11 веку.

Сл. 22. — Фрагмент из Богородице Љевишке у Призрену (по мулажи)
Fig. 22. — Fragment provenant de l'église de la Vierge de Ljeviša à Prizren (d'après un moulage)

Двотрачном траком, као и београдски фрагмент, украшена су два одломка олтарне преграде нађена у Богородици Љевишкој у Призрену, за време конзенваторских радова[48] (сл. 21, 22). По декорацији најближи текстилним мотивима — којима се скулптура 10—12 века уопште много инспирисала — они су и клесани техником скулптуре веза. У квадратним пољима која су дијагонално постављена распоређене су животиње и симболични култни знаци. Поља су одељена палметама у срцоликом оквиру и сасвим стилизованим листовима, слично декорацији из св. Софије. Са Охридом се у погледу преплета повезује и трећи одломак из Љевишке

[47] Roma Sacra, Roma 1925, Таб VI, сл. 30.

[48] Сл. Ненадовић, Шта је краљ Милутин обновио на цркви Богородице Љевишке у Призрену, Старинар Н. С. 5—6 (1955—6) у штампи: фотографије за сл. 21—23 уступио ми је Сл. Ненадовић, на чему му срдачно захваљујем.

(сл. 23). То је фрагмент на коме је у трочланом оквиру птица која чисти перје. Иако она у натуралистичком ставу има аналогија са нереским птицама са плоче олтарне преграде, отступање у вајарском третману је скоро потпуно. Њено линеарно стилизовано перје има паралела у далматинској уметности, која је отишла корак даље па је стилизовала и облик птица.

Сл. 23 — Фрагмент из Богородице Љевишке у Призрену (по мулажи)
Fig. 23. — Fragment provenant de l'église de la Vierge de Ljeviša à Prizren (d'après un moulage)

Сл. 24. — Фрагмент портала из Скопља
Fig. 24. — Fragment de portail à Skoplje

Стилизација птице на фрагменту из Богородице Љевишке тек је претеча потпуно геометризованих облика у византиској уметности, и ми бисмо призренске фрагменте, као и охридске ставили у 11 в.

У византиском декоративном систему од 10—12 в. велику улогу играју мотиви фантастичних животиња који су преузети из оријенталних уметности. Осим на дреновским фрагментима ови мотиви се појављују још на деловима једног ансамбла, вероватно портала, нађеним почетком столећа у Скопљу (сл. 24). Објављујући те одломке Мије их приписује времену Лазара и Марка, односно сматра их савременим спољашњем хиландарском нартексу и цркви св. Николе на Трески[49]. Није нам познато место на коме

[49] G. Millet, L'ancient art serbe, Paris 1919, 149—150, sl. 169—172.

су ови фрагменти ископани, али је у недавно порушеном тзв. Воденом пиргу крај Вардара поред више комада стабала стубова био уграђен и један фрагмент скулптуре који је припадао неком порталу (сл. 25). То је угао највећег одломка који је Мије публиковао, и који је једини имао у квадратном пољу биљни орнаменат. Фрагментом који је био узидан у Водени пирг завршавала се страна портала јер је ивица сврдлом избушених рупа продужена и испод орнамента са стране.

Сл. 25. — Фрагмент портала из Скопља, раније узидан у Водени Пирг
Fig 25. — Fragment de portail à Skoplje, autrefois muré à Vodeni Pirg

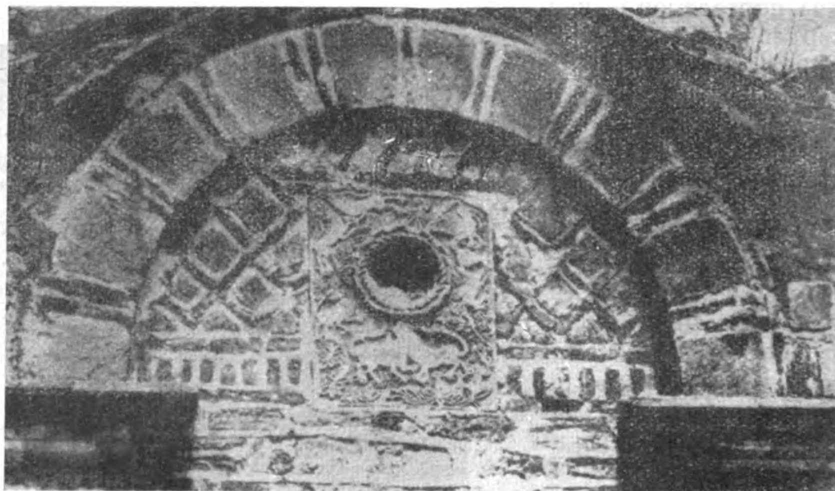
Анализирајући ове фрагменте Мије је уочио извесне сличности у третману са фигурама нереских олтарних преграда, као и са животињским фигурама у Јурјев Пољском и Владимиру са краја 12 в.[50] Заиста на овим руским споменицима репови животиња се завршавају као и на скопским фрагментима флоралним орнаментом, али на њима је геометризовани украс освојио већ и тела животиња, као што је случај са фазанима на нереској аркади. На скопским фрагментима тела животиња, у веома живом покрету, стилизована су у много мањој мери. Фигуре птица имају аналогија са нереским и призренским птицама. Флорална декорација овог портала, мада брижљивије израђена, идентична је са украсом двају стубаца олтарне преграде из св. Софије. Међутим, због једне скулптоване аркаде која је нађена заједно са фрагментима портала и чији цртеж доноси, Мије их датира у другу половину 14 в. Поред стилске анализе, против оваквог датовања говори донекле и околност да је у Воденом пиргу, који се помиње још у Милутиново време био узидан један део портала[51]. Изгледа највероватније да је скулптура портала нешто млађа или савремена нереском темплону[52].

[50] G. Millet, loc. cit.

[51] Р. Грујић, Скопље у прошлости, Јужна Србија 2 (1922) 42.

[52] Веома су занимљиве аналогије које се за ове фрагменте могу наћи на мађарским споменицима 12 в. Уп. Archaeologiai Közleméryek XX Kötet, Budapest 1869

Фантастичним животињама украшена је и једна плоча, узидана као окулус у тимпан јужне аркаде св. Николе на Трески[53] (сл. 26). Украшена паровима животиња и биљним орнаментима ова плоча има паралелу у једној слично орнаментисаној плочи 10 в. из Мистре[54].

Сл. 26. — Тимпан јужне аркаде св Николе на Трески
Fig. 26. - Tympan de l'arcade méridionale à st. Nicolas sur la Treska

Сигурно датована 1164 г. нереска олтарна преграда показује на нашем тлу најпотпунију слику олтарних преграда које су се развиле из конструктивних и декоративних узора 6 в. Заједно са својом тролучном аркадом она стоји на завршетку низа споменика скулптуре 10—12 в. у Македонији и Србији, сједињујући у своме декору скоро све претходне елементе византиске декорације са јасно наглашеном тежњом ка потпуној геометризацији чак и зооморфних облика (сл. 27).

Скулптура од 10—12 в. у Македонији и Србији, посматрана у целини, несумњиви је огранак савремене византиске пластике, дело руку грчких мајстора.

Предложена хронолошка систематизација ове скулптуре показује нешто већи број објеката који би припадали 11 в., док из 12 в. сигурно потичу скопски фрагменти и нерески темплон.

Иако је овај преглед вероватно непотпун,[54a] ипак он веома добро илуструје оживљену делатност Византинаца у крајевима

[53] G. Millet, op. cit. 148, сл. 165

[54] O. M. Dalton, Byzantine Art and Archaeology, Oxford 1911, 170, fig. 99

[54a] Периоду 10—11 в. вероватно да припада и орнаментисани надвратник цркве у селу Стари Пустеник. Уп. Гласник Скопског научног друштва 15—16 (1935) сл. 4

које су поново запосели после уништења Самуилове државе. Са обновом византиске власти обновљен је и културни утицај и градитељска делатност у духу нових уметничких схватања која су се почела формирати после победе над иконоклазмом, а кулминирала у тзв. комненској ренесанси.

Сл. 27. — Скулптована аркада из Нереза
Fig. 27. — Arcade sculpte de Nerezi

У нашим крајевима је веома занимљив однос који је у другој половини 14 века манифестовао према овој скулптури. Карактеристично је, наиме, да су скоро сви фрагменти нађени или се налазе у секундарној употреби. С једне стране, они су служили као прост грађевински материјал, док су с друге употребљавани за извесне декоративне циљеве. Чини нам се да крајем 14 в. нарочито на подручју Македоније, у црквама које се тада подижу или обнављају, ова декорација добија, иако сасвим скромну, а оно ипак одређену вредност. У цркви манастира Леснова један капител периода 10—12 в. украшава олтарну бифору[55], исти је случај са капителом и меноом у Дренову, св. Николи на Трески и у цркви св. Спаса у Штипу[56]. Можда је репертоар ових скулптура — фантастичне животиње и преплетни орнаменат — за који је у другој половини 14 в. почео да се манифестује на нашем тлу одређени интерес, донекле условио развој и тематику архитектонске скулптуре тзв. Моравске школе.

Овај преглед споменика византиске скулптуре од 10 до 12 в. у Македонији и Србији претставља, најзад, и увод у проучавање њених веза и односа са западним савременим правцима у уметности с једне и њених релација према исламској уметонсти с друге стране.

[55] Ђ. Бошковић, Белешке са путовања, Старинар 7 (1932) 90, сл. 10
[56] Ibid., 102 сл. 24

IVANKA NIKOLAJEVIĆ-STOJKOVIĆ

CONTRIBUTION A L'ÉTUDE DE LA SCULPTURE BYZANTINE DE LA MACÉDOINE ET DE LA SERBIE

(Résumé)

Assez rares et le plus souvent fragmentaires, les oeuvres sculpturales du Xe au XIIe siècle qui se trouvent dans le domaine de la Serbie et de la Macédoine actuelles et qui, en général, appartiennent à la clôture du sanctuaire, peuvent être, par les caractéristiques de leur style, placées systématiquement dans le cadre d'une période chronologique dont la limite supérieure serait représentée par l'ensemble de Ste. Sophie d'Ohrid, de la première moitié du XIe siècle, et la limite inférieure par la clôture du sanctuaire du monastère de Nerezi, près de Skoplje, de 1164.

Proposant une systématisation chronologique de ces monuments, l'auteur s'arrête en particulier sur le problème de la reconstitution de l' „iconostase" du VIIIe siècle de la basilique de l'évêque Philippe à Stobi que proposait R. Egger, se basant sur les sculptures trouvées dans l'église de Drenovo, non loin de Stobi. En comparant un fragment de sculpture avec le relief de l'oiseau de Stobi, qu'Egger voulait voir faire un ensemble avec les sculptures de Drenovo, l'auteur de cette étude fait ressortir leur différence de style et leur différence chronologique; le fragment de l'oiseau fait partie d'un ensemble de Stobi du VIe siècle, tandis que les scluptures, parties du templon de pierre de Drenovo — et qui ne proviennent pas nécessairement de Stobi – appartiennent, comme le pensait déjà Kondakov, probablement au XIe siècle.

Les autres monuments de ce groupe font apprécier l'activité artistique des maîtres grecs dans les régions slaves qui, après 1018, tombèrent de nouveau sous la domination de Byzance.

Зборник радова С.А.Н. XLIX — Византолошки институт књ. 4
Recueil des travaux de l'Acad. Serbe des Sc. XLIX —
Institut d'Études Byzantines, № 4.

ДЕЈАН МЕДАКОВИЋ

ДРВОРЕЗНА ИКОНА РАСПЕЋА У МАНАСТИРУ ХИЛАНДАРУ

У манастиру Хиландару чува се један досада непознати двоструки дрворезни клише. По својим високим уметничким вредностима тај дрворез заслужује сваку пажњу. У науци први га је поменуо Ђорђе Радојичић у свом извештају за проучавање архивских и рукописних збирки на Св. Гори[1]. Том приликом Радојичић је прихватио мишљење грчког конзерватора икона који је у исто време радио у Хиландару и датирао дрворез у прву половину XVI века[2].

Овом приликом ми ћемо покушати да нешто одређеније кажемо о овом веома занимљивом делу старе српске уметности. Сачувана дрворезна плоча величине 29×41 обрађена је са обе стране. С једне стране у раскошном декоративном оквиру од преплета смештено је Разпеће Христово, сигнирано српски као **Распетіе Х(ристо)во**. (сл. 1) Десно од Христа је група жена које придржавају Богоридицу, а лево је св. Јован са Лонгином који показује на Христа. Богородица је сигнирана мр θν, а св. Јован Іѡ. Изнад Христа лете у правцу крста са сваке стране по један арханђео. То су Михаило и Гаврило, сигнирани ар м и ар г. Сасвим на врху је сунце и месец. **слнце, мць**. У четири угла плоче смештени су медаљони са символима јеванђелиста. Јеванђелисти су сигнирани: л, іѡ, мр, лв, Између Христа и Богородице са женама налазе се „instrumenta matyrii“, корпа са ексерима, чекић и клешта, а с друге стране посуда са сирћетом. Испод степеничастог постоља великог крста

* Отиске са оригинала уступио ми је на коришћење проф. Др. Св. Радојчић, коме се на овом месту најлепше захваљујем.

[1] Ђорђе Сп. Радојичић, Српске архивске и рукописне збирке на Светој Гори· Сепарат из часописа „Архивист“, бр. 2 за 1955· Београд 1955, 10, 12.

[2] Исто.

налази се композиција Богородице која придржава допојасног нагог Христа који са прекрштеним рукама стоји у гробу. Композиција је сигнирана іс хс, па даље, свнетїе Х(ристо)во и се зде хс станеть сьнами. Цела плоча уоквирена је преплетом. На много места позадина је украшена малим осмокраким звездицама.

С друге стране икона је преплетом подељена на четири једнака поља, у којима су смештене појединачне претставе. (сд. 2) У горњем су реду Богородица и Христос и арханђел Михаило сигнирани са мр θν, іс хс и одигїтрїа и ар м. У доњем реду су св. Недеља и св. Петка, ста недлѣ, ста пека мꙋченица. И ова страна дрворезне плоче уоквирена је преплетом, штавише овај је оквир са све четири стране појачан једним новим оквиром чији се орнаменат састоји из цик-цак линија. И овде је позадина украшена малим звездицама.

Поставља се питање до каквих нас резултата доводи иконографска анализа ових дрворезних илустрација, односно, какви би били уметнички узори мајстора Хиландарског Распећа приликом израде ове двоструке дрвене плоче? Општи утисак сцене Распећа одговарао би старијим узорима, нарочито уметности XIV века. Иконографски овај хиландарски дрворез одговарао би Распећу из Краљеве цркве у Студеници,[3] само је у дрворезу композиција нешто сажетија; у студеничкој фресци има већи број особа, жена и Јевреја, а Богородица сама прилази Христу. Сажетост композиције упућивала би на мисао да је хиландарском дрворезцу служила за узор каква икона. У манастиру Пантократора на Св. Гори чува се икона Распећа из XIV века, која по свом основном распореду одговара нашој дрворезној икони. Идентичну композицију Распећа нашли смо на једној итало-критској икони Богородице на престолу са Христом, иконе која је са стране уоквирена појединачним ликовима светитељима, а у чијем горњем реду су композиције Благовести, Распећа, Скидања с крста и Силаска Христовог у ад.[4] Сцена Распећа на овој икони, (сл. 3) која је вероватно нетачно датирана у последњу четврт XVI века, а потиче бар из прве половине XVI века, поклапа се са нашим хиландарским дрворезом. Богородицу која је закорачила левом ногом придржавају три жене, од којих је прва до крста нешто виша. И покрет Јована и Лонгина на обе су иконе исти. По нашем мишљењу, ова би сличност упућивала на то да су оба уметника, тј. и аутор ове итало-критске и наше дрворезне иконе, имали пред собом исти узор. Исто тако блиске аналогије налазимо и у металном повезу светогорских рукописних књига. У Есфигмену чува се једно оковано јеванђеље са истим распоредом, штавише задржани су и символи јеванђелиста.[5] Јеван-

[3] V. Petković, La Peinture serbe du Moyen âge. I, 39 b.
[4] Leonid Ouspensky-Wladimir Lossky, Der Sinn der Ikonen. Bern 1952,90.
[5] G. Millet, Recherches sur l'iconographie de l'Evangile.

ђелисти су често пратиоци Распећа и у руском металном окову књига XIV и XV века, напр. на окову јеванђеља Симеона Гордог из 1343[6] и у једном јеванђељу XV века, сада у Публичној библиотеци у Лењинграду.[7] У српској уметничкој обради метала медаљоне са тетраморфом сусрећемо у XVI веку, например на једном окову јеванђеља у збирци старе цркве у Сарајеву.[8] Рад у металу показује и пројектовање у површини, сцена се дешава у првом плану, што је такође садржано и у овом нашем дрворезу. Детаљ са Адамовом лобањом и овде није изостављен. Он се односи на текст Јована, по коме је на Голготи, „на месту лобања“ (Јов. XIX, 17), сахрањен Адам. Апокрифно тумачење овог текста прихватила ји иконографија, имајући задатак да истакне догматско значење иконе Распећа; откупљење првог Адама крвљу другог Адама, тј. Христа.[9]

Јако занимљив иконографски облик показује сигнирано сънєтїє Х(ристо)во Уствари, начин на који је приказана ова сцена не одговара потпуно иконографском типу какав је уобичајен у српској уметности, где се она редовно слика као разнијена претстава са групом која учествује у скидању с крста, напр. у Старом Нагоричину и Грачаници. Христос сликан као „imago pietatis“, јавља се у српској уметности рано, у сваком случају раније него у руској. Тако се, напр., у српском покладу жупана Десе и његове мајке Белославе, који су которски изасланици примили 3 јула 1281 од дубровачке општине, помиње једна икона која је по типу свакако припадала тзв. „imago pietatis“. За икону се у попису изричито наводи: „Videlicet ycona una, in qua erat Xps, sicut dormivit“.[10] Што се тиче иконографског порекла ове теме, данас је утврђено да је она несумњиво византиска и да је настала у византиској уметности од XII века. Почетак њеног култа на западу треба тражити у Риму где је у капели св. Гргура у цркви Санта Кроче ди Ђерузалеме била нарочито поштована једна византиска икона која је претстављала допојасног, фронтално постављеног трпећег Христа, са прекрштеним рукама и раном на десној страни и са нагнутом главом. На икону из Св. Креста у Риму надовезала се и легенда мисе папе Гргура. Првобитна икона је у средњој и сападној Европи обогаћена додавањем „arma Christi“, тј. справама којима су мучили Христа, а за време ренесансе и фигурама, напр. Богородицом и св. Јованом.[11] Ово западњачко инсистирање на

---

[6] История русского искусства III, Москва 1955, 223.

[7] н. д. 219.

[8] Л. Мирковић, Старине старе цркве у Сарајеву. Споменик СКА LXXXIII, Т. XXXV, сл. 1.

[9] Leonid Ouspensky – Vladimir Lossky, n. g. 184.

[10] Упор. Чремошник, Канцеларијски и нотаријски списи 1278—1301. Београд 1932, 53.

[11] О целом питању расправљао је France Stelé. Упор. France Stelé, Ikonografski kompleks slike „Svete Nedelje“ v Crngrobl. Razprave II. Slovenska akademija znanosti in umetnosti v Ljubljani. Ljubljana 1944, стране 403—405 нарочито.

справама којима је Христос мучен свакако је у вези са празницима који су од XIV века увођени поводом појединих инструмената мучења.[12]

У српском монументалном сликарству Христа као „imago pietatis" имамо у Грацу, Матејићу, Руденици, Каленићу, обично у проскомидији. У руској уметности овај иконографски тип познат је тек од XIV века на фрескама у Волотову. На руским иконама од XVI века мотив се често комбинује са другим темама, например са „образом нерукотвореним"[13], прелазећи у нов иконографски тип тзв. „Не ридај мене мати". Поред компликованих варијаната ове теме, у руском иконопису су и такве које би одговарале композицији хиландарског дрвореза; Богородица придржава нагу допојасну фигуру мртвог Христа[14]. (сл. 4) Веома сличну, готово идентичну композицију нашли смо у грчком иконопису XVI в. на једној икони из манастира Ивирона на Св. Гори[14a]. (сл. 5) На нашем приморском подручју ова је тема честа у тзв. итало-византиском сликарству, а под утицајем Приморја сусрешћемо је и на фрескама у унутрашњости. У Корчули, у цркви Свих Светих чува се један полиптих XV века, чије централно место заузима Pietà. Слично као код Хиландарског дрвореза, Богородица придржава допојасног Христа који стоји у гробу, само је на овој слици лево од Христа додат и лик св. Јована. Готово идентична композиција налази се у живопису цркве Св. Николе у Грахову, у апсиди са северне стране у ниши, чији живопис потиче из око 1500 год.[15]. У српском иконопису ова је тема прилично ретка. Сачувала нам се једна дводелна икона из Пећи, која је настала највероватније у другој половини XVI века. (сл. 6) Богородица придржава мртвог Христа. Од фигуре Јована само се виде трагови косе и десне руке којом приноси Христову десницу на целивање. Италокритски „imago pietatis" обогаћен је додавањем двеју фигура Богородице и св. Јована. Ова се тема на Балкану понавља у XVII веку, у живопису Христове цркве у селу Арба-наси код Трнова[16].

У румунском живопису из око 1600, у фрескама у Сучевици појављује се у јужној конхи лађе фреска која је сигнирана српски са не рыдаи мене. Иконографски она веома личи на ову композицију на нашем дрворезу. Насликан је правоугаони гроб у којем се виде допојасне фигуре Богородице и Христа. Богоро-

---

[12] Wilhelm Molsdorf, Christliche Symbolik der Mittelalterlichen Kunst. Leipzig 1926, 18.

[13] Кондаков, Руская икона I. Праг 1928, Т. LXII.

[14] Упор. као аналогију једну млађу икону XVII в. у збирци Ашберг у Штокхолму. Icones Russes collection Olof Aschberg. Stockholm 1933, № 95.

[14a] Manolis Chatzidakis, Contribution a l'Etude de la peinture Postbyzantine. Extrait de l'Hellenisme Contemporain. Mai 1953. Athenes, 1953, 22, Pl. XV, Fig. 11.

[15] На ову компарацију упозорио ме је колега Војислав Ђурић на чему му најлепше захваљујем. Он је и датирао овај живопис.

[16] Bogdan Filow, Die Altbulgarische Kunst. Bern 1919, 56, сл. 50.

дица додирује главом Христово лице, док Христос има опуштене руке[17].

Међутим, у случају нашег хиландарског дрвореза нарочито је занимљива заједничка појава претставе Распећа са скидањем са крста, односно „не ридај мене мати“. По нашем мишљењу, порекло ове везе треба тражити у великим сликаним крстовима XVI века и у малим дуборезним крстовима од XV—XVI века. У првом случају узећемо за пример датирани дечански крст из 1594, испод којег је насликано полагање у гроб, сигнирано баш као „сънетїе“. У влашкој уметности знамо за један дуборезни крст са празницима који је Јорга датирао у XV—XVI век, код којег је средња сцена трећег вертикалног крака (Suppedaneum) Распеће, а тачно испод њега је допојасни, наги Христ у гробу, дакле Христ као „imago pietatis“[18].

Према томе, појава ове композиције на хиландарском дрворезу и њено сигнирање, говорило би у прилог да је плоча настала у времену у којем је тај мотив, очигледно са западних страна, продирао у српску и балканску уметност, мешајући се са дотада већ устаљеном иконографијом скидања Христовог, а то значи да је најраније могао настати пред крај XV и у првој половини XVI века.

Друга страна Хиландарског дрвореза обрађена је као четвороделна икона. Занимљиво је да се тип четвороделне иконе јавља у руском иконопису током XV века[19]. Стара српска графика, колико знамо, остварује овај начин компоновања још двапута током XVI века. Први пут приликом штампања Вуковићевог Октоиха петогласника 1537 године. Та књига има иза пасхалних листова један додатак[20], који је обрађен на начин четвороделне иконе. Штавише, и горњи распоред ликова, са Одигитријом и Архангелом Михаилом одговара Хиландарском дрворезу, док је доњи ред измењен тако да су уместо св. Недеље и св. Петке узети св. Никола и св. Димитрије. Друга четвороделна икона потиче из Согња код Велеса. Малих је димензија (0,27×0,21) и на њој се јављају Пантократор, Одигитрија и апостоли Петар и Павле[21]. Вероватно је да су на стварање ових штампаних илустрација утицале баш овакве четвороделне дрворезне иконе, које су, судећи по овом сачуваном хиландарском примерку, биле свакако старије.

Иконографија Богородице Одигитрије на хиландарском дрворезу такође показује угледање на узоре, који су свакако узети

---

[17] Paul Henry, Les églises de la Moldavie du Nord. Paris 1930, t. L, сл. 3.

[18] N. Jorga, Art et Littérature des Roumains. Paris. 1929, t. XXXI.

[19] Кондаков, н. д.

[20] Тај лист обично недостаје у примерцима Октоиха од 1537 г. Веома је редак. Има га у збирцу Др. Рад. М. Грујића и Др. Ђ. Михајловића.

[21] в. С. Радојчић, Старине црквеног Музеја у Скопљу. Скопље 1911, 87, бр. каталога XCIII.

из старијег иконописа. На византиском типу Одигитрије појављује се мали Христос који увек седи на левој руци Богородице, окренут право према гледаоцу. Он има све иконографске атрибуте Христа-Емануила. И поред година, као знак божанске мудрости, у левој руци држи свитак, док десном благосиља. Богородица не гледа на сина, она је исто тако окренута према посматрачу, показујући десном руком на сина. По свом мајестетичном, церемонијалном изразу, а нарочито по лишености обичних, људских осећања, тип Богородице Одигитрије најбоље одговара догматској икони Теотокос са Христом Емануилом[22]. За наш дрворез најбољу нам аналогију пружа једна икона новгородске школе XV века из збирке Рјабушинскога[23]. Сама икона има своје паралеле у живопису новгородских цркава из XIV века који се делимично везује за Теофана Грека[24]. Међутим, и на овом хиландарском дрворезу наглашен је у драперији мафорија паралелизам линија који је типичан за иконе западних крајева. Добру паралелу даје нам и једна икона из збирке цркве Свих Светих у Корчули из XVI века[25] и друга из Сарајева која је такође итало-критског порекла[26]. Слично као и Богородица Одигитрија, и претстава св. Арханђела Михаила иконографски одговара типу XV века какав се јавља напр. у монументалном живопису у Манасији[27], само је на фресци дата цела фигура, док је на дрворезу узет допојасни лик. Очигледно и у овом случају дрворесцу је служила као узор каква квалитетна икона XV века.

У хиландарском дрворезу веома је занимљива претстава св. Недеље. Као и у монументалном живопису, напр. у Грачаници, њен лик је и на дрворезу украшен уобичајеним атрибутом, тј. круном на глави. Међутим, тип круне који је претстављен на слици не одговара ниједном познатом типу у српској уметности. То је типична романска[28] и готска круна каква се сасвим често од XIII—XV века јавља у уметности Запада, а нарочито је била омиљена у касно-готском сликарству. Исти основни тип круне, само нешто развијенији, јавља се и у Влашкој у XVI веку на владарским портретима, напр. на портрету војводе Мирче старијег у Куртеа Дарђешу. С друге стране св. Петка приказана је на уобичајени начин. Исти иконографски тип познат је и у српском монументалном сликарству, одакле је прешао и у иконопис. Добру аналогију имамо и у руској уметности XV века, где се у нов-

---

[22] Ouspensky—Lossky, н. д. 82.

[23] Кондаков, н. д. VII.

[24] Исто.

[25] Karaman, Pregled umjetnosti u Dalmaciji. Zagreb 1952, sl. 163.

[26] Мирковић, н. д. т. XII.

[27] Петковић, н. д. 159 а.

[28] Raimond van Marle, Le Scuole della Pittura italiana I. Milano 1932, 572.

городској школи јавља иконографски готово идентична икона. Нарочито је карактеристична скоро графички решена драперија њене хаљине[29].

Поред ових фигуралних претстава хиландарски дрворез украшен је и необично занимљивим декоративним оквирима чији је основни мотив двочлани преплет и мотив кругова у преплету. Исто тако и цео крст у композицији Распећа формиран је помоћу преплета. На хиландарском дрворезу уметник је декоративну улогу орнамента у односу на фигуралне видно истакао, толико истакао да са њима чини једну органску целину. По том свом основном схватању вредности орнамента, ове хиландарске илустрације приближују се Макаријевим дрворезима употребљеним у чувеном Октоиху петогласнику од 1494—5. Али, у оба случаја заједничко је само ово схватање орнамента у односу на илустрацију. Стилски ови се орнаменти знатно разликују. Док је код цетињских илустрација употребљен касно-готски и ренесански мотив стилизоване лозице, дотле се оквири хиландарског дрвореза ослањају на уметничке узоре са домаћег тла. Цео систем преплета сличан је декоративној пластици на споменицима моравске архитектонске школе, који су, без сумње, нашли свој одјек и у српској рукописној традицији, нарочито XV и XVI века. Свакако је занимљиво да је приликом израде илустрације са Мелодима у свом влашком Октоиху од 1510 Макарије дугачије поступио, уоквиривши илустрацију скромним преплетом који је типичан за моравску архитектонску школу.[30] Преплет са круговима у дрворезу одговарао би нешто богатијем преплету хиландарског Метафраста из 1456 године.[31] Цео бочни оквир на дрворезу на сцени Распећа, а затим исти мотив на бочним странама чтвороделне иконе и на њеном средњем пољу где формира крст који међусобно одваја поља са појединачним иконама, директно је узет из рукописа. То је двоструки преплет — на рукописима троструки — који на крајевима са стране прелази у замке. Имамо га у идентичном облику напр. у четворојеванђељу бр. 4 у Хиландару, на почетку Матејевог јеванђеља, где бочно уоквирава текст.[32] Јеванђеље је рукопис XVI века, али су мотиви очигледно преузети из једног старијег рукописа, највероватније XV века. (сл. 7).

Приликом израде крста мајстор хиландарског Распећа употребио је и извесне декоративне елементе који се у XV веку јављају на сликаним крстовима у Далмацији. Сем карактеристичног преплета крст Распећа је украшен и тачкицама које се измењују

[29] История Русского искусства II. Москва 1954, 245.

[30] в. снимак у чланку Ђорђа Сп. Радојичића: Старе српске повеље и рукописне књиге у Хиландару. Сепарат из Архивист II, бр. 2, 1952, 77.

[31] Упор. Mošin: Ćirilski spomenici, 58, сл. 60.

[32] Снимак ми је ставио на коришћење проф. Св. Радојчић на чему му овде најлепше захваљујем.

у сталном ритму, обично једна сама, а затим следе по три заједно, формирајући на тај начин неку врсту астрагала. Ритам тачкица прекида се и малим стилизованим палметицама. Сви ови детаљи говорили би у прилог мишљењу да је уметник на неки начин бар познавао готске сликане крстове из Далмације, где се ти мотиви јављају готово редовно, напр. на Распећу из XV века у Корчуланској катедрали и на фрагменту крста из XV века у цркви Свих Светих, такође на Корчули.

Сем ових декоративних елемената потребно је да поменемо и звездице које се јављају на обе стране у позадини. У светогорском живопису такве осмостране звездице јављају се на пример на рестаурисаној позадини фресака у Ватопеду у сцени Тајне вечере и Прања ногу, обе на северном зиду ексонартекса.[33] У XVI веку то украшавање се понавља у живопису Лавре из 1535[34] и Кутлумуша из 1540.[35] Појава ових звездица типична је и за влашки монументални живопис од XVI века, напр. у Куртеа Дарђешу где се оне јављају и код појединачних светитељских ликова, св. Меркурија, св. Димитрија, или на фресци Христа цара и архијереја, и на фрескама у Хурези из XVII века.[36] Исту појаву сусрећемо и у молдавским црквама, напр. у Сучевици[37] на композицији Вазнесења или неким сценама из Акатиста.[37]

Што се тиче ибрика за сирће које се на хиландарском дрворезу јавља у сцени Распећа, он по свом облику личи на оријенталне посуде које су свој одјек нашле и у балканској обради метала. У Румунији се чува једна посуда по типу веома слична овој са дрвореза, а датирана је у XVI век[38]. Има исти, доста широки врат, извијен трбух, танки левак за воду и ручицу, а нарочито типична је и нека врста малог и искуцаног постоља, које се јасно примећује и на хиландарском дрворезу.

Најзад, поставља се питање: ко је аутор ове хиландарске дрворезне иконе? Не треба ли овај дрворезни клише, који је израђен са намером да се умножава путем штампања, везивати за личност оснивача српске и румунске штампе, јеромонаха Макарија, који се, како је то утврдио Ђорђе Радојичић, јавља као хиландарски проигуман већ 1525 године?[39] У периоду од 1525—1533 сусрећемо у више махова Макарија, који је у нарочитој милости стајао код влашких војвода: очигледно, још су биле живе његове заслуге које је у периоду од 1507—1512 стекао за влашко штам-

[33] Упор. G. Millet: Monuments de l'Athos I. Paris 1927, 90, сл. 1 и 2.

[34] н. д. 115, сл. 1.

[35] н. д. 159, сл. 2.

[36] N. Jorga, n. g. Упор. табле XIV—XVII и XIX—XX.

[37] Henry, н. д. Упор. табле XLVIII, XLIX, LIV.

[38] Упор. Jorga, н. д. Т. XXXV.

[39] Радојичић, Српске архивске и рукописне збирке... 10.

парство. Међутим, стилска анализа Макаријевих илустрација у Октоиху петогласнику са овим дрворезом, говорила би против претпоставке да је аутор у оба случаја исти. Цетињске илустрације изведене су грубље, цртеж је тврд, линије се секу оштро, пропорција ликова углавном је слаба. Изузетак би била једино илустрација са црквеним мелодима. С друге стране, у хиландарском дрворезу, нарочито на илустрацији Распећа, дрворезац је показао смисао за компоновање фигура, очигледно његовом је цртежу служила као узор каква боља икона. Ликови су меко резани, а приказан је богат регистар линија. Пластично обрађивање драперије искључиво је остварено путем линија. Употреба шрафирања изостала је сасвим. Нешто већу једноставност показао је мајстор хиландарског Распећа приликом израде четвороделне иконе. И овде су ликови обрађени искључиво линијски. Већи формат појединачних ликова имао је за последицу да су фигуре цртане са више склоности ка шематичном решавању. Нарочито су главе изведене готово сиромашно у форми, а лишене су сваке пластике. Лица светитеља обрађена су увек на исти начин, нарочито је карактеристично састављање линије обрве и носа. Сем тога, још нешто међусобно разликује цетињске илустрације од хиландарског дрворезног Распећа. У хиландарском дрворезу све је компоновано у површини, тако да је потпуно изостављен простор. Међутим, готово у свим познатим цетињским илустрацијама простор је конкретизован; штавише, у два маха у илустрацији са црквеним мелодима и сабору св. Јована Претече, цетињски гравер је ишао још даље, остваривши своју тежњу за конкретним простором и на тај начин што је на гравири изрезао веран изглед цркве цетињског манастира, а на другој неки утврђени град, који би по извесним детаљима (куле, звоник) одговарао изгледу каквог места у Приморју. Иако се на хиландарском дрворезу главни графички ефекти оснивају на црнобелим контрастима, прилично велике белине наводе на претпоставку да су отисци овог дрвореза били накнадно колорисани, слично као што је био случај и са првим појединачним готским дрворезима раног XV века. Током XVI века начин накнадног колорисања сусрећемо и у српској штампи у малим Вуковићевим Зборницима за путнике, чије су дрворезне илустрације покаткад бојене и то, како нам изгледа, већ у оквиру саме штампарије.

Каква је била евентуална намена ове дрворезне иконе Распећа? О томе бисмо нешто могли закључити на основу текста **„се зде х҃с станеть сьнами“** који се јавља у сцени „снетија“. Сличан се текст јавља у поукама које свештеник упућује лицу које се исповеда. У Парохијалнику или Требнику наишли смо на текст: **„се ча́до Хр҃то́съ неви́димѡ стои́тъ . . .“**[40] Како се на нашој

[40] Парохїалникъ сирѣчь Требникъ. Београд 1890, 22 v. На ову могућност упозорио ме је Леонтије Павловић, асистент Теолошког факултета, коме се овде најлепше захваљујем.

дрворезној икони видљиво јавља Христов лик, испуштена је реч **невидимо**. На тај начин, можемо претпоставити да је ова икона Распећа израђена с наменом да буде изложена за време исповедне тајне.

Из свега што је досада изнето излазило би да по целокупном свом уметничком склопу икону Хиландарског Распећа треба везивати за наш балкански терен, на којем су се током XV и XVI века интензивније мешали утицаји Истока и Запада. Западњачке утицаје показују и извесни декоративни елементи на крсту као и тип круне св. Петке. С друге стране, Распеће и појединачни ликови на четвороделној икони припадају општој византиској иконографији, везујући се стилски за српску уметност од XV—XVI века. Исто тако и богати декоративни оквири од преплета јављају се на нашем терену у декоративној пластици моравске школе и српским рукописима од XV и XVI века. Сви ти елементи заједно говорили би у прилог мишљењу да анонимни мајстор хиландарског Распећа свакако припада српској уметности, иако постанак ове иконе не треба искључиво везивати за евентуалну личну Макаријеву графичку активност у самом манастиру, у периоду у којем је он био проигуман и игуман.

Уосталом, не треба губити из вида да се, колико знамо, први појединачни дрворези — истина, католичке иконографије — јављају у Србији већ у време смрти деспота Стефана Лазаревића. Исто тако, из дубровачких архивских података познато нам је да се у Дубровнику средином XV века помињу справе за отискивање икона. У суседном Котору, како изгледа, сусрећемо их у другој половини XV века. Но без обзира и на могућност да постанак хиландарске иконе Распећа можемо померити и у прву четврт XVI века, чињеница је да она засада свакако претставља нашу најстарију сачувану појединачну икону „stanpi" обрађену са обе стране, тип иконе који се у нашем народу сачувао чак до времена гравера попа Стефана Ликића, а то ће рећи до тридесетих година XVIII века[41].

DEJAN MEDAKOVIĆ

L'ICONE GRAVÉE SUR BOIS DE CRUCIFIEMENT A HILANDAR

(Résumé)

Au monastère de Hilandar on a découvert un cliché double sur bois (mes. 29×41 cm.). D'un côté se trouve la Crucifiement encadré richement par ornements en entrelacs. Sur la base échelonnée de la

[41] О Ликићу в. часопис. Уметност бр. 3.

grande croix on voit la Vierge soutenant le Christ au torse découvert qui, les mains croisées se tient dans son tombeau. Cette icône est signée de „сьнєтїє Х(ристо)во". De l'autre côté l'icône est divisée ne quatre métopes avec représentations de la Vierge „ӥ одигїтрїа", de l'archange Michel, de Saint „Нєдѣлѣ" et de la Sainte Petka.

Une analyse détaillée de l'iconographie et du style mène l'auteur à une tentative de définition plus exacte de ce chapitre inconnu de l'art serbe ancien; il s'efforce de fixer l'époque où le cliché en question a été fait, de fixer le nom de son auteur et les modèles artistiques dont il s'est servi. Par son caractère général la scène du Crucifiement correspondrait aux types plus anciens, à ceux du XIVe s. Une représentation identique a été fixé par l'auteur sur une icône italo-crétoise de la première moitie du XVIe s. représentant la Vierge au Christ sur un trône.

Il est pour nous particulièrement intéressant de souligner la représentation de „la Descente". Dans l'art monumental serbe celle-ci est représentée comme une scène élargie comprenant la figuration d'un groupe rattaché à la Descente de Croix, par exemple à Staro Nagoričino et à Gračanica. En réalité la scène en question telle qu'elle est représentée ici correspond au type iconographique de la scène „не рыдаи мене мати", particulièrement représentée dans l'iconographie russe. La Vierge soutenant le Christ au torse découvert est bien connue dans la peinture dite italo-byzantine. Nous retrouvons cette représentation dans les régions littorales de la Yougoslavie; c'est sous cette influence venue du Littoral que nous la rencontrons également dans l'intérieur des Balkans (p. e. à Grahovo — peinture murale de 1.500 environ), et dans la peinture murale des églises roumaines et bulgares (Sučevica et l'Eglise du Christ à Arbanasi près de Trnovo). Ce thème est du reste rare dans l'iconographie serbe. Nous citons ici, comme analogie, une icône de Peć appartenant à la première moitié du XVIe s. Il semble donc que l'application de ce motif et sa signature dans l'art sur bois de Hilandar vient à l'appui de la thèse que ce motif d'origine occidentale est entrée dans l'art serbo-balcanique dans une forme mixte, rattachée à l'iconographie de la Descente de croix. Ceci signifie que le motif en question a pu être formé au plus tôt vers la fin du XVe et au debut du XVIe siècle.

L'autre partie de la gravure sur bois de Hilandar a été élaborée dans la forme d'icônes en quatre parties. La graphique ancienne serbe a appliquée ce type à deux reprises encore, selon notre connaissance. La meilleure analogie pour la gravure sur bois de la Vièrge est représentée par une icône de Novgorod du XVe s. de la collection Rjabušinski. L'archange Michel correspond du point du vue iconographique à un type du XVe s. connu p. e. dans la peinture murale monumentale de Manasija. Notons toutefois que sur cette fresque il s'agit d'une figure entière. Il est incontestable qu'une icône de haute qualité appartenant au XVe s. a servi d'exemple au graveur de cette représentation.

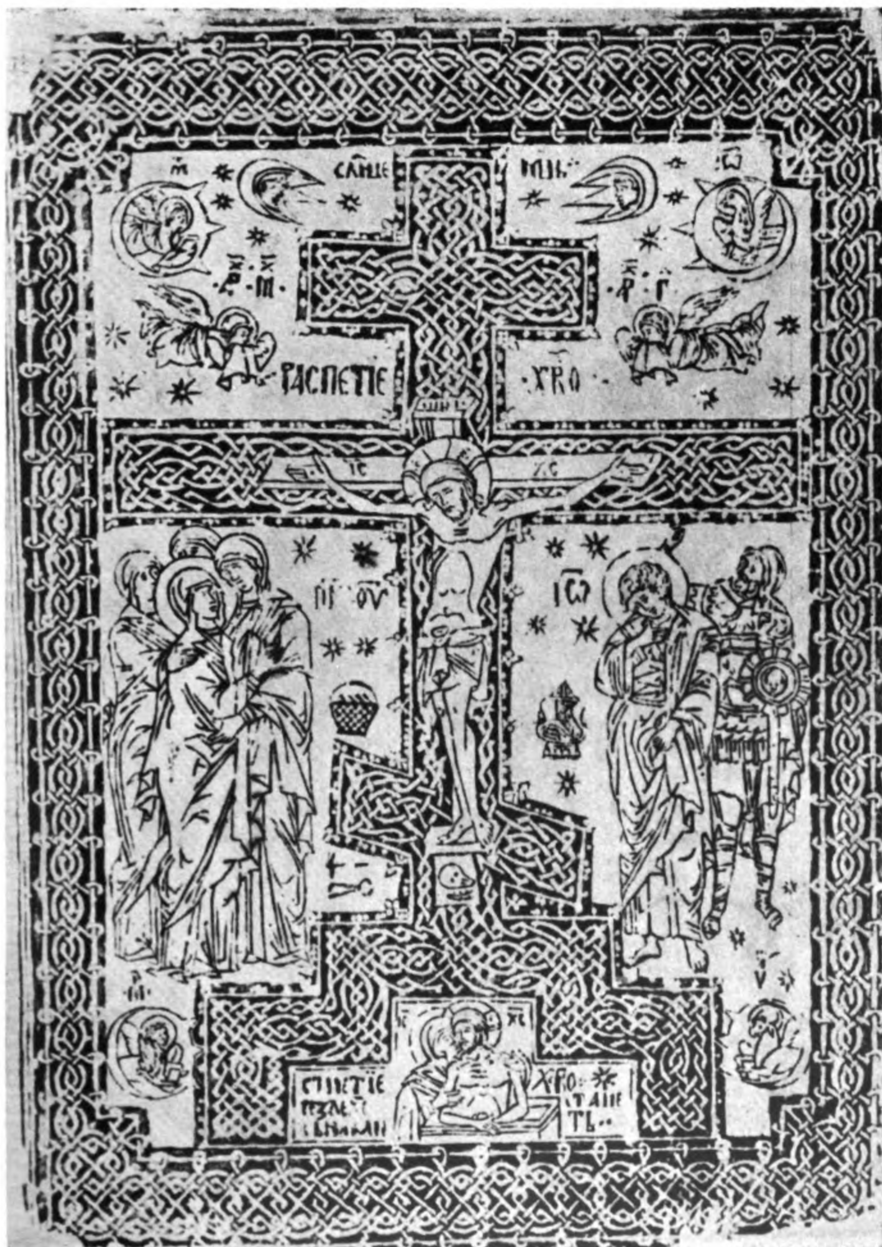
A Sveta Nedelja il faut souligner le type de couronne ne correspondant à aucune représentation de l'art serbe. C'est une manifestation typique de la couronne romane et gothique. Celle-ci est très fréquente dans l'art occidental du XIIIe au XVe siècle, surtout dans l'art gothique récent. Le même type de la couronne quelque peu plus évolué se trouve sur les portraits valaques du XVIe siècle, p. e. sur le portrait de Mirča à Curtea de Arges. Sveta Petka est représentée d'une façon habituelle. Le même type iconographique est connu dans l'art monumental serbe. C'est de là qu'il a passé aux icônes.

La sculpture sur bois de Hilandar est également ornée de quadres décoratifs dont le motif fondamental se compose d'entrelacs doubles et de cercles en entrelacs. Ce système de décoration se rapproche de celui de l'école de la Morava dont les répercussions se trouvent dans les manuscrits serbes du XVe — XVIe s.

En outre l'auteur analyse d'autres éléments décoratifs de la sculpture en bois de Hilandar. Il s'attarde surtout sur les ornements étoilés se trouvant sur le fond de deux côtés. Ceux-ci ont leurs analogies en Athos et dans la peinture monumentale de Valachie.

L'auteur analyse également en détail la question des maîtres de cet art. Il s'agit en premier lieu du probleme si l'Hieromonach Macarius, le fondateur de l'imprimerie serbe et valaque n'était pas l'auteur de cet ouvrage. Cette personalité se trouve à Hilandar comme proïgoumène et igoumène en 1525—33. L'analyse du style des illustrations de Macarius dans l'octoéchos de Cetinje amène l'auteur à panser que celui-ci ne peut pas être rattaché exclusivement à l'activité éventuelle de Macarius au monasière en question.

C'est à la base de ces considérations que l'auteur rattache l'icône sur bois de Hilandar à notre territoire et à quelqu'un de nos artistes locaux en la datant du premier quart du XVIe siécle.

Сл. 1 Дрворезна икона Распећа. Предња страна.
Fig. 1. Icone de Crucifixion. Gravure sur bois. Partie antérieure.

Сл. 2 Дрворезна икона Распећа. Друга страна.
Fig. 2. Icone de Crucifixion. Gravure sur bois. Partie d'arrière.

Сл. 3

Распеће. Детаљ иконе Богородица са Христом. (По L. Ouspensky — W. Lossky, Der Sinn der Ikonen, стр. 90)

Fig. 3. Crucifixion. Icone de la Vierge avec le Christ. Détail.

Сл. 4

Икона „Не ридај мене мати", из XVII века. Збирка Ашберг. (По Icones Russes, collection Olof Aschberg № 95).

Fig. 4. Icone „Ne pleure ma mère" du XVII-ème siècle. Collection Aschberg.

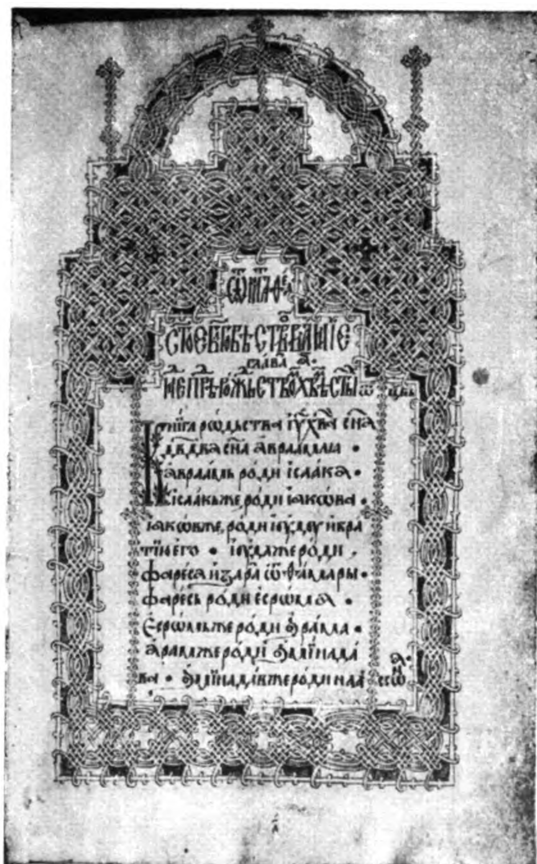
Сл. 5
Икона „Цар славе“ из манастира Ивирона. XVI в. (По Manolis Chatzidakis, Contribution à l'Étude de la peinture Postbyzantine. Extrait de l'Hellenisme contemporain, mai 1953, Pl. XV, Fig. 11.

Fig. 5. Icone „Tzar Slave“ du monastère Iviron, XVI s.

Сл. 6
Икона „Не ридај мене мати“ Оригинал у ризници Пећске Патријаршије. Икона из друге половине XVI века.

Fig. 6. Icone „Ne pleure ma mère“. Original dans le trésor du Patriarchat de Peć. Icone de la deuxième moitié du XVI-ème siècle.

Сл. 7 Четверојеванђеље бр. 4 из манастира Хиландара. Почетак Матејевог јеванђеља. Рукопис XVI века.

Fig. 7. Tétraévangile № 4 du monastère Hilandari. Commencement de l'évangile d'après Mathieu. Manuscrit du XVI-ème siècle.

Зборник радова С. А. Н. XLIX — Византолошки институт, књ. 4
Recueil des travaux de l'Acad. Serbe des Sc. XLIX —
Institut d'Études Byzantines, № 4

ЂОРЂЕ СТРИЧЕВИЋ

СРЕДЊЕВЕКОВНА РЕСТАУРАЦИЈА РАНОВИЗАНТИСКЕ ЦРКВЕ КОД КУРШУМЛИЈЕ

Говорећи раније о триконхалној цркви код Куршумлије[1], ограничио сам се на покушај да датирам и објасним најстарије делове ове грађевине која је, као што је познато од првих испитивања, још у Средњем веку претрпела значајне преградње[2]. Пошто су паралеле на које сам указао упућивале на јустинијанску епоху, почело се помишљати да је том средњевековном обновом триконхалне цркве код Куршумлије архитектура VI века могла да „инспирише" најстарију градитељску школу у немањићској епоси[3]. Овако формулисана хипотеза претпоставља идентификацију обнове ове цркве са оснивањем Немањиног Богородичиног манастира, идентификацију која се заснива на речима Првовенчаног да је Немања подигао манастир Богородице **на оусти рѣкы рекомыѥ косьлницє**[4]. Нешто другим речима ово тврђење Првовенчаног понављају и извесни други извори. Тако пишу:

РОДОСЛОВИ[5]	1. Карловачки	**близь же мѣста того сьзида цркок прѣчистѣи богородици при рѣцѣ косьницѣ**
	2. Загребачки	**близь же места того саздаа цркви пресвятие богородицѣ према реце косанице**
	3. Пајсијев	**и дрѹги храмь прѣсветые Богородице на рѣке косаницы**
	4. Врхобрезнички	**близь же мѣста того црквь светые богородице прѣмо рѣце косаницы**
	5. Пејатовићев	**и ещи сьзда црковь прѣсветые богородице на косаницы**

[1] Зборник радова Византолошког института САН, 2, 1953, 179—198.

[2] Д. Анастасијевић, Откопавање Немањине Св. Богородице код Куршумлије, Старинар, трећа с. 1, 1922, 50—51; уп. Б. Вуловић, Конзерваторски радови на споменицима културе у Топлици, Зборник заштите споменика културе, III, 1952, 57—58.

[3] Ђ. Мано-Зиси, Ископавања на Царичину Граду 1949—1952 године, Старинар, н. с. III—IV, 1952—1953, 158.

[4] Житије Симеона Немање од Стевана Првовенчаног, ed. В. Ћоровић, Светосавски Зборник СКА, 2, 1939, 21.

[5] Љ. Стојановић, Стари српски родослови и летописи, Београд—Ср. Карловци, 1927, 8, 43.

ЛЕТОПИСИ[6]	6. Дорњатски 7. Рачански 8. Руварчев	и прѣма косанниє храмь прѣсветыє богородицє
	9. Вукомановићев 10. Магарашевићев	и прѣмо косаницє храмь прѣсветыє богородицє
	11. Хиландарски	и храмь прѣсвятыѧ богородици прѣмо косаници
	12. Сеченички	прѣма косници храмь прѣч(и)стє
	13. Ковиљски	и прѣма косаницє храмь прѣсветыиє богородицє
	14. Бранковићев	et ecclesiam alteram B. V. prope fluviam Cossanizam

Извесни родослови (бр. 3 и 5), као што се види, стављају Богородичину цркву на реку Косаоницу, Карловачки даје доста неодређен предлог при који највише одговара изразу prope Бранковићевог летописа, док се Загребачки и Врхобрезнички родослов, који је, изгледа, настао компилацијом разних летописа[7], и сви летописи који уз белешку о Богородичиној цркви имају помен реке Косаонице — сем Бранковићевог — слажу у употреби предлога **прѣма** одн. **прѣмо** који као да би допуштао идентификацију подизања прве Немањине задужбине са обновом триконхалне цркве.

Међутим, чињеница да се верзија „према Косаоници" јавља у највећем броју родослова и летописа, само привидно јој даје више веродостојности. Извесни од поменутих летописа (бр. 6—11) воде порекло од истог оригинала који је вероватно сâм, или нека од његових прерада, послужио и за основу Врхобрезничког родослова[8]. С њима се слаже и Загребачки родослов који је најопширнији од свих родослова у којима се помиње Богородичина црква. Да то не значи да је он истовремено најближи изворима показује чињеница да његова убикација ове цркве не одговара ни Првовенчаном а ни св. Сави из кога је, по мишљењу Љ. Стојановића, оригинал родослова добио обавештења о Немањином зидању цркава[9]. Помен реке Косаонице кога код св. Саве уопште нема, могао је у млађе изворе доћи само из Првовенчаног али препричавањем које је, као што се јасно види, у овом погледу исувише слободно.

Дометијан, који је у опису грађења Немањиних задужбина у Топлици очигледно мање зависан од Саве него од Првовенчаног[10], не даје у погледу на локализацију двеју најстаријих Немањиних задужбина никаквих ближих података.

[6] Ibid., 448, 465, 521, 560, 1060.

[7] Ibid., IX.

[8] Ibid.

[9] Ibid., XXXI.

[10] Дометијан и Првовенчани се, насупрот Сави, слажу у томе да је црква Св. Богородице подигнута пре Св. Николе; опис организације Богородичиног манастира који код Саве такорећи и не постоји, код Дометијана претставља парафразу односног места у делу Првовенчаног.

С обзиром на неслагање извесних летописа и родослова са Првовенчаним који од раних писаца једини поближе описује положај Немањине прве задужбине, веома је тешко рећи да ли овај случај само потврђује запажање Љ. Стојановића да су се писци летописа служили Немањиним биографијама од Првовенчаног и св. Саве, као и другим ранијим хагиографским текстовима, али да се не може утврдити „ни једно место које би било преписано из ма ког од ових Житија, већ је све писано напамет по сећању из читања...“[11] или они репродукују тврђење неког другог нама непознатог извора, или, можда, чак и усмена обавештења. Највероватнија изгледа прва могућност која би једино могла да објасни што тринаест родослова одн. летописа од двадесет колико их уопште говори о Немањиним задужбинама у Топлици, ставља подизање Ђурђевих Ступова у Расу пре грађења Св. Николе а тек на треће место цркву Св. Богородице, што је, свакако, потпуно нетачно. То исто произилази и из четири старија летописа (Копорињског, Пећског, Студеничког и Цетињског) који пре цркава у Топлици помињу чак и Студеницу и Хиландар, али очигледно без намере да на тај начин одреде редослед грађења. Свега два родослова (Ђоровићев и Пајсијев) и Бранковићев летопис бележе, стојећи на тај начин најближе св. Сави, да је Немања најпре сазидио цркву Св. Николе, а затим Богородичину цркву, коју Пајсијев родослов поближе локализује само са **на рѣкє Косаници**, а Бранковићев летопис са prope fluviam Cossanizam. Према томе родослови и летописи који су више везани за старије изворе ништа не доприносе идентификацији обнове триконхалне цркве са Немањиним грађењем Богородичиног манастира.

Из свега што је речено произилази да једино Првовенчани прецизније локализује Немањину цркву посвећену Богородици. Међутим, чак и ако би се под изразом **на оусти рѣкы рекомыє косьлницє** и могло подразумевати место преко ушћа Косаонице у Топлицу, као што то, вероватно прилично слободно, интерпретирају извесни знатно млађи летописи и родослови, постављени проблем се на тај начин ипак не решава. Првовенчани ни сам није у овом погледу недвосмислен. Он, наиме, помиње Богородичину цркву и у следећем одељку Немањине биографије кад говори о грађењу Св. Николе. Преводиоци житија Немањина од Првовенчаног не слажу се у схватању тог дела текста. Драг. Костић преводи то место овако: „...заче зидати храм светога архијереја и чудотворца оца Николаја, близу ове Свете Богородице, на устима реке Бањске“[12]. По интерпункцији се види да Костић разуме речи Првовенчаног тако да се црква Св. Николе налазила „на устима реке Бањске“. М. Башић се, међутим, с тим никако не слаже.

[11] Љ. Стојановић, op. cit., LXXXIII.

[12] Краљ Стеван Првовенчани, Житије и жизан Светог Симеона, Стара књига наша I, Београд 1923, 14.

Код њега наведено место гласи: „...поче зидати храм светога архијера (штамп. грешка, треба архијереја) и чудотворца оца Николе, близу Свете Богородице, оне на ушћу реке Бањске"[13]. Да би измирио контрадикцију коју ствара овакав превод текста са ранијим изричитим тврђењем Првовенчаног да је Богородичина црква била подигнута „на ушћу реке по имену Косаонице"[14], преводилац даје објашњење у примедби —„[2]. Бањска и Косаоница уливају се у Топлицу у непосредној близини Св. Богородице". Иако је израз „непосредна близина" неодређен, види се да Башић мисли на триконхалну цркву.

Л. Мирковић враћа се својим преводом на тумачење Костића и преводи спорно место овако: „...поче зидати храм светога архијереја и чудотворца оца Николе, близу свете Богородице, тик на ушћу реке Бањске"[15].

До овог неслагања дошло је на тај начин што се преводиоци нису служили истим издањем текста. Башић је употребио издање Шафарика користећи исправке Н. Дучића, Ђ. Даничића и Љ. Стојановића[16], док је Л. Мирковић употребио новије, Ћоровићево, издање[17]. Костић тврди да је за његов превод директно са париског рукописа учињен препис који је „уз то још, проверен и према врло добрим и јасним фотографским снимцима љубазног монсењера Графена"[18].

Ако колационирамо спорни текст у три досадашња издања Првовенчаног, добијемо занимљиву слику: Шафарик[19], Мартинов[20] и Ћоровић[21] доносе три разне верзије.

Шафарик	Мартинов	Ћоровић
зачеть зидати	зачть зидати	зач(е)ть зидати
храм свегаго	храмь стго	храмь с(ве)т(а)го
арьхиниерѥа и	архиіерѥа	архиниерѥа и
чюдотворьца	и чюдотворца	чюдотворца
отьца николи,	оца николи.	о(ть)ца Николи
близь светыѥ	близь стыѥ	близь С(ве)тыѥ
богородицѥ	бце ты	Б(огороди)це тыч(ь)
тыѥ на оусти	на оусти	на оусти
рѣке баньске	рѣке баньске	рѣке Баньске
(ed. cit., 3)	(ed. cit., 37)	(ed. cit., 21)

---

[13] Старе српске биографије, Београд 1924, 34.
[14] Ibid., 33.
[15] Списи Светога Саве и Стевана Првовенчанога, Београд 1939, 174.
[16] Старе српске биографије, XVI.
[17] Списи Светога Саве и Стевана Првовенчанога, 11.
[18] Житије и жизан, 8.
[19] P. J. Šafařík, Památky dřevniho pisemnictví Jihoslovanův, 1851, 3.
[20] И. М. Мартыновъ, Пергаментный сборникъ XIII вѣка, хранящійся в Парижской національной библіотекѣ, Памятники древней письменности, 1880, III.
[21] Светосавски Зборник, 2, 21.

Међусобно неслагање издавача текста Првовенчаног само објашњава како је дошло до различитог превода код Костића, Башића и Мирковића, али то није довољно да се постављено питање реши.

Чињеница да на спорном месту постоји готово потпуна сагласност између читања Шафарика и Мартинова, затим да Н. Дучић у свом списку исправки Шафариковог издања[22] ово место не помиње и, најзад, околност да у непубликованом препису биографије Немањине од Првовенчаног који је по париском манускрипту направио Ђ. Даничић[23] ово место гласи исто онако као у издању Шафарика, — потстиче сумњу у тачност Ћоровићевог читања. У париском рукопису Првовенчаног (Bibl. Nat. Ms. Slave 10 F°, pag. 206 v°), спорна реч која може да утиче на смисао текста налази се на крају реда (lin. 14) и зато је њено последње слово написано изнад и стављено под титлу. По свом облику ово слово изгледа као окренуто ѥ како је, уосталом, сасвим тачно репродуковано код Мартинова а враћено у текст и разрешено као ѥ у издању Шафарика и у необјављеном препису Даничића.

Сл. 1. Последња реч у lin. 14 p. 206 V° париског рукописа житија Немањиног од Стефана Првовенчаног.

Ћоровићева интерпретација је настала, вероватно, под утицајем Јагића који је о овом месту писао „steht im Orig. ты mit einem Buchstaben unter der Titla, der entweder к oder ч sein kann“[24]. За то, међутим, нема никаквог основа. Прво, слово по својој графици потпуно одговара преврнутом ѥ, друго, начин писања слова к и ч је у овом рукопису сасвим друкчији (уп., између осталог, на ч под титлом у речи зачть — иста страна, lin. 12) и, треће, речи тычь и тыкь непознате су у српској средњевековној лексици. Најзад овакав начин писања ѥ није у париском рукопусу Првовенчаног усамљен: помињем само примере (потвара, си димитри) из повеље великог војводе Оливера манастиру Св. Димитрија у Кочанима[25].

---

[22] Н. Дучић, Словенски рукописи у Народној библиотеци у Паризу, Старине XXI, 1889, 116–126.

[23] Житие Св. Симеона или Стјепана Немање, преписао Ђ. Даничић, Архив САН, № 7328/2 ч.

[24] V. Jagić, Kritische Nachlese zum Texte der altserbischen Vita Symeonis (Stefan Nemanja's), geschreiben von seinem Sohne, dem erstgekrönten König Stefan, Archiv für slav. Phil. XXIV, 1902, 559.

[25] Фото архив САН № 8876 D 39, Lin. 8 и 10.

Према томе, спорни текст гласи: **близь светыѥ богородице тыѥ на оусти рѣкє баньскє**, што би значило да Првовенчани на овом месту ставља Богородичину цркву на ушће Бањске у Топлицу, док ју је раније локализовао на ушће Косаонице. Постоји, дакле, вероватноћа да је Првовенчани у једном од два случаја погрешно поменуо Бањску уместо Косаонице, или обрнуто, што би допуштало, можда, чак и претпоставку да је Богородичина црква уствари она грађевина која се обично назива Св. Николом као што су, уосталом, раније помишљали Валтровић и Милутиновић[26]. На сваки начин међусобни однос два помена Богородичине цркве код Првовенчаног показује да су подаци ове врсте у том извору знатно мање поуздани него што се то обично сматра, наиме, да они не претстављају сигурну основу за идентификацију двеју Немањиних најстаријих задужбина.

Археолошки извори нису сачувани ни у довољном броју ни и тако добром стању да би одговор на питање односа обнове триконхалне цркве с Немањиним подизањем Богородичиног манастира учинили лако могућим.

Иако недовољно искусан у примени археолошких метода при испитивању архитектонских споменика, већ је Д. Анастасијевић разликовао преправке које је триконхална црква у свом западном делу претрпела приликом рестаурације и већим делом успео да млађе делове одвоји од остатака првобитне грађевине[27]. Његове примедбе у овом погледу, као и нагађања о односу рестаурације према бочним компартиментима нартекса рановизантиске цркве, прецизирао је и допунио Б. Вуловић за време конзерваторских радова. Исто тако, он је потврдио Анастасијевићево мишљење да су за време обнове цркве зазидана степенаста проширења бочних конхи[28]. Грађевинским документима обнове цркве треба додати још зидану иконостасну преграду која, судећи по фотографијама из времена пре уништења овог, некада најбоље очуваног дела грађевине, свакако припада времену њене рестаурације. У оквиру конзерваторских радова, вршених 1948 год., трагано је за остацима овог иконостаса, али ископавањима нису могли бити констатовани чак ни темељи[29],што значи да су они били доста плитки. На основу старих фотографија може се о овом иконостасу учинити неколико напомена које нису без интереса за решавање постављеног питања датирања обнове цркве. Намена овог иконостаса је била не само да у култно-функционалном већ и у конструктивном погледу одвоји олтарски простор од наоса. По остацима прозора изнад средњег, највишег полукружно завршеног пролаза и траговима свода са источне стране који је ишао изнад ових пролаза а испод

---

[26] Гласник СУД 48, 1880, 460.

[27] Старинар, трећа с. 1, 1922, 50—51.

[28] Зборник заштите споменика културе, III, 1952, 57—60.

[29] Ibid., 60.

прозорчића, види се да је овај иконостасни зид имао важну конструктивну улогу при обнављању грађевине.

По начину зидања види се да је ова иконостасна преграда у триконхалној цркви подигнута од стране истих мајстора који су призидали нартекс са кулом на тзв. цркви Св. Николе, што има посебног значаја за питање релативне хронологије ових двеју грађевина. Ако је, наиме, Немања најпре саградио цркву Св. Богородице а после Св. Николе, — као што тврди Првовенчани, — то би значило да је најпре извршена обнова триконхалне цркве с једном групом мајстора, да је, затим, саграђена црква Св. Николе од стране неких других зидара и да су касније овој цркви нартекс са кулама доградили они први мајстори. А то је скоро невероватно. Судећи по начину зидања рекло би се да ранијем периоду грађења припада језгро цркве тзв. Св. Николе а млађем дозиђивање нартекса са кулама и обнова триконхалне цркве што, међутим, ствара могућности за четири сасвим друкчије идентификације, и то: прво да је црква Св. Николе старија од Богородичине, као што тврди св. Сава, те да је у време обнове триконхалне цркве извршена на старијем Св. Николи доградња нартекса са кулама; друго, да је црква код ушћа Бањске уствари Богородичина што би, као што смо видели, допуштао њен други помен у делу Првовенчаног, а да је обнављање триконхалне цркве идентично са Немањиним радом на подизању цркве Св. Николе; треће, да Немања није ни цркву изнад ушћа Бањске у Топлицу саградио већ само постојећој, дакле ранијој, вероватно византиској цркви, додао нартекс са кулом и, најзад, четврто, да се на обнову триконхалне цркве уопште не односи оно што о подизању цркве Богородичиног манастира пишу Првовенчани и Сава. Читав низ елемената који се бар привидно међусобно искључују, не дозвољава да се било која од ове четири могућности усвоји без посебног испитивања.

Против давања предности Савином житију као извору за одређивање релативне хронологије двеју настаријих Немањиних задужбина говори околност да је Првовенчани знатно исцрпнији и прецизнији у појединостима из живота Немањина пре напуштања престола, што, свакако, вреди и за онај део текста који се односи на подизање цркава у Топлици. Сам Сава вели да ће о догађајима из времена Немањине владавине писати укратко и не све по реду[80]. Чињеница да родослови и летописи стављају грађење Св. Николе пре Богородичине цркве нема значаја зато што су они, — као што је већ поменуто, — у погледу на податке о грађењу цркава сасвим зависни од Савиног дела а често чак и сведочанства свог извора препричавају напамет и произвољно. С друге стране, Дометијан, који се и иначе служио Првовенчаним, држао се његовог дела и у погледу релативне хронологије подизања цркава у Топлици[81].

[80] Списи Св. Саве, ed. В. Ћоровић, Београд—Ср. Карловци 1928, 154.

[81] Живот Светог Симеуна и Светога Саве написао Доментијан, ed. Ђ. Даничић, Биоград 1865, 7.

Млађи извори, дакле, не могу допринети да се реши питање да ли је Немања прво саградио храм посвећен Богородици или Св. Николи. Судећи по особинима два рана извора, Саве и Првовенчаног, изгледа да је овај други боље знао догађаје око подизања тих двеју цркава. Ако је тако, прва учињена претпоставка, наиме, да је најпре саграђена црква Св. Николе а да је тек касније, када је њој додан нартекс са кулом, рестаурисана триконхална црква за храм Богородичиног манастира, имала би да отпадне. Против друге претпоставке: да је црква код ушћа Бањске уствари Богородичина а да је триконхална црква била посвећена Св. Николи, говорило би постојање куле поред спољашњег нартекса цркве која лежи над ушћем Бањске у Топлицу. Изгледа, наиме, да се подизање куле уз ову цркву може довести у везу с организацијом топличке епископије којом приликом је Немањина црква Св. Николе постала катедрала. Из описа цркве у Пећи у Даниловом житију види се да куле уз припрату стоје у извесној вези са катедралним карактером цркава. Данилов биограф на опис припрате коју је заједно са кулом подигао архиепископ Данило, надовезује следеће речи: **тоу же и помость** (спрат — конјектура М. Васића[32]) **сьтвори прѣзь ню** (sc. припрату) **вь высотоу, юже именоуіеть се катихоумении, по ніемьже нти арьхиіерею вь црькові божьствьноую**[33]. Претпоставку да подизање спољних припрата са кулом треба довести у везу са катедралним карактером цркве — којој је у последње време В. Ђурић посветио посебно проучавање[34] — потврђује околност да су цркве код којих постоје ове куле биле седиште епископа (Ђурђеви Ступови у Будимљу, Госпа у Лужинама, Богородица Крајинска, Св. Никола у Топлици, Жича, Св. Петар у Бијелом Пољу, Пећ, Бањска, Богородица Љевишка а можда су то постали и Сопоћани у време Душаново када је већ постојећој цркви дозидана спољна припрата са кулом). Иако овако тумачење оставља нерешен проблем зашто извесне епископске цркве, бар у свом садашњем облику, немају таквих кула са спратом (Ариље, Грачаница), цитирани одломак из Даниловог Настављача на сасвим јасан начин доводи обредну намену просторија у кули на спрату у везу са учешћем епископа у богослужењу. Из свега тога, најзад, јасно произилази да се за terminus ante quem non доградње припрате са кулом на цркви код ушћа Бањске у Топлицу може узети година оснивања топличке епископије, дакле један догађај који се одиграо после Немањине смрти. На тај би начин била отклоњена и претпоставка идентификације ове цркве са храмом Богородичиног манастира за који се не зна да је икад служио као епископско седиште. Истовремено би на овај начин била отклоњена и нужност треће учињене претпоставке, да је Немања само обновио две старије византиске цркве.

---

[32] М. М. Васић, Жича и Лазарица, Београд 1928, 124.

[33] Животи краљева и архиепископа српских написао архиепископ Данило и други, ed. Ђ. Даничић, Загреб 1866, 370–371.

[34] Резултати његовог проучавања, нажалост, још нису објављени.

Ако се постојећи писани и археолошки извори ускладе на начин који је овде предложен, а с обзиром на несумњиву хронолошку везу између доградње кула на цркви Св. Николе и иконостасне преграде у обновљеној триконхалној цркви, добија се први поузданији ослонац за одговор на питање да ли је Немања за цркву Богородичиног манастира обновио једну византиску грађевину из VI века. Ако је, наиме, обнова триконхалне цркве извршена после оснивања топличке епископије, онда је немогуће ову рестаурацију идентификовати са Немањиним подизањем цркве Богородичиног манастира у Топлици. Трагајући за одговором на питање када почиње пракса грађења ових кула са просторијама на спрату уз епископске цркве одн. од када датирају богослужбени прописи о употреби ових просторија у оном смислу у ком их помиње Данилов Настављач, — не сме се превидети околност да код великог броја цркава које имају ове вишеспратне куле уз нартекс, оне нису саграђене истовремено са црквом, већ касније. Један од елемената за одређивање хронологије ове појаве био би цитирани опис Данилове припрате са кулом у Пећи, али је тешко рећи да ли он претставља један од ранијих случајева. Судећи по фрескама у кули Жиче и резултатима до којих је дошао В. Корać упоређујући њену конструкцију са которском Колеђатом и ексонартексом Богородичине цркве у Студеници, Жича је добила кулу већ за време Радослава, тј. тридесетих година XIII в[85]. Наравно, не само да није искључено већ је, напротив, и највероватније, да је Жича као седиште архиепископа могла прва добити спољну припрату са кулом и катихуменом, а да се остале епископске цркве уствари поводе за њом. Међутим пример подизања куле уз нартекс цркве у Пећи у време архиепископа Данила показује да су старијим црквама били одговарајући ансамбли приграђивани још и у XIV в. уколико се, наравно, не претпостави да црква у Пећи није имала кулу и пре Данила. Та околност би начелно допуштала могућност да спољна припрата са кулом, или кулама, није дозидана уз цркву Св. Николе непосредно после организације топличке епископије већ можда и нешто касније.

Одређеније се о времену те приградње а према томе о времену обнове триконхалне цркве може закључити по остацима живописа који су били очувани на зиданој олтарској прегради у триконхалној цркви. Пре свега оног што се на основу иконографије фресака на овом иконостасу која се бар делимично може реконструисати, да закључити о времену његовог подизања, — треба истаћи да српске сигнатуре које су у фрагментима биле ту прочитане упућују на једно доба свакако млађе од времена подизања Немањине прве задужбине. У свом опису остатака живописа на овом иконостасу забележио је Ризнић да су се „изнад одржатог пролаза“ сачувала „два салика у округлом пољу“. Поред једне

[85] Гласник САН, VII, 1, 1956, 78.

од ових фигура прочитао је он остатке сигнатуре стѣ прта вла...богородa[36]. Касније је Анастасијевић поред једне уништене фигуре у северној половини тада још делимично очуваног иконостаса прочитао неколико слова као грк а у другом реду с и потпуно их слободно интерпретирао као остатак царске титуле Душанове претпостављајући да је он овде био портретисан док је у јужном веома оштећеном лику који „као да држи цркву у руци“ видео тобожњег првог ктитора цркве Стевана Немању[37]. Подаци које су оставили Ризнић и Анастасијевић, мада веома скромни, довољни су да се делимично реконструише иконографија овог иконостаса. Тобожњи Душанов портре претстављао је, уствари, пророка Соломона (прк соломон) а у његовом пандану који је држао цркву у руци лако се може препознати лик пророка Давида. Пророци Давид и Соломон који се због своје везе са Благовестима сликају у живопису XIII в. на триумфалном луку због тога што се Богородица и арханђео Гаврило у то доба налазе северно и јужно од олтарске преграде, да би на каснијим дрвеним иконостасима прешли на горњи део крила царских двери, — на олтарској прегради триконхалне цркве код Куршумлије се, очигледно, налазе у једном прелазном положају.

Исто тако би на касније време упућивао, можда, и облик ове олтарске преграде. Засад наш најстарији примерак зиданог иконостаса, онај у Белој Цркви Каранској[38], од иконостаса у триконхалној цркви се разликује у горњем делу — први од њих је завршен хоризонтално и не тангира свод цркве а други је, из већ поменутих конструктивних разлога, својим горњим делом играо чак и улогу спољњег зида. По свом облику преградни зид између олтара и простора за вернике у триконхалној цркви сасвим потсећа на сличне конструкције у суседном Св. Николи, у Студеници и у Ђурђевим Ступовима, с том разликом што у нашој цркви делује као зид с три отвора, а у друге три грађевине као два висока ступца везана луцима. Између „иконостаса“ у триконхалној цркви и одговарајућих конструкција у Св. Николи, Ђурђевим Ступовима и Студеници, постоји још једна разлика која се не сме превидети. Ступци између пролаза на овом зиду су, као што се најбоље види у Студеници код које је овај део једино потпуно очуван, — примали и луке са источне стране којима је олтарски простор био подељен у три травеја. Од такве поделе у триконхалној цркви нема никаквих трагова — њен олтарски простор био је потпуно јединствен. То показује да је олтарска преграда у овој цркви свакако млађа од оне у цркви Св. Николе. Мајстори који су обнављали триконхалну цркву вероватно су имали пред очима као

[36] Старинар, 1, 1881, 150.

[37] Старинар, трећа с. 1, 1922, 51.

[38] З. Симић-Миловановић, Иконостас Беле Цркве у селу Карану и Каранска Богородица Тројеручица, Старинар, трећа с. VII, 1932, 15—35.

узор одговарајући део у цркви Св. Николе. С обзиром на то да су вероватно исти мајстори дограђивали есконартекс с кулама на цркви Св. Николе, однос облика олтарских преграда ове две суседне цркве је сасвим природан.

Најзад, проф. Св. Радојчић је био љубазан да ме упозори да је старији слој живописа на олтарској прегради у цркви код Куршумлије, коју је он видео пре рушења, по својим стилским карактеристикама био сасвим типичан за XIV век.

За датирање обнове триконхалне цркве код Куршумлије у XIV в. говорио би, евентуално, још један моменат. Ракић и Милићевић су забележили причу да је неки Турчин одн. Арнаутин са порушене триконхалне цркве пренео надгробне плоче „и други бољи материјал" и употребио их за градњу своје воденице на Топлици коју му је касније вода однела[39], а Милутиновић и Валтровић су у свом Извештају Уметничком одбору Српског ученог друштва, објављеном 1880 г. забележили, између осталог, да су у Куршумлији видели фрагменте архитектонске пластике међу којима се „од једине вредности композиције орнамената на архиволтама и онаким прозорским розетама, какве смо давно нашли на Калинићу и Руденици", и да су „сви ови фрагменти нађени у зидовима неке турске воденице у селу Шајковцу на Лабу, кад је тамо била српска војска"[40]. И поред елемената из овог извештаја који се не подударају са оним што су о „бољем" материјалу са триконхалне цркве забележили Ракић и Милићевић, мени се чини да би се у извесним заједничким мотивима могао препознати опис истог догађаја.

* * *

Говорећи о односу архитектуре јустинијанског доба са рашком школом[41], Ђ. Мано-Зиси истиче као заједничке особине издужени олтарски део, нартекс са бочним кулама или капелама и „са западне стране атријум а касније ексонартекс"[42]. Ако се овако образложена претпоставка о утицају споменика VI века на рашку школу заснива на посматрању цркве Е у Царичином граду — близнакиње триконхалне цркве код Куршумлије, или неких других византиских цркава VI века, онда оне, евентуално, имају извесне вредности мада би се и тада могле наћи блискије везе између цркава рашке школе и млађих византиских споменика[43]. Али ако

---

[39] Отаџбина, IV, св. 13, 1880, 19; М. Ђ. Милићевић, Краљевина Србија, Београд 1884, 357.

[40] Гласник СУД XLVIII, 1880, 460—461.

[41] Идеју о утицају јустинијанске архитектуре на рашку школу заступао је и G. Millet, Étude sur les églises de Rascie, L'art byzantin chez les Slaves, I, 1, 1930, 187—188.

[42] Старинар, н. с. III—IV, 1952—1953, 158.

[43] Упозоравам овде само на основу цркве Неа Мони на Хиосу из XI в. коју, изузев бочних вестибила, по диспозицији простора — што је најважније — дословно препричава план Богородичине цркве у Студеници. A. Orlandos, Monuments byzantins de Chios, II, Athènes 1930, Pl. 10.

се као missing link између јустинијанске архитектуре и рашке школе узима обнова триконхалне цркве код Куршумлије — а то је за питање да ли је она рестаурисана у XII в. или касније, од највећег значаја — онда елементи на којима се поменуте претпоставке заснивају уствари уопште и не постоје. Издужени олтарски део у цркви код Куршумлије био је за време ове обнове новоподигнутом олтарском преградом подељен на два дела, капеле поред нартекса биле су срушене или бар нису обновљене, а ексонартекс уопште није био формиран без обзира да ли је црква јустинијанског доба код Куршумлије уопште имала атријум као црква Е у Царичином граду — што досад није могло бити утврђено — или не.

Напротив. Однос плана ове триконхалне цркве према основама грађевина рашке школе упућује на сасвим обрнуте закључке. Триконхална црква код Куршумлије ни по облику свог првобитног плана, а ни по основи после рестаурације нема ништа заједничко са планом цркава рашке школе. Ако се закључивања на основу анализе плана уопште могу вршити, цркви Немањиног Богородичиног манастира би по својим облицима много више одговарала црква изнад самог ушћа Косаонице у Топлицу чији су остаци случајно пронађени пре више од тридесет година, а дефинитивно откопани и конзервирани 1948 г.[44]. Ова једнобродна црква с полукружном олтарском апсидом и нартексом би се без икаквих тешкоћа могла довести у везу са једном групом споменика Немањиног доба[45], док би се у остацима откопаног комплекса грађевина око ње можда могли препознати остаци других грађевина Богородичиног манастира[46].

До разумевања облика плана триконхалне цркве и могућности да се распоред простора који он одређује почне опет користити у богослужбене сврхе, могло је доћи тек после увођења оног литургичког програма који је изазвао појаву триконхалног плана у Моравској школи[47]. Ако би се уопште смело — пре него што та питања буду више објашњена — закључивати да је иза реформе богослужбених прописа, коју одражава увођење триконхалног плана у српској црквеној архитектури у време кнеза Лазара, стајао неки покрет, онда би се обнављање рановизантиске триконхалне цркве код Куршумлије могло, можда, везати чак и за извесне личности. Топлички митрополит Јован који је резидирао

[44] Зборник заштите споменика културе, III, 1952, 60—62, сл. 11 и 12.

[45] „Приморски тип мале једнобродне базилике без кубета преовлађивао је у нашој старој архитектури, географски у рашкоме крају а хронолошки у рашкој епоси" — А. Дероко, Неколико црквица приморског типа, Гласник Скоп. Н. Д., XIV, 1935, 213.

[46] Светосавски зборник, 2, 21

[47] Ђ. Стричевић, Улога старца Исаије у преношењу светогорских традиција у моравску архитектонску школу, Зборник радова Визант. инст. САН, 3, 1955, 221—232.

у цркви Св. Николе у време извођења ове реформе био је брат Стефана и Лазара Мусића[48], ктитора Нове Павлице, једне од првих цркава подигнутих у Србији по новом литургичком програму.[49] Нова Павлица је свакако доказ да је овај покрет имао утицаја на браћу Мусиће. Али без обзира на сву уздржљивост у закључивању коју отсуство непосреднијих доказа препоручује, види се да елементи који се односе на обнову триконхалне цркве говоре за знатно касније време од оног у коме је Немања подизао своје прве задужбине.

Против идентификације обнове триконхалне цркве код Куршумлије са подизањем Богородичиног манастира говори, најзад, — или, можда, пре свега, још један моменат. Најстарије засад познате цркве у средњевековној Србији које су подигнуте обновом старијих византиских грађевина датирају из краја XIII или поч. XIV в. Обнављање цркава узима маха нарочито за владе краља Милутина. Изгледа да ова појава није лишена извесне политичке подлоге. Држава првих Немањића се афирмирала еманципацијом од Византије, док од Милутиновог доба све више почиње снажити схватање о везама са Византијом. Отада и на новоподигнутим грађевинама преовлађују утицаји византиске архитектуре и уопште се на свим подручјима културног живота почиње осећати извесна преоријентација у том смислу. Тежња српских владара XIV в. да увођењем византиског дворског церемонијала, титула итд.[50] прикажу своју владавину као саставни део или наставак византиске власти, оставила је и на пољу уметности дубоке трагове. Један од њих је однос према споменицима старије византиске архитектуре. Изгледа да ово треба имати на уму да би многа збивања у историји старе српске уметности била јаснија него досада.

Као што су наша разматрања доказала, триконхална црква код Куршумлије вероватно није у том погледу никакав изузетак.

---

[48] Millet — Pargoire — Petit, Recueil des inscriptions chrétiennes de l'Athos, 1904, № 69, p. 22; Уп. Старинар IX, 1892, 117—119.

[49] О времену подизања Нове Павлице — Ђ. Стричевић, Хронологија раних споменика моравске школе, Старинар, н. с. V—VI (у штампи).

[50] Вл. Мошин, Византиски утицај у Србији у XIV веку, Југословенски историски часопис, III, 1937, 147—160.

ĐORĐE STRIČEVIĆ

LA RESTAURATION MÉDIÉVALE DE L'ÉGLISE PALÉOBYZANTINE PRÈS DE KURŠUMLIJA

(Résumé)

Dans le Recueil des travaux de l'Institut d'Études byzantines No. 2, p. 179—198, l'auteur a démontré que l'église en triconque près de Kuršumlija a été édifiée au 6e siècle, et non vers la fin du 12e, comme on le croyait d'après l'identification de ce monument avec l'église du monastère de Notre-Dame qu'on supposait érigé par le grand Župan Stefan Nemanja. Cette indentification était fondée seulement sur le récit de Stefan Prvovenčani, fils et biographe de Nemanja, qui donne sur l'endroit de ce monastère deux informations mutuellement différentes ce qui en diminue beaucoup la valeur. Partant de ce fait, l'auteur conclut que Nemanja n'avait même pas restauré cette église puisque son fils devait savoir avec plus de précision l'endroit où se trouvait cette fondation.

Pourtant, l'église avait été restaurée au Moyen-Age, mais les découvertes archéologiques qui la concernent n'indiquent pas, eux non plus, le 12e siècle. En fait, pendant cette restauration, on a édifié un mur à trois ouvertures, qui séparait l'autel du naos et qui d'après le procédé de la construction appartient au temps de l'édification de l'exonarthex à tours de l'église voisine de St. Nicolas. Il semble que pour la chronologie de la restauration de l'église en triconque l'édification de l'exonarthex de St. Nicolas peut apporter quelque clarté. Il paraît qu'il avait été édifié après 1219, c'est-à-dire après la fondation de l'épiscopat de Toplica. Cette constatation confirme aussi que Nemanja n'a pas pu restaurer l'église en triconque puisqu'il était déjà mort (en 1200). L'iconographie des fresques qui s'étaient conservées sur la clôture de l'autel — aujourd'hui aussi complètement détruite — d'après le caractère de leur style indiquait de même une époque plus basse, puisque la plus ancienne couche des fresques appartenait au 14e siècle. Cette clôture d'autel rappelait par sa forme les constructions semblables dans les églises de la fin du 12e et du commencement du 13e siècle, mais ses fonctions structurales avaient été de quelque manière réduites.

D'après les notes des voyageurs de la fin du 19e siècle, l'auteur a suivi la voie de quelques fragments de la sculpture architecturale provenant de l'église en triconque. On comparait ces fragments avec la décoration sculpturale des églises de l'école de la Morava de la fin du 14e siècle, — époque à laquelle on recommence à bâtir des églises au plan en triconque, — et l'auteur en conclut que l'église près de Kuršumlija pouvait être restaurée à cette époque.

En terminant l'auteur souligne le fait que ce n'est que vers la fin du 13e siècle, qu'on commence, en Serbie, à restaurer les monuments byzantins détruits, en édifiant à l'aide de leur vestiges des églises nouvelles. Il semble que certaines raisons politiques ont influencé ce mouvement. Par l'émancipation de la domination byzantine, l'État des premiers Nemanjićs est devenu indépendant, mais à partir du 14e siècle les relations avec Byzance se renouent et deviennent plus intenses. Les soins envers les monuments byzantins plus anciens ne présentent qu'un aspect du nouveau mouvement culturel orienté en ce sens.

Сл. 2. Источна страна олтарске преграде у триконхалној цркви*.
Fig. 2. Clôture du sanctuaire — côté oriental — de l'église en triconque.

Сл. 3. Јужна кула ексонартекса цркве Св. Николе.
Fig. 3. Tour méridionale de l'exonarthex de St. Nicolas.

* Слике 2 и 3 љубазно ми је ставио на расположење проф. Ђ. Бошковић.

Зборник радова С.А.Н. XLIX — Византолошки институт, књ. 4
Recueil des travaux de l'Acad. Serbe des Sc. XLIX —
Institut d'Études Byzantines, № 4

С. РАДОЈЧИЋ

ФРЕСКЕ МАРКОВОГ МАНАСТИРА И ЖИВОТ СВ. ВАСИЛИЈА НОВОГ

Фреске Марковог манастира много су помињане у литератури захваљујући највише једној забуни коју је изазвао Иван Јастребов. Свакако под сугестијом ранијег описа Марковог манастира, из године 1873, од Панте Срећковића, Јастребов је, 1884 године, изнео претпоставку да је у првом реду фресака ове „фамилијарне гробнице Мрњавчевића" насликана „галерија слика дома Немањића", признајући да су натписи уз ликове уништени „те се не може ни један прочитати".[1] Хипотеза Јастребова о постојању галерије српских владара у Марковом манастиру навела је 1894 године скопског бугарског митрополита Максима да учини неопростиву грешку: по његовом наређењу цели је најнижи појас фресака са „портретима" премазан масном бојом. Већ 1912 године извршени су први покушаји чишћења премазаних фресака и том приликом Андра Стевановић је очистио првих пет загонетних ликова на источном делу северног зида; тек 1932 године очишћен је цели доњи појас,[2] тада се показало да је масном бојом било прекривено 28 фигура. Првобитни фриз имао је 32 фигуре; наиме, на западном делу северног зида сасвим су уништене 4 фигуре пре премазивања. Распоред свих ликова прве зоне — у храму и припрати — показан је на цртежима који су израђени после чишћења 1932 године (сл. 1, 2 и 3).

Професор Мирковић је, већ по ликовима које је очистио А. Стевановић, тачно констатовао да загонетна поворка почиње на источном крају северног зида са Деисисом у коме су Христос и

[1] Јастребов, И., Наставак бележака из мог путовања по Старој Србији. Гласник Срп. Ученог Друштва, књ. 57, Београд 1884, 56. Веома критичке примедбе на ове ране описе Марковог манастира, нарочито на Срећковићеве податке, дао је И. Руварац cfr. Зборник И. Руварца, Посебна Издања СКА, књ. CIII (1934). 166—170.

[2] Мирковић, Л., Новооткривене фреске у Марковом манастиру код Скопља, Гласник Скопског научног друштва, XII, (1933), 181—191.

Богородица приказани као цар и царица.[3] Сви даљи покушаји професора Мирковића да остале учеснике поворке протумачи текстовима псалама нису били нарочито срећни. Према хипотези Л. Мирковића из 1925 године, лево од Богородице — царице требало би да стоје: Давид, Соломон, Ровоам... Основну идеју иконографске садржине фигура у првој зони Л. Мирковић је доста јасно наслутио истичући, да Велики вход у олтару и Деисис са „поворком царева" у храму и припрати сачињавају целину. Ипак, још под утиском прве хипотезе о портретима, Л. Мирковић 1925 године претпоставља да ће се под слојем масне боје наићи на портрете Вукашина и његове породице. Чишћење фресака 1932 године навело је проф. Мирковића на знатно уздржљивије формулисање закључака. Као сигурни познавалац иконографије, он констатује да се Марков манастир „издваја у многом чему између осталих старих српских цркава, па ево и читавом галеријом лица, која не можемо да разјаснимо и за која не можемо да кажемо кога приказују".[4] Држећи се старе хипотезе, проф. Петковић у „Прегледу црквених споменика кроз повесницу српског народа", у одељку о Марковом манастиру,[5] пише да „несумњиво ових 26 лица претстављају ктиторе и чланове њихове породице, ну како њихових сигнатура нема, није могућно идентификовати их".

Прве податке за идентификовање личности у богатој одећи у првом појасу фресака Марковог манастира пружиле су фреске доњег слоја у црквици св. Николе над Треском. Сасвим слично одевени младићи са нимбовима сигнирани су у Св. Николи јасно као свеци. Иста поворка светаца у принчевским оделима постоји у Трескавцу;[6] она се понавља и у Костуру, у цркви св. Атанасија са фрескама из 1384—1385 године[7]. Та заиста необична тема: свеци у одећи принчева са Христом — царем и Богородицом — царицом, створена је у Македонији у другој половини XIV века и то под утицајем једног текста који је у то доба у Македонији, изгледа, био нарочито много читан.

Текст Живота св. Василија Новог коришћен је у историји уметности највише у коментарима илустрација Страшног суда и сцена које су показивале пут душа на онај свет[8]. Међутим, исто дело инспирисало је уметнике и при сликању других тема. Надам се да ћу доказати да је целокупна неуобичајена концепција распореда и садржине фресака у Марковом манастиру у првој зони олтара,

---

[3] Мирковић Л. и Татић Ж., Марков манастир, Нови Сад, 1925, 38—39.

[4] Гласник Скопског Научног друштва XII (1933), 191.

[5] Петковић, В. Р., Преглед црквених споменика кроз повесницу српског народа, Београд, 1950, 181.

[6] Према податку који ми је ставио на расположење В. Ђурић, асистент Философског факултета.

[7] Πελεκανίδης, Στυλ., ΚΑΣΤΟΡΙΑ, Θεσσαλονίκη 1953, 150—152.

[8] Radojčić, S., Stare srpske minijature, Beograd 1950, 35—36.

храма и припрате и у слепом кубету припрате, у суштини илустрација свечаности у Новом Јерусалиму, како су оне описане у Животу св. Василија Новог[9].

Проф. Мирковић тачно је утврдио да небеска литургија, Деисис и поворка њему загонетних личности сачињавају целину. Необичност овог смештања и повезивања тема заиста је упадљива кад се узме на ум да је небеска литургија и пре Марковог манастира и касније заузимала увек исто место у куполи: у Хиландару, Старом Нагоричину, Пећи (у Богородичиној цркви), Грачаници, Леснову и Раваници. Распоред и садржина фресака у Марковом манастиру претстављају драгоцени извор за упознавање символичне вредности црквене архитектуре у нашој уметности друге половине XIV века. Однос садржине зидне слике према архитектури био је често проучаван у историји византиске уметности[10]. Јасну и кратку дефиницију принципа зидне декорације византиских цркава дао је недавно А. Грабар[11]. Он истиче, пре свега, да су црквени писци, већ од IV века, цркву упоређивали са небеским Јерусалимом; од IX века „le choix et la distribution des sujets y sont soumis à une ordonnance rigoureuse qui, en plusieurs versions différentes, obéit toujours à une même idée générale: toutes les peintures d'une église figurent le Royaume de Dieu ...“. У свим детаљним описима система распореда византиског зидног сликарства истиче се како је садржина фресака, или мозаика, у средњевизантиској уметности била хоризонталним појасима подељена на горње небеске сфере и доње зоне које илуструју догађаје и личности земаљске цркве. По том принципу декорисане су све наше велике цркве XIV века и по том принципу стављана је небеска литургија у калоту куполе, око Христа Пантократора.

Делимично се и распоред фресака у Марковом манастиру држи оштег правила. У главном кубету је попрсје Пантократора, у пандатифима су јеванђелисти, у највишим зонама и на сводовима сликани су велики празници. Све до најниже зоне садржина фресака у Марковом манастиру поклапа се са распоредом живописа у осталим црквама из друге половине XIV века. Неслагање почиње са небеском литургијом у приземном појасу[12]. Који су разлози навели мајсторе Марковог манастира да небеску литургију скину

[9] Главни рукопис Живота св. Василија Новог № 104 Београдске Народне Библиотеке, имао је запис писан у држави ћесара Војихне. Сама биографија настала је у цариградској средини, вероватно у X веку. О издањима грчког текста cfr. K. Krumbacher, Geschichte der byzantinischen Literatur, 1897, 194 и 197.

[10] Giordani, E., Das mittelbyzantinische Auschmückungssystem als Ausdruck eines hieratischen Bildprogramms, Jahrbuch d. österr. Byz. Ges., I, Wien, 1951, 103—134. Чланак се ослања углавном на резултате књиге О. Демуса: O. Demus, Byzantine Mosaic Decoration, London, 1947.

[11] Symbolisme cosmique et monuments religieux, Musée Guimet, Paris, 1953, (одељак А. Грабара) I Texte, 65—72; II Illustrations pl. XXXIII—XXXVIII.

[12] Ово неслагање не долази сасвим изненада. Већ у Леснову, у ниши ђаконикона, појављује се Христос у сакосу с омофором, дакле Христос архиепископ у првој зони, само у споредној апсиди, док у Марковом манастиру прелази у главну.

из „небеске зоне" куполе на земљу? Чини ми се да ће на то питање дати одговор ближе упоређење фресака прве зоне са текстом Живота св. Василија Новог.

У тексту Живота св. Василија Новог, по издању Стојана Новаковића, у глави CVII, описује се шта се десило „кад се завршило збориште грешних"[13]. Господ је, прича се, затворио врата оног светог града, сео на престо и заповедио да се пред њега донесе сва „схватљива" (γνωστός, intelligibilis) и небеска одежда, коју су одиста пред њим положили. Позвани су свети који су од руке господње, сваки појединачно, примили чинове и части. Прва је добила Богородица венац и одећу, багреницу царску и разна одела, сваке врсте и боје. Као што се види, апокриф описује примање венца сасвим према обичају византиског церемонијала; то је добијање „coronae triumphalis"[14] У CVIII и CIX глави наставља се опис исте церемоније: Христос дели венце, престоле и одећу апостолима, венце и одећу осталим свецима. У CX глави описује се лепота цркве небеског Јерусалима по којој јуре красни младићи као ђакони. До овог места текст је објашњавао порекло дворске одеће на личностима прве зоне. Од овог места текст описује насликане призоре. Кад су младићи (анђели), наставља се у CX глави, све припремили, повикаше: „Благослови, Владико". Христос седе на престо и позва све „одабране" у цркву његове славе да служе. Тај Христос на престолу, одевен у царску одећу, насликан је на источном делу северног зида[15]. И тада, описује се у истој глави, Богородица изађе из пребогатог стана своје славе и стаде „о деснују свога сина", одевена божанском одећом са венцем који јој је даровао син. Тачно онако како је приказана на фресци[16]. Без сваке сумње, Богородица — царица пред Христом — царем схваћена је као невеста из 44 псалма, што је већ приметио и детаљно прокоментарисао проф. Мирковић. Исти, изгледа у XIV веку популарни, стихови о Богородици — царици цитирају се и у Душановој повељи Хиландару, из године 1348[17]. Крај CX главе сасвим се поклапа са фрескама прве зоне у храму и припрати. После Богородице, прича се, дошли су (на службу) апостоли светлећи неизрецивом светлошћу и сви преподобни и праведни. Почетак CXI главе описује фреске у олтару, саму небеску литургију. Господ је, прича се у апокрифу, сишао с престола да обави службу. Херувими и серафими, летећи, служили су му пе-

---

[13] Живот св. Василија Новог, ed. Ст. Новаковић, Споменик СКА XXIX, Београд, 1895, 104 sqq.

[14] Nordström, C. O., Ravennastudien, Stockholm, 1953, 85.

[15] Мирковић — Татић, o. c., сл. 38. Анђели чувари иза престола Христовог стоје сасвим према пропису церемонијала као ostiarii или silentiarii cfr. Nordström, o. c., 87.

[16] Мирковић — Татић, o. c., сл. 38.

[17] Miklosich, F., Monumenta serbica, Viennae, 1858, CXVIII, 140. Сам иконографски мотив „Претста царица" појављује се у сликарству тек у другој половини XIV века: у Марковом манастиру, Зауму, Минхенском псалтиру, у св. Атанасију у Костуру итд.

вајући; остали анђеоски чинови стајали су око олтара ... сви су певали, док су једни анђели водили, други су им одговарали. Као најсвечанија церемонија литургије насликан је Велики вход[18]. Стефанеску је приметио у „входу" Марковог манастира једну занимљиву појединост. Међу учесницима поворке која излази из олтара насликани су и епископи, они носе путир, крст и јеванђеље — иако по литургиским прописима епископи приликом входа не излазе из олтара[19]; овај детаљ показује како се у небеској хијерархији смањују земаљски чинови — тек иза анђела свештеника и анђела ђакона сликају се св. Василије Велики, св. Јован Златоусти и остали црквени оци. Причешће, које се описује на крају CXI главе, није илустровано у доњој зони, већ је — одвојено сценама Богородичиног акатиста — стављено тек у трећи појас фресака, тачно изнад Христа првосвештеника из входа, али ипак у саставу посебног циклуса мука Христових.

Непрекинута веза између текста Житија св. Василија Новог, од главе CVII до CXII и фресака у првој зони Марковог манастира, јасно показује две основне чињенице: прво, да цели доњи појас фресака претставља небеску литургију у цркви новог Јерусалима, и друго: да су личности у принчевским оделима светитељи којима је Христос даровао дворске чинове и дворску одећу и који присуствују небеској литургији. Сличне идеје о небеском двору, о Богородици — царици и светитељима дворанима постојале су у хришћанској литератури и уметности од краја V века. У суштини, мозаици најнижег појаса у равенском Сан Аполинаре Нуово тумаче идеју, веома сличну садржини фресака прве зоне у Марковом манастиру[20].

Следећа глава CXII у Житију показује да се садржина првог појаса фресака у Марковом манастиру не закључује са поворком светитеља у принчевским оделима. Писац апокрифа наставља: по том изађоше из цркве сви свети и све кћери Новог Јерусалима и заједно са Христом одоше у палату Сиона у којој су биле постављене трпезе за апостоле, пророке, светитеље и за сваки лик светих према њиховом броју. И ова гозба у палати Сиона илустрована је у Марковом манастиру, иако се она никако не спомиње у стручној литератури. На крају пасуса о живопису припрате проф. Мирковић само са неколико речи описује слепо кубе: „У полукугластом своду припрате, горе у врху је слика Господа Исуса Христа као пантократора. Христос седи на кугли и благосиља обема рукама. Око Спаситеља свуда унаоколо је круг анђела".[21]

---

[18] Мирковић — Татић, о. с., сл. 34—37.

[19] Stefănescu, J. D., L'illustration des Liturgies dans l'art de Byzance et de l'Orient, Bruxelles, 1936, 74—75.

[20] И Nordström дајући разне варијанте тумачења равенских поворки закључује „dass man sie sich am himmlischen Hofe vorstellen muss", о. с., 83.

[21] Мирковић — Татић, о. с., 72.

Сцена је, међутим, знатно компликованија. Пре свега, у калоти није Пантократор на кугли, већ Христос сигниран као Ἡ ἐνυπόστατος τοῦ θεοῦ λόγου Σοφία.[22] Христос као инкарнација Речи и Мудрости приказан је како седи на дуги; под ногама су му престоли (сл. 9). Око Христа, у прстену, насликани су херувими, анђели и цар Соломон са свитком у руци на коме пише: „Премудрост сазида себи кућу и отеса седам стубова...". (Приче Соломонове, 9, 1—2).[23] Око прстена са анђелима и Соломоном насликано је девет хорова (патријарси, ђакони, жене, монаси итд.). Хорови захватају западну, северну и јужну страну, а на источној насликана је велика трпеза коју чувају два анђела (сл. 6). На трпези стоје патена с хлебом и путир с вином. Изнад трпезе је натпис, у три реда, скоро потпуно уништен. На левом крају другог реда може се читати: **И посла свое раб...** Срећом исти натпис, добро очуван, налази се у кабларском Никољу,[24] он тамо, према читању проф. Петковића, гласи: **И трѣбоующимь рече Ума: придѣте и ꙗдѣте мои хлѣб. И посла свое раби сазивлю на чашꙋ иже...**

Текст је узет из Прича Соломонових (9, 3—5).[25] На источном и западном зиду, испод трпезе и хорова (сл. 7 и 8), насликани су млади светитељи у богатим одећама, искићеним бисером; они уздигнутих глава и испружених руку посматрају призор изнад њих, Код тројице могу се читати натписи: св. Филимон, испод хора светих ђакона (сл. 8), и испод трпезе лево св. Мануил и св. Савељ и иза њих сигурно св. Исмаил, пошто се сва тројица празнују заједнички 17 јуна.

Садржина CXII главе Живота св. Василија Новог тачно се наставља са фреском трпезе. У почетном пасусу који сам навео описује се како су светитељи после небеске литургије позвани на гозбу. За трпезама они су јели „бесмртна јела" и опијали се „неким божанским пијанством". Духовном изменом мењали су се испуњавајући се премудрошћу и благодати скривених тајни духовних.[26] Текст апокрифа који се и иначе често ослања на пасусе Светог писма, на овом месту скоро препричава девету главу Прича Соломонових. Трпеза припремљена за гозбу замишљена је као трпеза Премудрости и тако је цитатом у натпису обележена.[27] Слика гозбе у Марковом манастиру претставља уствари позив на

[22] О теолошком значењу ἡ ὑπόστασις — cf. Ф. Гранић, Одговори охридског архиепископа Димитрија Хоматијана. Светосавски зборник књ. 2, СКА, Пос изд., књ. CXXV, Београд 1939, 177.

[23] Натпис је на грчком: Н ΣΟΦΙΑ..,

[24] Петковић, В. Р., Старинар 1911 (1914), 183–184.

[25] При читању ових испремештаних стихова помогао ми је проф. Д. Глумац, коме се и на овом месту најлепше захваљујем.

[26] У другом рукопису: божијих, cfr. Споменик, XXIX, 106.

[27] Исто у Дечанима cfr. В. Р. Петковић, Дечани II, Беогр. 1941, 50.

гозбу. Трпеза је постављена, анђели позивају свете који у строгом реду, уздигнутих руку, прилазе. Знатно компликованију илустрацију истог догађаја, само по Причама Соломоновим, без утицаја текста Житија св. Василија Новог, показује једна новгородска икона из првих година XV века, која се сада налази у Историском музеју у Новгороду. И на руској икони скупљени су хорови светих, Софија је претстављена као девојка, али је сцена гозбе нарочито детаљно обрађена; види се припремање пића и хране, богато постављена трпеза и веома жива сцена: анђели који деле храну и пиће и блажени који једу и пију.[28] Апокриф, којим се мајстори Марковог манастира инспиришу, даје скоро парафразу 5-ог и 6-ог стиха девете Приче Соломонове;[29] само што текст Живота одређеније дефинише духовну храну као премудрост и тајне божије (духовне), а сликар иде даље и сликом још прецизније описује врсте духовне хране на овој гозби. Да учесници гозбе уживају у сазнању мудрости показано је недвосмислено монументалним ликом Христа-Логоса и Мудрости и натписом изнад трпезе; међутим „скривене тајне", које се у тексту Живота наводе, тако су и на фресци заиста скривене, да се без упоредног материјала не би могле ни препознати.

Круг око Христа на дуги подељен је на 16 сегмената. У сваки други сегмент стављен је по један серафим, њих је, према томе, осам. Између серафима стављени су анђели који својим рукама носе круг у коме је Христос; тих анђела има седам. Место осмог анђела стављен је, испод Христове деснице, цар Соломон. Седам анђела који држе круг насликано је и у кабларском Никољу, на фрескама XVII века, и они су тамо тачно обележени као седам дарова Духа светога,[30] који се у тексту Живота спомињу доста загонетно као „благодети скривени тајни". Исти призор као у Марковом манастиру и Никољу поновљен је на своду морачке проскомидије, из XVII века. Н. Л. Окунев описује ту композицију: у медаљону Христос, млад, на дуги, око медаљона седам анђела обнажених са платнима око бедара, који су сигнирани као: дух стида, дух разума, дух страха божијег, дух крепости итд.[31] (сл. 5).

Монах Григорије, држећи се основне идеје о сличности између небеског и земаљског дворског живота, изводи учеснике обеда после гозбе у врт, у рај. После повратка из врта у град,

---

[28] Kjellin, H., Ryska Ikoner, Stockholm, 1956, сл. 145 и 148; стр. 260—262. О истој икони: История русскаго искусства, III, Москва 1955, 588—89; о једном старијем руском рељефу Премудрости cfr. Каталогъ собрания А. С. Уварова, отд. VIII—XI, Москва, 1908, 26—28, сл. 13.

[29] Исти текст започет је, грчки, и на отвореној књизи која стоји испред Христа-Мудрости у припрати охридске Богородице Перивлепте.

[30] Петковић, В. Р., Старинар 1911 (1914), 183—184.

[31] Окунев, Н. Л., Монастыр Морача в Черногории, Byzantinoslavica, VIII, 1939—46, 131. Сличан мотив обнажених анђела око Христа појављује се већ у XIV веку, у олтарској куполи баптистерија млетачког Св. Марка, само што тамо призор тумачи другу садржину.

праведници (у CXIII глави) моле Христа да им дарује цркве и станове. Та молитва, како је изнесена у Животу, састављена је тако да може, од речи до речи, да послужи као препорука ктитора који моле да им се дарује место у Новом Јерусалиму као награда за то што су „у оном сујетном свету“ подизали цркве у којима су се окупљали, певали и величали Божију силу и славу. Даље се прича како је Христос услишао молбу и узнео се на небо; сав се ваздух упалио снежно белим пламеном „и оудрьжа на дльвѣ и по семь авие вьзет се на небеса“.[32]

Тај Христос на дуги који, по речима апокрифа, својом свесилном десницом благосиља исток и запад, север и југ, ефектно завршава у калоти припрате дуги опис свечаности Новог Јерусалима, који је започет десно од олтарске преграде на северном зиду, у првом појасу фресака. Вешто изведена градација од Христа „цара царевима“ и Христа „великог архијереја“ до Христа оличења Логоса спроведена је скоро дословно према описима небеских свечаности. Са педантном логиком, поступно, од описа земаљских познатих обреда прелази се на тумачење мистичне гозбе и завршава се са монументалном визијом Христа-мудрости. Са „Вазнесењем“ Христовим из раја у царство небеско завршава се радња апокрифа, али се у CXVI глави додаје још један опис у коме се нарочито објашњава мисао о Христу-Логосу. Ту се прича о поновном појављивању Христа „пред вратима“ кад он долази да позове најодабраније у своје царство. Григорије истиче како је Христос стао на „велика врата“ небеска. Теолошки саветник сликара у Марковом манастиру означава тог Христа као Реч и Мудрост и целу сцену очевидно везује за садржину осме Приче Соломонове (8, 1—5).[33]

Од IV века Мудрост осме Приче Соломонове везује се за Христа.[34] У старом српском сликарству иконографија Мудрости доста је разнолика. У Сопоћанима Христос — Премудрост показан је као дечак у јерусалимском храму, испред седам стубова мудрости који су на западу од времена Хонорија Отенског (Honorius Augustodunensis, прва половина XII века) тумачени као символи седам дарова Св. Духа;[35] доста често се Мудрост у старијој српској уметности сликала као девојка, као антична персонификација Софије,[36] ипак је, изгледа, најчешће претстављан Христос као инкарнација Премудрости. Христос као божанска мудрост

---

[32] Живот св. Василија Новог, ed. С. Новаковића, 107.

[33] „Не виче ли мудрост? и разум непушта ли глас свој... Код врата, на уласку у град, где се отварају врата, виче: вас вичем о људи“.

[34] Florowsky, G., Christ, the Wisdom of God in byzantine Theology, VI Congr. intern. d'études byzantines, Résumés, Paris 1940, 256.

[35] Watson, A., The early iconography of the Tree of Jesse, Oxford, 1934, 102, 103.

[36] Радојчић, С., Улога антике у старом српском сликарству, Гласник Државног музеја, Сарајево, 1946, 39—50.

сликом је најмање у целој каснијој византиској уметности, али је карактеристично да се ова тема нарочито негује на тлу Македоније и Србије у XIII и XIV веку.[37] Стефанеску почиње своје излагање о иконографији Мудрости са фреском у Св. Клименту Охридском.[38] Не улазећи у компликовано филозофско и теолошко тумачење значења Речи и Мудрости,[39] истичем само доказану чињеницу, да су цркве св. Софије првобитно посвећене Христу. Према томе и охридска Св. Софија била је посвећена Христу-Премудрости и Речи. Та околност да је катедрална црква охридске архиепископије била посвећена Премудрости могла је свакако да утиче на неговање иконографске теме Премудрости на њеном подручју. Занимљиво је само, да очуване фреске Премудрости из краја XIII и из XIV века (Охрид, Хиландар, Грачаница, Дечани) не показују неку утврђену иконографску формулу. На њима се најчешће Христос показује као Анђео Великог Савета (μεγάλης βουλῆς ἄγγελος),[40] са крилима. Христос као анђео Великог Савета, тј. као Мудрост, заузима у охридској Богородици Перивлепти (Св. Клименту) тачно исто место као и Христос-Логос у Марковом манастиру, у слепом кубету припрате. У Марковом манастиру Христос је приказан у свом обичном изгледу, али га сигнатура јасно обележава као оличење Речи. Према томе, не би се могло претпоставити да је у Охриду постојала нека одређена икона, или фреска, Премудрости која би служила као обавезни иконографски узор.[41] Колико год је иконографски изглед Премудрости у нашим крајевима неутврђен, садржина теме веома је јасна. Иванка, расправљајући о имену цариградске Св. Софије, остаје у недоумици: „was der ursprüngliche Sinn des Titels Hagia Sophia war: Wort Gottes — Zweite göttliche Person, oder die unpersönliche „göttliche Weisheit", der Inbegriff der Schöpfung und die Quelle alles Geschaffenen..."[42] У Марковом манастиру је јасно Логос друго лице св. Тројице, бог Син. Аргументи из XIV века не могу се употребљавати за тумачење имена цариградске Св. Софије — то је уосталом јачим доказима већ утврђено — али се у самом смештању Христа Логоса на дуги у

[37] Покушаји К. Чечелија (Cecchelli) да лик Богородице у олтарској апсиди доведе у везу са персонификацијом Мудрости нису прихваћени у критици. О целом проблему, са најновијом литературом, cfr. Grabar, A., Études critiques: II Iconographie de la Sagesse Divine et de la Vierge, Cahiers archéologiques, VIII, Paris, 1956, 254—261.

[38] Stefănescu, o. c., 140, pl. XCVIII.

[39] Старију литературу наводи Стефанеску; о питању појма Софије поред наведеног чланка Флоровског cfr.: Ivánka E., Die Trias Sophia-Dynamis-Eirene, VI congr. intern. d'études byzantines, Résumées, Paris, 1940, 102—104.

[40] Исаија, IX, 6. О Христу као анђелу Великог Савета cfr. Scheidweiler, Paulikanerprobleme, Byz. Zeitschr., Bd. 43, Heft I, 1950, 28.

[41] Не би било сувише смело довођење у везу фреске Филоксеније Аврамове у Св. Софији са именом саме катедрале. Јако истакнута Trias (Sophia, Dynamis, Eirene) заузима врло угледно место у распореду живописа, а сам Христос, као Софија (друго лице св. Тројице) јасно је обележен крстастим нимбом.

[42] Ivánka, o. c., 103.

калоту слепог кубета Марковог манастира показује веома одређено угледање на старије узоре, на Христа анђела Великог Савета из слепе куполе охридске Перивлепте, из године 1295. У старијем византиском монументалном живопису у главном кубету сликано је Вазнесење. Тек у млађем систему сликане декорације, који се искристалисао после иконоборства, ставља се у калоту главног кубета Пантократор.[43] У Перивлепти и Марковом манастиру у слепом кубету припрате појављује се сцена мистичне садржине која својом симболиком и формалном уметничком обрадом претставља неке врсте „небеско Вазнесење" — стапајући у себи, као што се види из наведених места из Живота св. Василија две сцене теофаније после Суда: сцену узношења и сцену примања одабраних у царство небеско.

Мајстори Марковог манастира уобличили су у уметности друге половине XIV века једну целину која импонује и као садржина и као слика. Сагледана у својој повезаности од Христа архијереја у главној апсиди до Христа-Логоса у куполи припрате, ова тема изазива заиста снажан утисак. Фрагменти сличних концепција у садашњем Св. Клименту охридском, у Св. Николи на Тресци, у Трескавцу и Костуру, упућују на претпоставку да је ова тема — у монументалном облику сачувана у Марковом манастиру — сазрела у Македонији у другој половини XIV века. Сувише компликована и сувише супротна уобичајеним решењима сликане црквене декорације, ова велика тема Марковог манастира није се, изгледа, касније никада у целини поновила.

Учени саветодавац мајстора краља Вукашина морао је бити из редова образованих клирика са територије Македоније. Међутим, главни мајстор са помоћницима који на истом слоју фресака пишу грчке и словенске натписе могао би да буде један од следбеника оних сликара који су око 1340 радили у Дечанима. Свечаности Новог Јерусалима у Марковом манастиру сликао је исти мајстор који је у истој цркви сликао плач Рахилин и фреске мука Христових, уметник који слика издужене фигуре малих глава, танких руку и ногу, живих и широких гестова, који у цртежу често потсећа на дечанског мајстора Срђа; везе тог такозваног „другог мајстора" Марковог манастира (за разлику од првог који је сликао Акатист и Успење Богородичино) са западном иконографијом одавна су запажене, нарочито у детаљима мука Христових. И немирна контура Христа-Логоса у калоти више делује романски него византиски. Ипак, колико год форме потсећале на приморско грчко сликарство, садржина свечаности Новог Јерусалима сигурно је сложена и као композиција усклађена у Македонији. Иста генерација образованих теолога која је унела у старо српско сликарство велики циклус Богородичиног Акатиста, са којим је опасивана црква у другој зони, увела је и велику композицију Небеске Ли-

[43] О целом проблему са наговештајем нових тумачења — у вези са млетачким св. Марком — cf. Demus, O., Zwei marmorne Altar-Ikonen aus San Marco, Jahrbuch der österr. byz. Gesellschaft, IV, 1955, 114.

тургије са поворком светаца у првој зони, која као и горњи стихови Богородици, почиње у апсиди, захвата сва четири зида и завршава се у апсиди. Иста је и основна концепција акатиста и небеске литургије повезане са визијом Христа-Логоса. У обе теме доминира за она времена типична склоност ка теолошкој спекулацији коју тумаче главне личности хришћанске религије показане у призорима земаљског, дворског и црквеног церемонијала.

Ars docta компликоване теме, оптерећене симболима и тумачењима апстрактних идеја, није била сликарски сувише захвалан мотив. Дуго излагање ипак је, као слика, доста вешто акцентовано на почетку и на крају. И нехотице се намеће једна асоцијација. У формалној обради целине у средини влада мирни ритам равномерног набрајања. Међутим, на почетку — у олтарској апсиди — хотимично су подвучени немир и брзина покрета младих анђела. И опет на крају — у надземаљској визији — изненада избија нагли покрет младог Христа. Ако се ове варијације ритма упореде са описима свечаности, пада у очи да је ритам слике тачно на оним сценама убрзан у којима се у тексту спомиње музика. Из описа свечаности види се да је врхунац лепоте небеске литургије постигнут у тренутку кад су се сложиле песме анђела са песмама светих; тој лепоти, вели биограф Григорије, „дивили су се небо и земља". И на крају свечаности подиже се музички crescendo: „и после тога затруби велика труба Христа Бога и потресе се све од гласа трубног" (почетак CXIV главе). У ту завршну фанфару упадају и речи осме Приче која је дала почетну мисао о упоређењу Христа са Мудрошћу Соломонових стихова: „Вас вичем о људи и глас свој обраћам к синовима људским".[44] Уверен сам да ова уметничка усклађеност текста и слике није случајна. Да ли је она била остварена у неком илуминираном рукопису Живота св. Василија Новог? На то питање не бих знао да дам одговор. Мени се чини, да у Марковом манастиру текст Живота служи само као повод да се кроз њега изрекну знатно сложеније идеје. То се нарочито осећа у начину илустровања завршне свечаности у Новом Јерусалиму. Изразито васпитни и наративни карактер апокрифа не допушта детаљно дефинисање Христа-Логоса. У коначној визији Христа окруженог даровима Духа, слика је знатно компликованија од текста Живота. У њу је унесена учена симболика каснијих времена у дефиницији која је вероватно била типична за XIV век. У једном погледу Живот св. Василија Новог свакако је у Марковом манастиру одлучно утицао на општу концепцију велике целине, он је обе раније одвојено сликане теме: тему небеске литургије и тему премудрости развио и повезао.

Не улазећи у детаље литургичне и теолошке природе, који би свакако могли да пруже још нових чињеница, смео бих ипак да закључим, да се из свега што је изнесено јасно види које су идеје дале највише потстицаја и наручиоцима и мајсторима ових заиста необичних фресака у Марковом манастиру.

[44] Приче Соломонове, VIII, 4.

S. RADOJČIĆ

LES FRESQUES DU MONASTÈRE DE MARKO ET LA VIE DE ST. BASILE LE NOUVEAU

(Résumé)

Dans le monastère de Marko, à l'église de st. Démétrius, sur les fresques du XIVe siècle, dans la première zone, s'est conservé un intéressant cortège de personnages vêtus en costumes de dignitaires de la cour impériale. Depuis les dernières décades du XIXe siècle, des auteurs ont souvent formulé l'hypothèse que toutes ces figures représentent une galerie de portraits de la famille du roi Vukašin et de la dynastie des Nemanjides. Dans les premières tentatives scientifiques d'interprétation de cette „galerie de portraits" le professeur Mirković a établi que le cortège de ces personnages mystérieux forme un tout avec la Déisis et la liturgie Céleste qui s'y trouve au premier régistre de fresques.

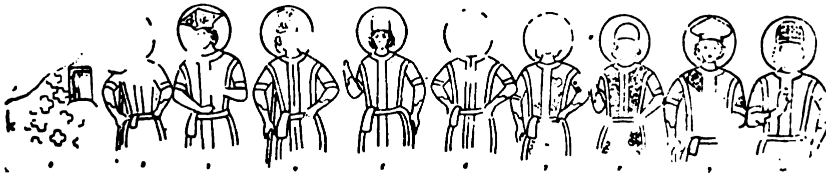
On n'a pas remarqué jusqu'à présent que le sujet des fresques au monastère de Marko dépend du texte de la Vie de St. Basile le Nouveau. Or ce texte nous fournit des données très précieuses sur le véritable sens de la „galerie des portraits" et sur tout le système, assez compliqué, de la décoration peinte dans les zones les plus hautes du narthex de l'église. En comparant les fresques mentionnées avec la Vie de St. Basile le Nouveau, surtout avec les descriptions des cérémonies Célestes après le Jugement dernier — chapitres CVII à CXIII d'après le texte de St. Novaković — on voit que toute la ceinture la plus basse de fresques au monastère de Marko est une illustration de la liturgie dans la Nouvelle Jérusalem. Les fresques dans la coupole du narthex représentent le festin solennel après la liturgie, encore d'après le texte de la Vie de St. Basile le Nouveau. La scène finale de cet intéressant cycle représente la monumentale figure de Christ Logos, entouré des personnifications des sept dons du St. Esprit. La conception de l'ensemble qui comprend les parties de l'église de St. Démetrius à partir de l'abside jusqu'à la coupole du narthex, a été crée, probablement en Macédoine. La scène de la liturgie Céleste avec les saints en costumes de courtisans se répète à plusieurs reprises sur des fresques du XIVe siècle en Macédoine; au monastère Treskavac, à Kostur (Castoria) et au monastère de st. Nicolas sur la rivière Treska. De même la figure de Christ-Logos, entouré de la personnification des sept dons du St. Esprit, apparaît également déjà vers la fin du XIIIe siècle, aussi en Macédoine, dans l'église de la Vierge Peribleptos (Θεοτόκου τῆς περιβλέπτου) à Ohrid, exactement à la même place qu'au monastère de Marko dans le narthex et dans la calotte de la coupole.

La nouveauté la plus importante, c'est qu'au monastère de Marko s'affirme la liaison des thèmes de peinture qui, auparavant, étaient indépendants: la liturgie Céleste et la vision de la Sagesse divine. Le style de cet ensemble nouvellement établi se sépare sensiblement de la peinture des églises macédoniennes. Des éléments occidentaux, déjà antérieurement aperçus au monastère de Marko, s'affirment sensiblement aussi dans la peinture des scènes décrites, surtout dans la figure de Christ-Logos, qui dépend beaucoup des modèles empruntés à l'art roman. De tout ce qui précède, on peut conclure: la vaste illustration de la cérémonie de la Nouvelle Jérusalem a été réalisée sous la direction des théologues cultivés macédoniens, tandis que l'exécution picturale du thème a été confiée à des artisans proches de ceux qui ont peint les fresques de Dečani.

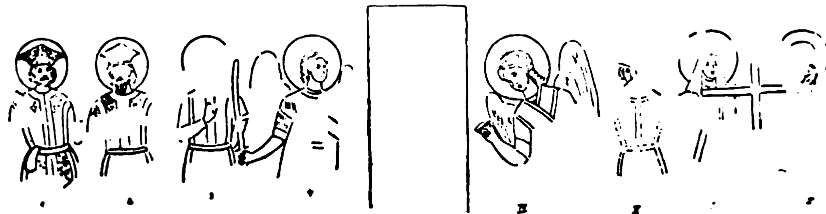
Сл. 1. Марков манастир, фреске у првоj зони наоса и припрате, северни зид, цртеж акад. сликара Бранка Ковачевиhа.

Fig. 1. Monastère de Marko, fresques dans la première zone du naos et du narthex, mur septentrional, dessin du peintre académique Branko Kovačević

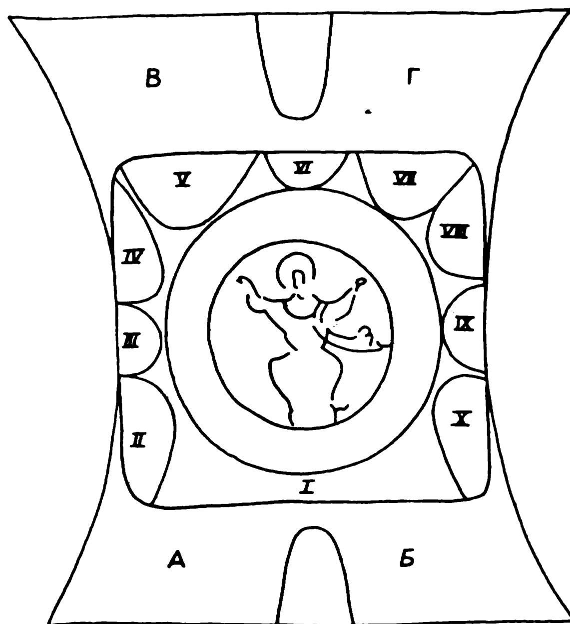
Сл. 2. Марков манастир, фреске у првоj зони наоса и припрате, jужни зид, цртеж акад. сликара Б. Ковачевиhа.

Fig. 2. Monastère de Marko, fresques dans la première zone du naos et du narhex, mur-méridional, dessin du peintre académique B. Kovačević.

Сл. 3. Марков манастир, фреске у првоj зони припрате, западни зид, цртеж акад. сликара Б. Ковачевиhа.

Fig. 3. Monastère de Marko, fresques dans la première zone du narthex, mur occidental, dessin du peintre académique B. Kovačević.

Сл. 4. Марков манастир, распоред сцена у кубету припрате: у средини Христос-Логос; у прстену око њега персонификације дарова св. Духа, цар Соломон и херувими; I трпеза са анђелима; II—X хорови патријараха, ђакона, царева, жена итд; А—Г фигуре мученика.

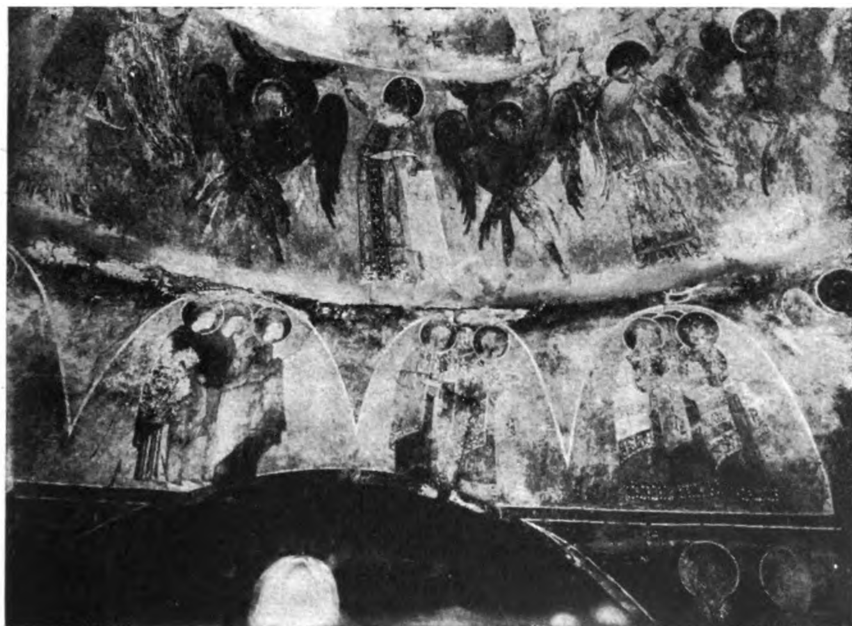
Fig. 4. Monastère de Marko, disposition des scènes dans la coupole du narthex: au milieu le Christ-Logos; dans le cercle autour du Christ personnifications des dons du Saint-Esprit, l'empereur Salomon et des chérubins: I la sainte table avec des anges; II-X choeurs des patriarches, diacres, empereurs, femmes etc; A-Г figures de martyrs.

Сл. 5. Морача, проскомидија, Христос окружен даровима Св. Духа, XVII век.
Fig.˜ 5. Morača,. prothesis, lè Chist entouré des dons du Saint Esprit, XVII ème siècle

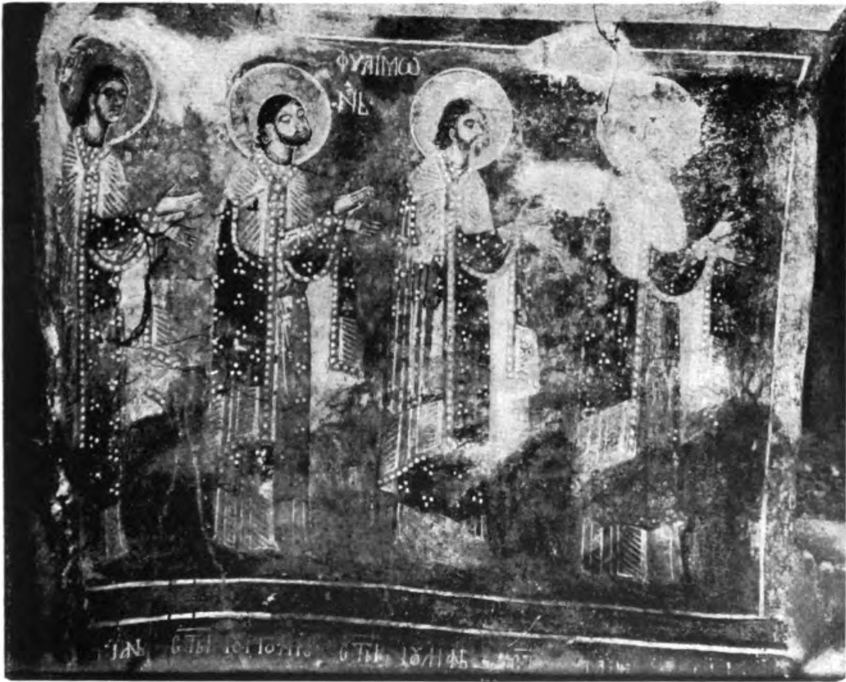

Сл. 6. Марков манастир, припрата, трпеза са анђелима.
Fig. 6. Monastère de Marko, narthex, la sainte table avec des anges.

Сл. 7. Марков манастир, припрата, херувими, Соломон, персонификације дарова св. Духа и хорови блажених.

Fig. 7. Monastère de Marko, narthex, chérubins, Salomon, personnifications des dons du St Esprit.

Сл. 8. Марков манастир, припрата, поворка мученика са св. Филимоном.
Fig. 8. Monastère de Marko, narthex, cortège des martyrs avec st Philimone.

Сл. 9. Марков манастир, припрата, Христос-Логос на дуги.
Fig. 9. Monastère de Marko, narthex, le Christ-Logos sur l'arc-en-ciel.

Зборник радова С.А.Н. XLIX — Византолошки институт, књ. 4
Recueil des travaux de l'Acad. Serbe des Sc. XLIX —
Institut d'Études Byzantines, № 4

Ф. БАРИШИЋ

МЕЂУНАРОДНИ КОНГРЕС ВИЗАНТОЛОГА У ЦАРИГРАДУ 1955*

После четворогодишњег застоја током Другог светског рата византологија доживљава, аналогно раздобљу 1918—1941, нагли препород. Византолошки часописи, после дужег или краћег ћутања, поново излазе и нови се покрећу. Стари центри оживљују и оснивају се нови институти. Број оних који су заокупљени византолошком проблематиком у сталном је порасту. Облици међународне сарадње постају све чвршћи и конкретнији: основано је Међународно удружење византолога које је обухватило велики број националних комитета, библиографско обавештавање у Byzantinische Zeitschrift постављено је на интернационалну основу, сарадња са UNESCO-ом развија се све интензивније. Један од значајних облика те сарадње јесу повремени међународни скупови, конгреси на којима се врши смотра најновијих достигнућа и постиже договор о најпречим пословима које треба обавити.

У кратком року од пет година, између 1948 и 1953, одржана су четири византолошка конгреса: париски и бриселски 1948, палермски 1951, солунски 1953. Овогодишњи конгрес у Истамбулу, од 15—22 септембра 1955, претставља пети послератни, и десети од почетка, од букурештанског 1924. Јубиларни карактер овог међународног састанка византолога увећан је чињеницом што је одржан у бившој престоници Византије, у граду који по слави нема много такмаца, који није без разлога назван Новим Римом. И испала је као симболична случајност што је цариградски конгрес византолога уследио непосредно после десетог конгреса историчара у Риму.

Истамбул је окупио свега око двеста византолога из двадесетак земаља Европе, Блиског Истока и Америке. Претходни конгреси били су, по правилу, знатно бројнији. Па ипак, цариградски је имао интернационалнији карактер од свих пређашњих, заправо био је први у потпуном смислу међународни конгрес. Јер ту су се

* Прочитано на радном састанку Византолошког института 10-XII-1955.

налазили, први пут, и делегати Совјетског Савеза. Њихов долазак пропраћен је општим симпатијама и поздрављен као још један доказ попуштања међународне затегнутости. Цели конгрес протекао је у духу узајамне трпељивости и свесног настојања да се, при разматрању ситнијих или крупнијих питања, нађе заједнички језик. То је нарочито дошло до изражаја када је З. В. Удаљцова прочитала, у препуној сали историске секције, свој реферат „Основни проблеми совјетске византологије". Садржина овог саопштења слушаоцима је већ била позната из штампаних примерака које су били добили претходног дана. У оквиру концизног, али врло информативног прегледа делатности совјетских византолога, проф. Удаљцова је осветлила и принципе историског материјализма којима се руководе совјетски научници у својим византолошким испитивањима. Као што је познато, има веома много крупних проблема византиске историје који се на Истоку и Западу тумаче се дијаметрално супротних или знатно различитих идејно-методских позиција. Стога су многи слутили да ће дискусија поводом реферата проф. Удаљцове убрзо и неминовно запасти у ћорсокак, претворити се у разговор људи који се уопште не разумеју. Међутим, то се није десило. Дискутанти са Запада (H. Grégoire, A. M. Ammann и др.), иако неприкривено одређени у основним ставовима, давали су оцене, износили примедбе и постављали питања у врло уздржљивој форми, са много такта и одмерености. На исти начин, не отступајући са позиција историског материјализма, њима је одговарала проф. Удаљцова. И што је још значајније, ни на једној се страни није бранило оно што се очигледно не да бранити. Исти је дух владао и у живој дускусији која се развила после реферата „Проблем уметничких односа између Старе Русије и Византије" који је одржао млади совјетски научник Д. В. Сарабјанов.

Рад конгреса обављао се по секцијама (археологија, историја, литература, теологија и право) и на пленарним састанцима. Програм саопштења стално се мењао, највише због изостанка најбројније, грчке делегације која је у последњем тренутку одјавила свој долазак. Разлог, нажалост оправдан, били су недавни немили догађаји у Истамбулу и Измиру. Отсутност Грка стално се осећала као непријатна празнина.

Конгрес, иако обавијен нимбусом блиставих традиција и јединствене лепоте Цариграда, протекао је у строго радном духу. Није било замашнијих планова о задацима које би требало заједнички обавити, ни церимонијалних седница, изузевши прву и завршну, ни честих сазивања конгресног Извршног комитета ни саопштења која би претстављала приказе истраживачких подухвата на решавању комплексних и општевизантолошких проблема. Поднети реферати, чак и они на пленарним састанцима, односили су се углавном на појединачна питања, иако не увек истог опсега.

На пленарним састанцима саопштавани су реферати са општијом тематиком или техничко-организациона питања од општег

интереса. Нестор савремене византологије, чувени и свима познати белгиски научник H. Grégoire одржао је предавање „Les invasions hongroises en terre byzantine d'après les sources nouvelles ou méconnues". О овој врло занимљивој материји Grégoire је говорио прегледно и са урођеном лакоћом. F. Dölger, истакнути немачки византолог и дугогодишњи уредник сада већ званично интернационализиране ревије Byzantinische Zeitschrift, привукао је општу пажњу својим рефератом: „Bericht und Vorschläge zur Bibliographie der Byzantinistik". Као најважније проф. Dölger је предложио да се у минхенском часопису сконцентришу сва библиографска обаштавања о научној делатности у области византологије, и, затим, да се уз међународну подршку наставе и доврше регистри за сва досад објављена годишта Byzantinische Zeitschrift. Као што је познато, већ поодавно започети посао на изради ових драгоцених регистара обухватио је само првих дванаест годишта поменутог часописа. Необично велико интересовање побудио је и реферат „Византија као вазална држава Турског Царства" који је одржао шеф југословенске делегације проф. Г. Острогорски. Вазални однос Византије према Турском Царству почиње после битке на Марици 1371 и изражава се, прво, у обавези давања војне помоћи и, друго, у плаћању данка. Испитујући овај други елеменат вазалности, досад уопште непроучен, проф. Острогорски долази, поред осталог, до закључка да је харач убиран од целокупног становништва Византије, као што је био случај и у Србији и другим јужнословенским земљама. Необично је занимљив моменат и то што се тај харач на византиској територији прикупља и после ангорске битке 1402, иако је Византија тада постала слободна и то остала читавих двадесетак година. Велика сала за пленарне састанке била је препуна и на предавању „The Mosaics of the Great Palace and the Role of Constantinople in the Art in Pre-Justinianic Times" које је одржао познати историчар византиске уметности, проф. D. Talbot-Rice. Реферат претставља делимичну синтезу резултата на ископавањима Царске Палате која се, под руководством проф. Talbot-Rice-a, врше од 1952. Заслугом енглеског научника у зидинама Царске Палате отворен је и Музеј мозаика, чија збирка претставља изузетно велику драгоценост. Досада откривени мозаици показују да је хришћански византиски двор у својој уметности верно чувао хеленистичке традиције. Исто тако занимљиво и не мање посећено било је и саопштење „The Mosaics in the Southwest Rooms of the Galleries of Hagia Sophia and their Relation to Iconoclasm" које је дао наследник заслужног Th. Whittemore-a, садашњи управник Америчког института за византологију у Цариграду, P. A. Underwood. Мозаици који су откривени у мањој просторији потичу из VI—VIII века, из преиконокластичке епохе. Међутим, флорални орнаменти у медаљонима, који су првобитно били попуњени бистама фигура, претстављају најстарије примерке иконокластичке декорације у Аја Софији. Осамнаест очуваних фигура,

већим делом само фрагментарно, из веће просторије Underwood датира у прву половину IX века, када је ортодоксија однела коначну победу над иконоклазмом. На пленарном састанку, пред многобројном публиком, говорио је и други делегат југословенске делегације, проф. Ђ. Бошковић. Његова тема је била: „О новим проблемима византиске археологије у Југославији". При ископавањима најновијег датума на територији Југославије (Царичин Град, Дукља, Стоби итд.) откривено је доста уметничких објеката који проширују наша знања о пространству и снази културног зрачења Византије, док с друге стране, комплексом стилских особина којима су обежени, изискују темељита и стрпљива теоретска испитивања. Није их било мало који су саслушали и предавање „Studi sulla Basilica del Concilo in Efeso" које је држао талијански научник В. Pace. Пре неколико дана примили смо жалосну вест да је проф. Pace, кратко време по повратку са конгреса, преминуо. И најзад, још само име човека који је по своме високо цењеном научном раду свима био познат, али лично тек неколицини, и који је, по броју поштовалаца и симпатизера жељних да му стисну руку, био једна од централних фигура конгреса. То је проф. В. Н. Лазарев. Његова тема је била: „Нова открића у кијевској Св. Софији". Од 1952 на овој чувеној цркви врше се велики радови рестаурације којима је циљ да архитектуру поврате у првобитно стање, а фреске и мозаике очисте од свих доцнијих измена. Обављени радови, иако још незавршени, омогућују читав низ закључака којима се досадашња мишљења коригују или допуњују. Најважнији био би: кијевска Софија, завршена између 1037—1046, претставља споменик византиске уметности са јако наглашеним утицајима домаће, руске примитивне уметности Јарослављева доба.

Реферати одржани у археолошкој, бројно најјачој секцији, садржински обухватају приказе новооткривених споменика византиске уметности, нова или друкчија историско-уметничка тумачења већ познатих објеката или стилских школа, проблеме уметничких утицаја које је Византија у своју околину ширила или их из ње примала, и томе слично. Највише саопштења односило се, као што је случај и у другим секцијама, на очуване споменике у византиској престоници (V. Green, A. Passadeos, Yen. Arabadjoglou, S. Bettini, P. Demircioglou-G. Patriarcheas, S. Cirac—Estopanan, A. Decei и др.). Приличан број радова био је посвећен, што је и природно, испитивању узајамних утицаја између византиске и арабљанско-османлиско-турске уметности (K. Otto-Dorn, E. H. Ayverdi, R. Anhegger и др.). На јужнословенску територију односио се реферат „Базилика св. Николе у селу Манастиру крај Мориова у Македонији" који су дали проф. Д. Коцо и асистент П. Миљковић-Пепек. Наш делегат проф. А. Дероко говорио је „О разним видовима византиских насеља" и „О византиским бравама".

Саопштења поднета у историској секцији била су по садржини необично разноврсна. Из читавог низа општијих тема, под које би се одржана предавања дала подвести, издвојићемо само

оне које су, по нашој оцени, најактуелније, као и оне које, како претпостављамо, могу интересовати нашег читаоца. Бројно најзаступљенији били су реферати који су у вези са Цариградом или се односе на поједине моменте из његове историје (F. Halkin, C. Pizzi, M. L. Concasty, A. H. Jones и др.). Унутрашњи, административни или социјално-економски развој Византије обрађиван је у саопштењима која су поднели Д. Ангелов, H. Gerstinger, G. A. Beck, A. Guillou и др. Заслужни немачки научник W. Ensslin говорио је о односу цркве и државе у рановизантиском добу. У неколико радова расправљало се о питањима односа Византије са западноевропским државама (G. H. Blanken, E. D. Tappe, H. Kellenbenz и др). Проблем византиско-словенских односа третиран је или додириван у приличном броју реферата: „Constant-Cyrille et Méthode, apôtres des Slaves, avaient-ils été en Géorgie?“ (M. Tadin), „Словенска редакција менологија митрополита Константина из Мокисуа“ (В. Мошин), „Bogomiles“ (T. Okiç, Анкара), „Les Slaves en Péloponnèse“ (A. Bon), „Studien zur Besiedlungsgeschichte Griechenlands im Mittelalter“ (E. Kirsten), „Аварско-словенска опсада Цариграда 626“ (Ф. Баришић). За све оне који се баве овим проблемом биће од интереса поменути да истамбулски професор P. Demircioglou припрема велику монографију о цару Ираклију (610—641).

Разноликошћу тематике обележени су и радови који су саопштени у секцији за литературу. Известан број реферата односио се на питања византиско-словенских културних веза и утицаја: „La bibliothèque slave de Paris et Études byzantines“ (J. Rouet de Journel), „Le nom byzantin de la Russie“ (A. Soloviev), „La notation contakarienne en pays slaves“ (C. Hoeg). Проучавање грчко-византиских језичких утицаја на језике суседних народа, и обратно, претставља врло актуелан проблем савремене византологије. Из те области били су реферати: један неолатински топоним у Procopii Bellum Gothicum III 28, 7 (B. Lavagnini), грчке речи у румунском (E. Esenkova), грчке речи у анатолско-турском (A. Tietze). Пошто је испитивање средњогрчких позајмица у српскохрватском у последње време прилично унапређено управо код нас и има добрих изгледа да ће се у блиској будућности тиме наставити, било би пожељно да то питање буде једна од тема којима ће наступити наша делегација на идућем конгресу византолога. Радови из области византиске музике, која се последњих деценија на Западу врло интензивно испитује, а код нас сасвим слабо, иако је за нашу византологију од нарочитог значаја, такође су били заступљени (J. Raasted, R. Schlötterer, већ поменути C. Hoeg). Досадашња истраживања била су углавном усредсређена на дешифровање нотних знакова. Сада се указује потреба, како је истакао минхенски научник Schlötterer, да се сви византиски музичко-теоретски текстови издају критички.

Из секције за право, која је радила свега два преподнева, истакао бих као за нас посебно занимљив само реферат „Архонтат у Далмацији“ (J. Ферлуга).

Тематика радова теолошке секције била је, по моме мишљењу, разноврснија и за нас привлачнија. Пре свега, интересантан је као предлог био реферат „Plan eines Lexikons der byzantinischen Liturgie“ (P. Joannou, München), јер би такав лексикон био добродошао приручник за сваког византолога. Врло инструктивно саопштење дао је и боландист F. Halkin, од кога смо дознали да је у припреми треће, темељито прерађено издање познатог и свима потребног приручника Bibliotheca hagiographica graeca. Реферат „Un disciple occidental du Pseudo-Denis: Gerardus Moresanus“ (A. de Ivanka) од интереса је за оне који испитују богомилство, пошто Moresanus (XI в.), као ученик Псеудо-Дионисија, доноси и извесне вести о богомилима. О византиском утицају на староруску хагиографију говорила је M. Heppell.

За време конгреса, који се одржавао под високим покровитељством претседника Турске Републике Џелал Бајара, у част делегата приредили су пријеме: Потпретседник Владе проф. Фуад Кеприли, ректор Универзитета проф. Фехим Фират, и совјетски конзул г. Абрамов. У част конгреса Министарство пошта издало је четири серије пригодних марака.

Турски приређивачки комитет, коме је на челу стајао проф. А. М. Мансел, није штедео труда да конгресистима боравак буде што удобнији и инструктивнији, заслужујући тиме опште признање и захвалност.

После конгреса за делегате су организоване две колективне екскурзије, по избору, прва у Кападокију, друга у Анадолију. Цена је била превисока, и учествовао је само мањи број делегата. Па ипак, нико се кући није вратио необогаћен импресијама. Јер данашњи Истамбул, сам по себи, претставља збирку старина коју би ваљало месецима обилазити па да се све види. У много чему Цариград је јединствен. Град чије детињство почиње негде на почетку првог миленија пр. н. е., он је узастопна престоница двеју великих империја. Он још чува тордирано-бронзани стуб којим се Темистокло захвалио Аполону за победу код Саламине, триумфални стуб Константина Великог, којим је обележио рођендан Новога Рима, Теодосијеве градске бедеме, Јустинијанову Аја Софију, џамије великих султана, и тако редом кроз столећа, све до споменика Кемалу Ататурку. Безброј је ствари у Цариграду које шапућу из дубина времена.

Имао сам срећу да будем међу онима који су посетили Анадолију. Видели смо Ефез-хеленистички Париз, и у њему цркву трећег васељенског сабора, Смирну Хомерову и Галенову, Пергам — хеленистичко-римски велеград на стрмим падинама усамљеног брда, Брусу — Теодорине Карлове Вари и пантеон доцнијих султана. Много неслућених сусрета са преживелим сведоцима прошлости, са немо-гласним облицима ствари којима су људи бранили и продужавали своју пролазност, и изражавали своју потребу за лепим...

Наша медиевалистика била је на конгресу достојно заступљена. Своје преставнике послали су Академиски савет, Српска академија наука, Југославенска академија знаности и умјетности, београдски и скопски Филозофски факултет, укупно осам научника — византолога, археолога и историчара уметности. Најважнија искуства која смо стекли могла би се, чини ми се, изразити овим речима: на идући конгрес требало би да пође већа делегација; са организационим припремама треба отпочети раније и на широј основи: изложба књига, израда библиографског прегледа наше целокупне византолошке литературе. Све је то потребно, јер наше књиге слабо се читају ван граница, а с друге стране, спадајући међу прве баштинике Византије, позвани смо да неизоставно и што више учествујемо у међународном колективу истраживача византиске историје.

У Извршном комитету конгреса расправљало се, поред осталог, и о мерама које би требало предузети да на идућим конгресима буде што више саопштења општевизантолошког карактера. Јер досадашња искуства говоре да реферати са искључиво ужом тематиком не могу обезбедити прави успех једном неђународном научном састанку. Иницијатива Извршног комитета, састављеног од најугледнијих претставника савремене византологије, сигурно ће се осетити већ на идућем, XI конгресу византолога, који ће се одржати 1958 у Минхену. Нашој земљи указана је част тиме што је изражена жеља да се XII међународни конгрес византолога одржи у Охриду.